

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE SÜRYANİ VARLIĞI:
BİTLİS VE DİYARBEKİR ÖRNEĞİ (1870-1920)**

(DOKTORA TEZİ)

Muhammed UĞURLU

BURSA - 2023

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE SÜRYANİ VARLIĞI:
BİTLİS VE DİYARBEKİR ÖRNEĞİ (1870-1920)**

(DOKTORA TEZİ)

Muhammed UĞURLU

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T.C

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711822006 numaralı Muhammed Uğurlu'nun hazırladığı “Osmanlı Devleti’nde Süryani Varlığı: Bitlis ve Diyarbakir Örneği (1870-1920)” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../2023 günü-..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Prof. Dr. Mefail HIZLI
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
(Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

Üye

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN
Marmara Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Haşim ERDOĞAN
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

.../.../2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Osmanlı Devleti’nde Süryani Varlığı: Bitlis ve Diyarbekir Örneği (1870-1920)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

15/05/2023

Adı Soyadı: Muhammed UĞURLU

Öğrenci No: 711822006

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: Doktora

Statüsü: Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 15/05/2023

Tez Başlığı / Konusu: OSMANLI DEVLETİ'NDE SÜRYANİ VARLIĞI: BİTLİS VE DİYARBEKİR ÖRNEĞİ (1870-1920)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam XII+225 sayfalık kısmına ilişkin, 15/05/2023 tarihinde şahsım tarafından *TURNİTİN* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 9** 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
15/05/2023

Adı Soyadı:	Muhammed UĞURLU
Öğrenci No:	711822006
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	DOKTORA
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Mefail HIZLI

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Muhammed UĞURLU
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı : İslam Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı : XII+220
Mezuniyet Tarihi : .../.../2023
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

Osmanlı Devleti’nde Süryânî Varlığı: Bitlis ve Diyarbekir Örneği (1870-1920)

Antakya Süryânî Kadîm Kilisesi Hristiyanlık tarihinin ilk kilisesidir. Bu kilise ve kilisenin müntesipleri tarih boyunca birçok devletin egemenliğinde kalmış ve bugüne kadar varlığını sürdürmüştür. Roma İmparatorluğu, Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı Devleti gibi devletler başta olmak üzere, birçok irili ufaklı devletlerin hakimiyetinde bulunmuşlardır.

Yavuz Sultan Selim’in 1516-1517 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Mısır coğrafyasını fethetmesiyle Süryânîler tamamen Osmanlı Hakimiyetine girmişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Süryânîler Osmanlı Devleti’yle iyi ilişkiler sürdürmüşlerdir. 1895 yılına kadar Ermeni Kilisesine tâbi olarak varlıklarını sürdüren Süryânîler, bu tarihten sonra bağımsız bir kilise olarak varlık göstermeye başlamıştır.

Süryânîler, Osmanlı Devleti zamanında Bitlis ve özellikle Diyarbekir bölgesinde yoğun bir nüfusa sahip olmuşlardır. Bölgede uyumlu bir toplum olan Süryânîler -istisnalar hariç- devlete hep sadık kalmış ve devlete problem çıkartmamışlardır. 93 Harbi neticesinde imzalanan Berlin Anlaşması’yla, Bitlis ve Diyarbekir yöresinde Ermeniler planlı ve programlı bir şekilde isyan etmeye başlamıştır. Bu isyanlara Süryânîlerden çok az bir kimse katılmış, çoğu zaman devletin yanında durmuşlardır. 1915 yılında Ermenilerin tehcir edilmesiyle birlikte az sayıda Süryânî de tehcire tâbi olmuştur. Tehcirde Süryânîlerin soykırıma uğradığına dair iddialar mevcuttur. Ancak Batı kaynaklı bir iddia olan soykırım meselesinin bilimsel olarak herhangi bir tutarlılığı bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Süryânîler, Bitlis, Diyarbekir, Teoetnoloji, Tehcir

ABSTRACT

Name and Surname : Muhammed UĞURLU
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : PhD
Page Number : XII+220
Degree Date : .../.../2023
Supervisor : Prof. Dr. Mefail HIZLI

Assyrian Presence in The Ottoman Empire: The Case Of Bitlis And Diyarbekir (1870-1920)

Syriac Orthodox Patriarchate of Antioch is the first church in the history of Christianity. This church and its followers have been under the rule of many states throughout history and have survived to this day. They were dominated by many large and small states such as the Roman Empire, Byzantium, Umayyad, Abbasid, Seljuk and Ottoman Empire.

Assyrians came under Ottoman rule with the conquest of Eastern and Southeastern Anatolia, Syria and Egypt by Selim the Resolute in 1516-1517. Assyrians have maintained good relations with the Ottoman Empire since then. The Assyrians, who continued their existence under the Armenian Church until 1895, became an independent church after then.

The population of Assyrians in Bitlis and especially in Diyarbekir region was dense during the Ottoman Empire. Assyrians, who are a harmonious society in the region -with exceptions- have always remained loyal to the state and did not cause any problems to the state. Armenians in the Bitlis and Diyarbekir regions began to revolt in a planned and programmed manner as a result of Berlin Agreement signed at the end of the Russo-Turkish War. Only a few Assyrians were involved in these revolts, and they often stood by the state. A small number of Assyrians were also deported with the deportation of Armenians in 1915. There are allegations that Assyrians were subjected to genocide during the relocation. However, the genocide issue, which is a Western claim, has no scientific basis.

Keywords: Assyrians, Bitlis, Diyarbekir, Teoetnology, Relocation.

ÖNSÖZ

Tarih, toplum ve milletlerin hafızasıdır. Bu hafızayı diri tutmanın en önemli yollarından biri geçmişteki kayıtların gün yüzüne çıkarılıp, tahlil ve tetkik edilmesidir. Toplumlar, kendilerini diri tutan bu tarihî malumatları sayesinde, herhangi bir olay veya durum karşısında nasıl bir tavır alacaklarını ve ne şekilde tepki göstereceklerini bilirler. Bizim de bir arada yaşadığımız ve/veya komşumuz olan milletlerle ilişkilerimizin geleceğini “tarihimiz” belirlemektedir.

Bakiyesi olduğumuz Osmanlı Devleti yüzlerce yıl birbirinden farklı müslim ya da gayrimüslim etnik ve dinî unsurları, adil bir düzen içerisinde yönetme başarısı göstermiştir. Osmanlı’nın gayrimüslim milletlerle olan ilişkisi, devletin kurulduğu yıllara kadar gitmektedir. Devletin hakimiyet alanının genişlemesiyle birlikte birçok muhtelif gayrimüslim unsur Osmanlı’nın şemsiyesi altına girmiştir. Bu milletlerden biri, Hristiyanlığın ilk kilisesini kurmuş olan ve geçmişi çok eskilere dayanan Süryânîlerdir. Yavuz Sultan Selim’in Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu fethetmesiyle Süryânîler, Osmanlı tâbiyetine girmiştir. Yüzlerce yıl Osmanlı’ya bağlı kalmış, sadık bir millet olmalarından dolayı devletin hoşgörüsüne mazhar olmuşlardır. Öyle ki Süryânîler özellikle devletin son yıllarında Ermenilerin sebep olduğu olumsuz propagandalara ve terör eylemlerine -çok azı hariç- meyil göstermemiş devlete sadık olduklarını her ortamda beyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti de bu sadakate kayıtsız kalmayarak her daim Süryânîleri azami derecede korumaya gayret göstermiştir. Osmanlı Devleti’nin Süryanilere karşı bu olumlu tutumu, Osmanlı Devleti’nin bakiyesi olan Türkiye Cumhuriyeti’yle Süryanilerin ilişkilerinin tarihsel temelini oluşturmuştur.

1870-1920 yılları arasında Osmanlı Devleti’ndeki Süryânî varlığını Bitlis ve Diyarbakir örneğinde ele alan bu çalışmada tarihî verilere dayanarak mukayeseli bir şekilde Osmanlı-Süryânî ilişkilerinin bilimsel veriler ışığında ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmamızın birinci bölümünde, Süryânîlerin kim olduğu, lisanlarının kökeni ve tarih boyunca geçirmiş olduğu süreçleri; ikinci bölümde Bitlis, üçüncü bölümde de Diyarbakir’deki Süryânî varlığı sadedinde nüfusu, yöredeki halklarla ilişkileri, Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ve Ermeni olaylarındaki tutumları ele alınmıştır. Adı geçen vilayetlerde 1920’li yıllara kadarki süreç, Süryânîler arasındaki “Asûrîlik veya Arâmîlik” tartışması ile “Seyfo” meselesinin tahlili bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışma sırasında karşılaştığım tüm zorlukları kolaylaştıran, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Mefail HIZLI’ya teşekkürlerimi sunarım. Çalışmayı baştan sona okuma zahmetinde bulunan ve kıymetli görüşleriyle çalışmamı zenginleştiren Prof. Dr. Ahmet GÜÇ ve Doç. Dr. İbrahim BARCA’ya, ayrıca yardımlarına zaman zaman başvurduğum Arş. Gör. Eyüp BOZKURT ve Arş. Gör. Yunus AKYÜZ’e ve diğer arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım. İlgi, alaka ve desteklerini hissettiğim ve her zaman yanımda olan aileme teşekkürü borç bilirim.

Muhammed UĞURLU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
YEMİN METNİ	iv
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	v
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
A. ÇALIŞMANIN KONUSU.....	1
B. AMAÇ VE SORULAR.....	8
C. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ	9
D. YÖNTEM	10
E. KAYNAKLAR	10
F. TEZİN SINIRLARI	11

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRYANİLERİN TARİHİ

1. SÜRYANİLERİN TARİHİ

A. Süryânî Adı, Süryânîcenin Kökenleri ve Hristiyanlık Öncesi Süryânîlerin Sosyal ve Dinî Durumu	13
1. Süryânî İsminin Kökenleri.....	13
2. Süryânî Dilinin Kökenleri Hakkında Bazı Görüşler.....	16
3. Arami/Süryânîlerin Genel Durumları	19
4. Hristiyanlık Öncesi Süryânîlerin Siyasal, Sosyal ve Dinî Hayatı.....	21
a. Siyasal ve Sosyal Hayat.....	21
b. Dinî Hayat.....	22
c. Yahudilik	23
d. Çok Tanrılı İnançlar.....	24
B. Hristiyanlık Sonrası Süryânîler.....	25
1. Hz. İsa'nın Doğumu ve Tebliği	25
2. Hz. İsa sonrası Havariler ve Pavlus	28
3. Roma Devrinde Hristiyanlık.....	32

4. Süryânî Kilisesi'nin Parçalanması	36
C. İslâm Yönetiminde Süryânîler	38
1. Emeviler Devri	40
2. Abbasiler Devri	42
3. Selçuklu Dönemi	43
4. Osmanlı Dönemi	47

İKİNCİ BÖLÜM BİTLİS ÖRNEĞİ

II. BİTLİS ÖRNEĞİ	50
A. Bitlis'in Genel Durumu	50
1. Bitlis'in İdarî Yapılanması	51
2. Bitlis'in Süryânî Nüfusu	52
3. 1870 yılına kadar Bitlis'in Süryânî Nüfusu	52
4. 1870 Yılından Sonra Bitlis'in Süryânî Nüfusu	54
B. Bitlis Süryânîlerinin Osmanlı Devleti'yle İlişkileri	58
1. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İlişkilerinde Yaşanan Aksaklıklar	59
C. 1893-1896 Ermeni İsyanları (Sason İsyanları) Sırasında Süryânîler	61
1. İsyanlar Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri	61
2. İsyanlar Sırasında Süryânîler	63
a. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İrtibatı	63
b. Süryânîlerin Sadakati	64
D. Eşkîyalık Faaliyetleri	67
E. Süryânîlerin Göçleri	69
F. Bitlis'te Görevli Din Adamları ve Süryânîlere Yapılan Dinî Yardımlar	70
1. Bitlis ve Siirt'teki Süryânî Din Adamları	70
2. Süryânîlerin İbadethanelerine Yapılan Yardımlar	71
3. Nakdi Yardımlar	73
G. Bitlis Süryânîlerinin Şer'î Davaları	74
1. Miras Davaları	74
2. Arazi ve Mal-Mülk Davaları	76
H. Süryânî-Kürt, Süryânî-Ermeni ve Süryânî-Katolik İlişkileri	77

1. Bölgedeki Süryânîlerin Komşu Milletlerle Genel İlişkileri	77
2. Süryânî-Ermeni ve Süryânî-Katolik İlişkileri	78
3. Süryânî-Kürt İlişkileri	82
I. Tehcir Döneminde Süryânîler	84
1. Tehcirden Önce Süryânîler	84
2. Tehcir Sırasında Süryânîler	86
3. Tehcir Sonrasında Süryânîler	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DİYARBEKİR ÖRNEĞİ

III. DİYARBEKİR ÖRNEĞİ.....	90
A. Diyarbekir'in Genel Durumu	90
1. Diyarbekir'in Tarihi	90
2. Diyarbekir'in İdari Yapılanması	91
3. Diyarbekir'in Süryânî Nüfusu.....	91
a. 1870'ten önce Süryânî Nüfusu.....	91
b. 1870 Sonrası Süryânî Nüfusu.....	92
B. Diyarbekir Süryânîlerinin Devletle İlişkileri	96
1. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İrtibatı.....	97
2. Süryânîlerin Devletle İrtibatta Bazı Memurların Çıkarttığı Zorluklar ve Aksaklıklar	99
C. 1895 Yılındaki Ermeni İsyanları Sırasında Süryânîler	100
1. İsyanlar Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri.....	100
2. 1895 Yılındaki Olaylardan Önce Şehrin Durumu.....	102
3. Olayların Başlaması	104
4. İsyanlar Sırasında Süryânîler	107
D. Eşkıyalık Faaliyetleri	111
E. Diyarbekir'de Görev Yapmış Süryânî Din Adamları, Diyarbekir'deki Süryânî Kadim Okulları ve Süryânîlere Yapılan Dinî Yardımlar	113
1. Diyarbekir'deki Süryânî Din Adamları.....	113
2. Diyarbekir'deki Süryânî ve Gayrimüslim Okulları.....	117
3. Diyarbekir'deki Süryânî Kiliseleri.....	120
4. Diyarbekir'de Yetişmiş Süryânî Bilim Adamları	122
5. Kiliselere Yapılan Yardımlar	123

6. Kilise Tamiri ve İnşası	123
7. Nakdi Yardımlar.....	125
F. Diyarbakir Süryânîlerinin Şer‘i Davaları	126
1. Miras Davaları.....	127
2. Alım Satım ve Vekalet Davaları	128
3. Borç Davaları	128
4. İhtida Davaları.....	129
G. Süryânîlerin Muhtelif Milletlerle İlişkileri.....	129
1. Süryânîlerin Ermenilerle İlişkiler.....	129
2. Süryânîlerin Katolik Misyonerlerle İlişkileri	132
3. Süryânîlerin Protestan Misyonerleriyle İlişkileri	135
4. Süryânîlerin Kürtlerle İlişkileri	138
5. Süryânî Kadîmlerin Süryânî Katoliklerle İlişkileri	140
H. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Süryânîler ve Tehcir.....	142
1. Süryânîler ve Tehcir	142
2. Tehcir Sonrası Süryânîler.....	145
I. Mardin’in Süryânîler Açısından Önemi ve Mardin’in Süryânî Nüfusu.....	147
1. Mardin’in Süryânîler Açısından Önemi.....	147
2. Mardin’in Süryânî Nüfusu	149
J. Tur Abdin Süryânî İsyanları (Midyat-Cizre Hezak Olayları).....	151
K. Binbaşı Noel’in Mardin’e Gelişi.....	156
SONUÇ.....	159
KAYNAKLAR.....	167
EKLER.....	196

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Bitlis'in İdari Taksimatı.....	51
Tablo 2: Bitlis'in Nüfusu	57
Tablo 3: Bitlis'teki Din Adamları	71
Tablo 4: Diyarbekir'in İdari Taksimatı	91
Tablo 5: Diyarbekir'in Süryânî, Süryânî Katolik ve Keldânî Nüfusu	95
Tablo 6: Diyarbekir'de Görevli Din Adamları.....	114
Tablo 7: Maarif Salnamelerine Göre Diyarbekir Vilayet'indeki Süryânî Okulları	118
Tablo 9: 1512'den 1932 Yılına Kadar Mardin Süryânî Kadîm Patrikleri	145
Tablo 10: Mardin'in Süryânî ve Keldânî Nüfusu	148

KISALTMALAR

A.(DVNSGMC.d.)	: Bab-1 Asafl Gayri Müslim Cemaatlere ait Defterler
A.DVNS.KLS.d.	: Bab-1 Asafl Kilise Defterleri
A.(DVNSMHM.d.)	: Bab-1 Asafl Mühimme Defterleri
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
As	: Aleyhisselam
ATASE	: Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı
BEO.	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.EUM.EMN.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürîyeti
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdari
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi
DH.SN.THR.	: Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH.TMIK.M.	: Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
Ed	: Editör
F.O.	: Foreign Office (İngiltere Dışışleri Bakanlığı Arşivi)
H	: Hicri
HR.TH.	: Hariciye Nezareti Tahrirat
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî
Hız	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MŞH.ŞCD.d	: Meşihat Şeriyye Sicilleri Defterleri
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Valâ
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk	: Tahkik Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
Y.A.HUS.	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV.	: Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuahaller ve Jurnaller
Y.PRK.AZN.	: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y.PRK.DH.	: Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

A. ÇALIŞMANIN KONUSU

Tez konusunu, 1870-1920 yılları arasında Bitlis ve Diyarbakir bölgesindeki Süryânî Kadîmlerin genel durumları oluşturmaktadır. Sadece Süryânî Kadîmleri tercih etmemizin sebebi nüfus yoğunluğunun ve olaylardaki varlıklarının daha fazla olmasından kaynaklıdır. Süryânî cemaati içerisinde tarih boyunca birçok bölünmeler meydana gelmiştir. Hristiyanlığın en eski kilisesine sahip olan Süryânîler, farklı fikir akımları sebebiyle 5. yüzyıldan sonra kendi içinde, Nestûrî ve Süryânî Yakubî olarak ikiye bölünmüştür. Özellikle Katolik ve Protestan Hristiyanlarının misyonerlik faaliyetleri neticesinde Nestûrî ve Süryânî Yakubî cemaatinde bölünmeler devam etmiştir. Nesturîler arasında Katoliklerin yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları, onların da ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Nesturîler, 16. yüzyılda bölünmüş ve içinden Papa'ya bağlı bir Keldânî Patrikliği teşekkül etmiştir. Buna benzer bir durum da Süryânî Yakubîler arasında vuku bulmuştur. Yine misyonerlerin çabalarıyla Süryânî Yakubîler ikiye ayrılmış ve Süryânî Katolik Patrikliği ortaya çıkmıştır. İlk Süryânî kilisesi olan Antakya Süryânî Kilisesi'ne tâbi olan Süryânîler, Süryânî Katoliklerden kendilerini ayırmak ve farklarını ortaya koymak için Süryânî Kadîm adını kullanmaya başlamıştır.¹ Süryânî Kadîm ile Süryânî Yakubî aynı cemaati temsil etmektedir. Osmanlı Devleti, Süryânî Kadîm ve Katolikleri ayrı sınıfa ayırmış ve birbirlerine müdahale edilmemesini istemiştir. “Devlet-i âliyem reâyasından Diyarbakir eyâletinde vâki ‘ Halebü ’ş-şehba ve Şâm-ı Şerîf ve Bağdâd’da bulunan Süryânî milleti iki sınıf olarak bir sınıfı Yâ ‘kûbî Süryânî sınıf-ı dîgerine dahi yalnız Süryânî ta ‘bîr olunduğundan bahisle”² devlet, Süryânî Kadîmleri Süryânî Yakubî, Süryânî Katolikleri ise Süryânî olarak isimlendirmiştir. Bu iki cemaatten Süryânî Yakubîler, İstanbul Ermeni Patrikliğine, Süryânî Katolikler ise Katolik Patrikhanesi'ne bağlanmıştır.³ Bu çalışmada Süryânî Kadîmlerin/Yakubîlerin Bitlis ve Diyarbakir'deki faaliyetlerini incelemeye tabi tutmakla iktifa edilmiştir. Ancak yer yer

¹ Mehmet Çelik, “Süryaniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/176; Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, (İstanbul: Doz Yayıncılık).

² A. (DVNSGMC.d.), 15, Evail C 1251- 24 Eylül-3 Ekim 1835.

³ İbrahim Özcoşar, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 1/288.

Süryânî Katoliklere, Keldânîlere ve Nesturîlere değinilerek cemaatler arası ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada Süryânîler, teoetnisite/teoetnik bir topluluk kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Teoetnisite/teoetnik topluluk kavramıyla hem dinî hem etnik açıdan dinî ve millî bir topluluğun tek isimle müsemma oluşu kastedilmektedir. Süryânîlerin de teoetnisite/teoetnik topluluk kavramına uygun olduğunu düşünerek böyle bir kavramla anlatmaya gayret ettik. Bununla birlikte tezin birinci bölümünde Süryânîlerin tarihteki yeri ele alınmış ve bazı tespitler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Süryânîlerin genel tarihi ele alınarak hangi aşamalardan geçtiğine dair bilgiler verilmiştir. Hristiyanlık tarihinde Süryânîlerin konumu, Asur-Arami tartışmasına açıklık getirmesi yönüyle aydınlatıcıdır. Tezin ikinci bölümünde Bitlis'teki Süryânîlerin nüfus, sosyal ve kültürel ilişkileri üçüncü bölümünde ise Diyarbakir'deki Süryânîlerin nüfus ve sosyo-kültürel ve politik ilişkileriyle ilgili önemli tespitler bulunmaktadır. Bilimsel bir hassasiyetle “Seyfo” iddialarına⁴ cevap niteliğinde tetkik ve tahliller yapılmıştır. Genel itibariyle tezin içeriğinde de Asur-Arami tartışması ve “Seyfo” sözde Süryânî katliamı iddiası gibi birçok önemli iddiaya yer verilmiştir. Bu bağlamda bu gibi hipotezlere karşı, bilimsel olarak karşıt hipotezler ortaya konmuş ve değerlendirilmeler yapılmıştır.

Tarihin çok eski milletlerinden olup da bugüne kadar hayatını idame ettiren milletlerin başında Süryânîler gelmektedir. M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren Aramiler Mezopotamya coğrafyasına gelip yerleşmişlerdir. Aramiler bu coğrafyada şehir devletleri şeklinde siyasi birliktelikler oluşturmuş, ancak Asurlar gibi büyük devletlerin saldırılarına ve asimilasyon politikalarına maruz kalmışlardır. Bazı dönemlerde yeniden şehir devletleri oluşturmuşlarsa da büyük bir devlet kuramamışlardır. Hz. İsa'nın Filistin'deki tebliğ ve irşat faaliyetlerinin sona ermesiyle⁵ ona bağlı olan havariler başka milletlere karşı tebliğ hareketlerinde bulunmuşlardır. Havari Petrus da Aramilere tebliğ misyonunda bulunmuştur. Aramiler arasında Petrus'a itibar edenler, putperest Aramilerden kendilerini

⁴ Bu soykırım iddiaları için bkz. Anahit Khosroeva, “Assyrians in the Ottoman Empire and the Official Turkish Policy of Their Extermination 1890s-1918”, *Genocide in the Ottoman Empire, Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923*, Ed. George N. Shirinian, (New York: Berghahn Books, 2017), 105-131.

⁵ Hz. İsa'nın öldüğü veya göğe yükseltildiğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “İsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/465-422.

ayırmak için “Süryânî” adını almıştır. Kurucusunun havari Petrus olduğu iddia edilen Antakya merkezli Antakya Süryânî Kilisesi adıyla bir kilise kurulmuştur.

Roma İmparatorluğu ve Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Süryânîlere karşı çok büyük zulümler işlenmiştir. Bu zulümler Doğu Roma İmparatorluğu’nun Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra da devam etmiştir. Özellikle Kristolojik tartışmalar neticesinde Süryânîler Doğu Roma’nın baskısından kurtulamamıştır. Süryânîler için kurtuluş ümidi Müslüman fatihler olmuştur.

Süryânîler, İslam yönetimlerinde mütemadiyen devlete sadık kalmış, devletlerin ilmi açıdan ilerlemelerine katkıda bulunmuşlardır. Bu durumun tezahürünü Abbasi devrinde görmek mümkündür. Süryânîler yapmış oldukları tercümelerle Abbasi Devleti’nin “Altın Çağ”ı yaşamasında önemli katkılar sunmuşlardır.

Süryânîlerin yönetimi Abbasilerden sonra Selçuklulara geçmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti idarecileriyle çok iyi ilişkiler geliştiren Süryânîler, müreffeh bir hayat sürmüşlerdir. Özellikle I. Kılıçarslan ve II. Kılıçarslan dönemindeki Süryânîlerin devletle olan ilişkileri dikkat çekicidir.

Osmanlı idaresi altındaki Süryânîler uzun yıllar huzur içerisinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Cemaat, devletle herhangi bir problem yaşamamış, ancak kendi içlerindeki meselelerden dolayı sıkıntılar yaşamıştır. Süryânî Kilisesi ve cemaati Ermeni Kilisesi nüfuzu altında olduğundan dolayı nüfusu tam olarak belirlenememektedir. Bu konuda Polonyalı Simeon’un vermiş olduğu bilgiler dikkat çekicidir. 17. yüzyılın başlarında Harput’a gelmiş olan Simeon burada Süryânî ve Rumların Ermenice konuştuğuna şahit olmuştur. Bundan dolayı kimin Rum kimin Ermeni ve kimin Süryânî olduğunun anlaşılmadığını dile getirmektedir.⁶ Süryânî Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi’ne bağlı olması sebebiyle bazı durumlarda Süryânî nüfusu da Ermenilere katılmıştır. Tahrir defterleri incelendiğinde Yahudilerin dahi Ermeni cemaati içine dahil edildikleri tespit edilebilir. Bunun yanında Süryânîler “Erâmine” şeklinde bu defterlere kaydedilmiştir.⁷ Ubicini’ye göre, 1844 yılında Osmanlı Devleti’nin genelinde 235 bin

⁶ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi*, 1608-1619, yay. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul:1964), 89.

⁷ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983), 42.

Süryânî ve Keldânî yaşamaktadır.⁸ 1332 senesi istatistik cetveline göre Osmanlı topraklarında 22.222 Süryânî Katolik, 37.821 Süryânî Kadîm, 6.863 Yakubî ve 13.474 Keldânî mevcuttur. Yakubî ile Süryânî Kadîm adları aynı cemaati temsil etmesine rağmen ayrı ayrı zikredilmiştir.⁹ Osmanlı Devleti’nde Süryânîlerin tam sayısını bilmek mümkün görünmemektedir. Ermenilere nispeten daha az bir nüfusa sahip olan Süryânîlerin, nüfusa oranla etkisi azdır. Bazen “milel-i saire” diyerek diğer azınlık gruplarla birlikte Süryânîler de içinde olduğu toplam rakamlar verilmiştir. Bu rakamlardan tahmini bir sonuç elde edilebilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı’yla birlikte Ruslar Doğu Anadolu’ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Rusların ön kuvvetleri olan Ermeniler girdikleri bölgelerde katliamlar gerçekleştirip çevreye korku salmışlardı. Devlet bu duruma seyirci kalmadı ve saldırıları önlemek için birçok tedbire başvurdu. Bunların en önemlisi 1915 Tehcir Kanunu’dur.¹⁰ Bu kanunla birlikte isyan hareketlerinde bulunan Ermeniler göçe tabi tutularak Anadolu ve Suriye’nin muhtelif yerlerine sevk edildi. Günümüzde sözde “Ermeni Soykırımı” denilen durum mezkûr olaylardan mütevellittir. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na girmeden önce 1914’te yapmış olduğu nüfus sayımında ülkenin nüfusu 18.530.017 olarak tespit edilmiştir. Yüzdelik oranla baktığımız zaman %80’i Müslümanlardan, %20’lik kısmı da gayrimüslimlerden müteşekkildi. Gayrimüslimler arasında en fazla paya sahip kesim %11’lik bir oranla Rumlardı. %8’lik kısım Ermenilerden, %1’lik kesim ise Süryânîler, Yahudiler, Nusayrîler ve Yezîdîlerden oluşuyordu.¹¹ Anadolu’da yaşayan genel nüfus ise takriben 16-16,5 milyondur.¹² Genel Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermeni sayısı yaklaşık olarak 1,5 milyon olduğu görülmektedir. İddia edilen soykırıma tabi tutulan insan sayısı ise 1,5 milyon civarındadır. Nüfus rakamlarından hareketle mezkûr soykırım iddiasının tutarlı bir tarafının bulunmadığı anlaşılmaktadır.

1980’li yıllardan sonra ortaya çıkan bir iddia da “Seyfo” denilen sözde Süryânî katliamıdır. Süryanice de ܣܝܦܐ “kılıç” manasına gelmektedir. Süryanîlerin 1915 yılında

⁸ *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu*, haz. Cem Behar, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), 2/28.

⁹ *1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli*, Haz. Yavuz Haykır, Yavuz Selim Çeloğlu, (İstanbul: Hiper Yayın, 2017), 35.

¹⁰ BOA, MV. 198/24, 15 B 1333-29 Mayıs 1915 Meclis-i Vükela’nın tehcir kararı.

¹¹ Nevim Tüzün, *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*, (Ankara: Gece Kitaplığı 2020), 14-15.

¹² Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları 2015), 218-226.

sözde kılıçtan geçirildiğine atıfta bulunmak için bu kelime tercih edilmektedir. Ayrıca “Seyfo” Süryanilerin sözlü kaynakları temel alarak yaşadığı zorlukların anlatıldığı genel bir kavram olarak kullanılmaktadır.¹³ Bu da tıpkı sözde “Ermeni Soykırımı” iddiası gibi tarihsel temele dayanmamaktadır. Bazı Süryânîler de bu konuyla ilgili delil olarak kilise vergi defterlerini ve sözlü anlatıları ileri sürmektedir. Oransal açıdan ele alarak 1915-1917 yılları arasında vergi gelirlerinin çok düştüğünden bahsedip sözde “Seyfo”ya delil getirmeye çalışılmaktadır. Ancak bu durumun öldürölmeyle değil, göçle ilgisi olması sebebiyle yani vergi veren kesimin göç etmesi durumunda da vergilerin azalacağı muhakkaktır. Yine Ermeni-Müslüman çatışmasının yaşandığı bilinen bir gerçektir. 1915-1918 yılları arasında Doğu Anadolu’da Ermeniler tarafından 600 bin Müslümanın öldürölldüğü de ortadadır.¹⁴ Ancak Müslümanların Ermenilerden bir buçuk milyon kişiyi öldürölldüğü iddiası tamamen mübalağadan öteye geçmemekle birlikte bilimsel bir tarafı da bulunmamaktadır. Süryânîlerle ilgili de böyle bir durum söz konusu değildir.¹⁵ Avrupa kökenli bir iddia olan “Seyfo” Türkiye Cumhuriyeti’ni diplomatik sahada sıkıştırmak için gösterilen bir çabadan başka bir şey görünmemektedir. Hatta Amerika’nın Massachusetts eyaletinin başşehri olan Boston’da yayınlanan Babilon gazetesindeki bir yazı bu iddianın tarihi kökenini ortaya koymak açısından önemlidir. Gazetede, Harb-i umumi zamanında Amerika’daki Süryânîlerin milliyet olarak kendilerini/özbenliklerini bilip tanıdıkları şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Amerika’daki Süryânîler gibi, Süryânîstan Asurları ve bütün Süryânîlerin bir çatı altında toplanması gerektiğı dile getirilmiştir. Bu birlik etrafında, Türklere karşı fikir birliğı içerisinde mücadele edilmesi gerektiğı belirtilmiştir.¹⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere yapılan faaliyetler Süryânî milletinin, Osmanlı’ya karşı harekete geçmesinin beyannamesi niteliğindedir. Ayrıca bu iddiayı dillendirenler “Seyfo”yu dünya siyasetine taşıyarak işi tarihçilikten çıkartıp siyasetin gündemine koyma çabasıyla “Ermeni Soykırımı” iddiası gibi bir baskı unsuru olarak kullanmak istemektedirler. Özellikle Mardin-Diyarbakir’den göç eden Süryânîler İsveç kökenli lobilere bağlanıp kendi özbenliklerini de Asurlulara dayandırarak milliyetçi bir

¹³ Haşim Erdoğan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Süryaniler*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 225.

¹⁴ Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918), *Belleten*, 61/231, (1997), 415.

¹⁵ Katliam iddiaları için bkz. Anne-Laure Dupont, Catherine Mayeur-Jaouen, Chantal Verdeil, *19. Yüzyıldan Günümüze Ortadoğu Tarihi*, çev. Ayşe Meral, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 210-216.

¹⁶ ATASE, İSH. Kutu no: 116, Gömlek no: 21, Belge no:21. 1 Mart 1336/1 Mart 1920; Erdoğan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Süryaniler*, 56, 62.

hal almaya başlamasıyla “Seyfo” gibi iddialar gündeme gelmeye başlamıştır. Süryânîlerin “Asurlu” olduğu tezini ortaya atan ilk kişiler arasında Arkeolog Austen Henry Layard gösterilebilir.¹⁷ Canterbury Başpiskoposu A.C. Tait, 1886 yıllarında Süryânîlere “Asurlar” diyerek iddiayı yinelemiştir. Buradan da anlaşılıyor ki, “Asur” tabiri yüz elli yıl önce İngilizler, Nestûrî adını ortadan kaldırarak bölgedeki Süryânî topluluklarını tarafsız bir kavram altında buluşturmak için vermiştir.¹⁸ Bu konuda Diyarbekir doğumlu olan Naum Faik propaganda amaçlı yazılar kaleme almıştır. Diyarbekir’de bulunduğu sırada çıkarmış olduğu ‘Kevkbo d-Madinho’ adlı gazetede¹⁹ Süryânî milliyetçiliği üzerine yazılar yazmıştır. 1912 yılında Amerika’ya göç eden Naum Faik burada yayın çalışmalarına devam etmiş ve ‘Beth Nahrin’ adlı dergiyi yayınlamaya başlamış ve propaganda faaliyetlerini burada da sürdürmüştür. Yazılarına örnek olarak bir şiirinde şöyle demiştir:²⁰

*“Ey Süryaniler uykudan uyanın,
Elimizde hiçbir şey kalmadı,
Başta ancak bir kıl kalmıştır...
Hazinemiz darmadağın oldu.
Saygınlığımız kayboldu.
Halkımız yabancılara köle olmuştur...
İlk devirlerde emirler verirdik,
Günümüzde ise kovulmuş,
Ve köleler olarak kaldık...”*

*Anavatanımız Beth-Nahrin’dir.
Günümüzdeki evlatları,
Onu terk edip dünyaya dağılıyorlar...
Halklar egemen oldular
Zengin topraklarımızda
Ve güçlü milletimizin gücünü
zayıflattılar”*

1977 yılında Süryânî Kadîm Patriği Mor İgnatıyus Yakup III, Asurluluk’la ilgili meseleyi gündemine almış, eski İsveç Göçmen Dairesi Genel Müdürü Öberg’e yazmış olduğu mektupta şöyle demiştir: “*Kilisenin adı çevresinde sürdürülen tartışmalar başladı. Bazıları kiliseyi Süryânî-Ortodoks olarak adlandırıyorlar. Öbürleri Asur-Ortodoks*

¹⁷ Austen Henry Layard, *Nineveh and its Remains*, (London: 1867), xviii-xxvi; Bu konuyu İbrahim Özcoşar şöyle açıklamaktadır. “Süryanilerin Asuri kökeni tarihsel gerçeklik ile modern bir icat/kurgu arasında ortaya çıkacaktır. Ama belirtmek gerekir ki, klasik Süryani metinlerinde Asuri kökenlerine dair bir gönderme yoktur.” İbrahim Özcoşar, “19’uncu Yüzyılda Yakubi Süryanilerde Kimlik Krizi”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 337.

¹⁸ David Gaunt, *Katliamlar Direniş Korumucular I. Dünya Savaş’ında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 2. Baskı, (İstanbul: Belge Yayınları, 2016), 45.

¹⁹ 1911-1914 yılları arasında Diyarbekir’de Süryânîlere ait iki gazete bulunmaktadır. Bunlardan biri ‘Kevkeb d-Medinho’, diğeri ise ‘Şifuro’ adlı gazetelerdir. Süryanice, Türkçe ve Arapça dillerinde yayın yapan bu gazeteler özellikle Asur ulusçuluğunu ön plana çıkarması ve bir milli bilinç oluşturmaya açısından dikkat çekicidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, (İstanbul: Kent Işıkları, 2018).

²⁰ Naum Faik, *Beth-Nahrin*, Der. Eliyo Dere, (Diyarbakır: Navşinan Yay, 2011), 8.

diyorlar. Kilisenin gerçek adı Süryânî-Ortodoks'tur. Bu ad hem kilise hem de cemaat içindir. Kilisemiz herhangi bir ulusa ait değildir: tersine Aramiler ve Asuriler dışında Yahudi halka, Araplar, Hintliler, Farşlılar ve başka birçok halka aittir."²¹ Süryânî cemaatinin en yetkili kişisi olan Patrik III. Yakup bu şekilde Asur adına karşı çıkmıştır.

Bitlis ve Diyarbekir bölgesinde Süryânîler yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. Bölgedeki diğer önemli unsur ise Kürtlerdi. Kürtlerin bölgedeki hakimiyetini Süryânîler de benimsemiş ve iyi ilişkiler kurulmuştur. Kürtler ile Süryânîler arasındaki ilişki o kadar olumlu ilerlemiştir ki, bu ilişki atasözlerine bile konu olmuştur. Kürtlerin meşhur olmuş atasözlerinden biri şöyledir: *Nestûrîler [Süryânîler] ile Kürtler arasında bir kıl kadar mesafe, Ermeniler ile Kürtler arasında dağlar vardır.*²² Süryânîler ile Kürtler arasındaki ilişki ilerleyen yıllarda özellikle Ermenilerin isyan ve tedhiş faaliyetlerinden zarar görmüştür. Bununla beraber Ermeni isyanlarından Ermeni ve Süryânî ilişkileri de oldukça gerilmiştir. Süryânîler -az bir kesim hariç- devletin yanında durup Ermenilerle aynı muameleye tâbi tutulmak istememişlerdir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle tehcirle birlikte birçok Süryânî'nin öldüğüne dair iddialar mevcuttur. Bu konuda Binbaşı Noel, 1915 Ermeni olaylarındaki iddia edilen Ermenilere yönelik katliamlar gibi Birinci Dünya Savaşı'nın ilk üç yılında Ermeni, Süryânî, Nestûrî gibi milletlerin de Müslümanları katliama tâbi tuttuklarını ifade etmektedir.²³ Süryânîlerden beş yüz ila bir milyon kişinin soykırıma uğradığı da iddialar arasındadır.²⁴ Süryânîlerin hali hazırda bu kadar nüfusu bulunmamaktadır. Hatta yerele doğru inildiğinde, yerli ve yabancı kaynaklardan elde edilen nüfus bilgileri analiz edildiğinde Bitlis ve Diyarbekir bölgesinde 1870 ile 1920 yılları arasında yukarıda zikredilen katliam iddialarının mesnetsiz olduğu tespit edilebilmektedir.

Diyarbekir'de Süryânîler Ermenilerden sonra gelen en yoğun nüfuslu millettir. Özellikle Mardin Süryânîler için neredeyse ikinci Kudüs mesabesindedir. Ancak tezde Diyarbekir merkezi esas alınıp, Süryânî Kadîmlerin durumları ele alınmıştır. Mardin özelinde

²¹ Stefan Andersson, *Asurlar*, çev. Erol Sever, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), 101-102.

²² E.W. Charles Noel, *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, çev. Bülent Birer, 3. Baskı, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2014), 161.

²³ Noel, *Kürdistan*, 161.

²⁴ Shabo Talay, "Der Völkermord von 1915: Anfang vom Ende des syrisch-aramäischen Christentums im Vorderen Orient", *zur Erinnerung an den Völkermord (aramäisch Sayfo) an den Christen im Osmanischen Reich 1915*, (Berlin: 2015), 7.

Süryânîler incelemeye tabi tutulmamıştır. Mardin'in yalnız nüfusu, Süryânîlerin isyanı ve önem atfettiğimiz bazı olaylara değinilmiştir.

19. ve 20. Yüzyılın başındaki Yakubî Süryânî nüfusunun bulunduğu önemli yerleşim yerleri arasında Kudüs, Musul, Diyarbekir, Mardin, Şam, Hama, Humus, Harput, Malatya, Adana, Cizre Şırnak, Nusaybin, Siverek, Midyat Beşiri, Garzan, Siirt, Şirvan ve Bitlis sayılmaktadır.²⁵ Patriklik merkezi bazen Diyarbekir vilayetine taşınsa da genel itibariyle Mardin'de Dayru'z-zafaran Manastırı'ndadır. Patrikhane 1932 yılında Mardin'den Şam'a taşınmış ve günümüzde de Şam'da aktif olarak görevini sürdürmektedir.

Katolik Süryânîler de Osmanlı topraklarında geniş bir alana yayılmışlardır. Bu alanlar; Musul, Bağdat, Bucak ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Beyrut, Trablus ve Şam'dır. Patriklik merkezi ilk olarak Mihayil Carve tarafından Dayru'z-zafaran manastırı ilan edilmişse de bu kabul görmemiştir. Daha sonra Mihayil Carve, Lübnan'a gitmiş, Şarve/Carve Manastırı'nı kurmuştur. Burası ilk patriklik merkezidir. 1830'larda Halep'e taşınmıştır. 1853'te Süryânî Katolik Patriği olarak seçilen Anton Semheri, Patriklik merkezini Mardin'e taşımak istiyordu. 1860'ta inşası tamamlanan Meryem Ana Kilisesi, Süryânî Katolik Patrikliği merkezi haline geldi. 1877-1880 yılları arası patrik Şam'da ikamet etmekteydi. Süryânî Katolik Patrikliği'nin bu serüvenine rağmen, Osmanlı Devlet salnamelerinde 19. yüzyıl boyunca patriklik merkezinin Halep olduğu tespit edilebilmektedir.²⁶ Birinci Dünya Savaşı'na kadar Halep'te kalan Katolik Patriklik merkezi, savaş sonrasında Beyrut'a taşınmıştır.²⁷

B. AMAÇ VE SORULAR

Türkiye'de özellikle son dönemlerde Süryânîler üzerine çalışmalar artmış görünmektedir. Ancak çok yönlü çalışmaların olmaması, ayrıca Süryânîcenin de bilinmemesi bu konuda eksikliklerin olduğunu gösteren emarelerdendir. Çalışmamız Süryânîlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden olan Bitlis ve Diyarbekir bölgesini kapsamaktadır. İki vilayet ele

²⁵ Benjamin Trigona-Harany, *The Ottoman Süryânî from 1908-1914*, (USA: Gorgias Press, 1914), 35-36.

²⁶ İbrahim Özcoşar, "Süryani-i Kadimleri (Yakubileri) Katolikleştirme Faaliyetleri ve Süryani Katolik Patrikliğinin Kurulması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1, (2006), 144.

²⁷ Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi", *Osmanlı Araştırmaları*, 53/53, (2018), 294.

alınarak tamamlayıcı bazı bilgiler verilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca genel Süryânî tarihi incelenerek burada da bazı tespitler ortaya konulmuştur. Bu amaç neticesinde çalışmamızın iskeletini oluşturan şu sorulara cevaplar bulunmaya çalışılacaktır.

1. Süryânîler kimdir ve Süryânîcenin kökeni nelerdir?
2. Süryânîler Arami midir yoksa Asuri midir?
3. Süryânîlerin Hristiyan dünyasındaki yeri nedir?
4. Süryânîlerin İslam coğrafyasındaki yeri nasıldır?
5. Süryânîlerin Bitlis'teki durumu nedir?
6. Süryânîlerin Diyarbakır'deki durumu nedir?
7. İki vilayet kapsamında Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle ilişkileri nasıldı?
8. İki vilayet kapsamında Osmanlı Devleti'nin Süryânîlere bakış açısı nasıldı?
9. İki vilayet kapsamında Süryânîlerin Müslim ve Gayrimüslimlerle olan ilişkileri nasıldı?
10. Birinci Dünya Savaşında iddia edilen "Seyfo" Süryânîlere katliam yapıldı mı?

C. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Çalışmamız, Süryânî kimliğinin kökeni hakkındaki tartışmalara ışık tutma, Hristiyanlığın yayılışında ve sonraki evrelerde Süryânîlerin etkilerini tespit edebilme, Anadolu Hristiyanlık tarihindeki Süryânîlerin durumunu belirleyebilme, ayrıca soykırım iddiasına bilimsel olarak cevap verme açısından önem teşkil etmektedir.

İsveç merkezli -Ermenilerin de dahli ve katkısıyla- Süryânî diasporası, Türkiye Cumhuriyeti'ni özellikle de soykırım iddiaları açısından baskı altına almayı hedeflemektedir. Ayrıca Amerika ve Avrupa'nın muhtelif yerlerinde bulunan Süryânîler arasında milliyetçiliğin arttığı gözlenmektedir. Özellikle bunu Asur kimliği üzerine inşa ederek Türkiye Cumhuriyeti'ne sadık olan Süryânîleri de etki altına almaya çalışmaktadırlar. Diaspora, sözde Ermeni soykırımı iddiaları gibi Süryânî Soykırımı iddiasını birçok devlete kabul ettirip Türkiye Cumhuriyeti'ne siyasî baskı unsuru olarak kullanmaya çalışmaktadır. Bunun yanında diaspora, Süryânî Soykırımı iddiasını siyasete taşımayı amaçlamaktadır. Zira bu mesele siyasete taşınacak olursa, tarihçilerin vereceği doğru bilgilerin bir anlam ifade etmeyeceği ortadadır. Dolayısıyla bu meselenin tarihçiler arasında kalması gerekmektedir. Mezkûr sebeplerden dolayı çalışmamızın, Türkiye

Cumhuriyeti'nin, diasporanın soykırım iddialarına, karşı cevap niteliğinde olmasına katkı vermesi temenni edilmektedir.

D. YÖNTEM

Araştırma esnasında genel itibariyle tarama yöntemi takip edilmiştir. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden binlerce belge taranmış, tasnif edilmiş ve kullanılmaya gayret edilmiştir. Arşiv malzemesi tarih tenkidinin yöntemiyle ele alınmaya çalışılmıştır. Literatürdeki yerli ve yabancı ulaşılabilen bütün kaynaklar elde edilmiş, bilgiler analiz edilerek çalışmaya katkı sunulmuştur.

E. KAYNAKLAR

Osmanlı dönemiyle ilgili çalışmaların ilk kaynağı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'dir. Tez konumuzun içeriği doğrultusunda başvurduğumuz kurum olan Osmanlı Arşivi'nde belge tarama yoluyla binlerce belge taranmıştır. Taramalar sonucunda elde edilen belgeler fişleme yoluyla tasnif edilmiş ve bu veriler konularına göre teze işlenmiştir. Genelkurmay ATASE Arşivi Birinci Dünya Savaşı ve milli mücadeleyle ilgili çok önemli arşiv malzemesi sunmaktadır. Bu arşivde de Süryânîlerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumlarıyla ilgili önemli bilgiler tasnif edilerek analizleri yapılmıştır.

Bitlis ve Diyarbekir *Kadı Sicilleri* adıyla maruf şer'îyye sicillerinden yararlanılmıştır. Özellikle sosyal hayata yönelik çok zengin içeriğe sahip olan şer'îyye sicillerinden önemli derecede istifade edilmiş, Süryânîlerin özellikle adli ve sosyal durumları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Döneme ait gazeteler taranmış, Süryânîlerle ilgili önemli meseleler araştırılmış ve elde edilen kaynaklar çalışmada kullanılmıştır.

Süryânî Kadîmlerle iletişime geçilmeye çalışılmış ve Hori Episkopos Gabriel Akyüz'le görüşülmüştür. Gabriel Akyüz'ün yazmış olduğu kitaplar tarafımıza hediye edilmiştir. Ancak tarihi vesika temini konusunda taleplerimiz karşılanmamıştır.

Süryânîce eğitimi Adem Hanno Coşkun'dan alınarak orta seviyeye kadar Süryânîce öğrenilmeye gayret edilmiştir. Ancak Süryânîce kaynak ve hatırat temini noktasından da problemler ortaya çıkmış, istenildiği şekilde kaynak ve hatıratlara ulaşılamamıştır.

Yerli ve yabancı kaynaklar olarak yazılı literatürde Süryânîlerle ilgili kitaplar temin edilmiştir. Tezin inşası noktasında önemli kitaplar tespit ve temin edilmiş ve azami derecede istifadesi sağlanmıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde azami derecede faydalanmış olduğumuz alanın ilk çalışması olan Mehmet Çelik'in 1987 yılında basılan *Süryânî Kilisesi Tarihi (I)* eseri, geçmişten bugüne Süryânîlerin durumları hakkında İshak Saka'nın, *The History of the Syrian Orthodox Church of Antioch* veya diğer ismiyle *İman ve Hadara* adlı eseri, Birinci Dünya Savaşı dönemindeki Süryânîlerin durumunu anlatan Bülent Özdemir'in yazmış olduğu *Süryânîlerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryânîler* adlı eseri, Süryânîlerin siyasî tarihi ve kültürel yönlerini ele alan Sebastian P. Brock ve Witold Witakowski'nin yazmış olduğu *At the Turn of Third Millennium; The Syrian Orthodox Witness* eseri, Mehmet Şimşek'in, *Süryânîler ve Diyarbakır* eseri, İbrahim Özcoşar'ın , *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryânîleri* eseri, Haşim Erdoğan'ın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süryaniler* eseri, Ahmet Taşgın, Eyüp Tanrıverdi ve Canan Seyfeli tarafından hazırlanan *Süryânîler ve Süryânîlik* adlı eseri, Gabriel Akyüz'ün *Sempozyumlarım* adlı eseri, çalışmada en fazla istifade edilen kaynakların başında gelmektedir.

F. TEZİN SINIRLARI

Çalışmamız genel Süryânî Kilisesi tarihiyle birlikte Osmanlı dönemi Bitlis ve Diyarbakır bölgesindeki Süryânî Kadîm Kilisesi'nin müntesiplerini kapsamaktadır. Katolik Süryânîler ve Protestanlaşan Süryânîlerle birlikte Keldânîler de genel olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çalışmaya en erken Süryânî tarihlerinden başlanmasının sebebi, etnik köken tespiti yapılarak günümüzde Süryânîlerin Asuri oldukları ve bu görüşe binaen inşa etmiş oldukları soykırım ve üst kimlik yaratma gayretleri üzerinde mukayeseli analizler yapılmak istenmesindendir.

Çalışmamızın kapsadığı 1870-1920 yılları, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren her dönemde Avrupa'ya karşı vermiş olduğu mücadelede giderek zayıf duruma düştüğü bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönemde devlet içerde ve dışarda birçok problemle mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunmuş olduğu bu dönemde Süryânîlerin durumları Bitlis ve Diyarbakır bölgesi açısından değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRYANİLERİN TARİHİ

I. SÜRYANİLERİN TARİHİ

A. Süryânî Adı, Süryânîcenin Kökenleri ve Hristiyanlık Öncesi Süryânîlerin Sosyal ve Dinî Durumu

1. Süryânî İsminin Kökenleri

Süryânî tabirinin etimolojik kökeni hakkında birkaç görüş bulunmaktadır. Bu görüşler, şöyle sıralanabilir:

İlk Görüş: Nabukednezar, Kudüs'ü aldıktan sonra Yahudileri Babil'e sürgün etti. Yetmiş yıllık bir sürgünden sonra²⁸, Pers Kralı II. Kiros (Cyrus, Keyhüsrev, Koreş , كوروش , بزرگ)²⁹ Babil'i ele geçirip Yahudileri serbest bıraktı.³⁰ Bundan dolayı Yahudiler ile Aramiler arasında Kiros'tan övgüyle bahsediliyordu. Hristiyanlığın doğuşuyla birlikte Hz. İsa'ya tabii olan bir kısım Yahudiler, Hz. İsa ile Kiros'u aynı mesabede görüyorlardı.³¹ Biri kendilerini esaretten diğeri ise günahlarından kurtarmıştı. Bundan dolayı Hz. İsa'ya ilk inananlara Sorin veya Soyryn denilmeye başlanmışken, konuştukları Aramcanın lehçesi ise Seyrusça veya Süryanca şeklinde anılmaya başlamıştır.³²

İkinci Görüş: Suriye bölgesini ele geçiren Aramlı Kral Sores'in adından gelmektedir. Hasan Bar-Bahlul'un sözlüğünde, "...bütün Suriye ülkesine Sores'in adı verilmiş"³³ olduğu da yazmaktadır.

Üçüncü Görüş: Lübnan'da bulunan Sur şehrinden gelmektedir. Bu görüş sağlıklı görünmemektedir. Sur ile Asur birbirinden farklı iki kavramdır. İki kavram arasındaki

²⁸ Yeremha, 29/10.

²⁹ Büyük Kiros'un İngilizce, Farsça ve Arapça olarak yazılan isimleridir.

³⁰ Ezra 1/1-4; Yeşaya 44/24-28.

³¹ Mor Ignatius Yakup III, *The Syrian Orthodox Church of Antioch*, çev. Melek Sevinç, (Hollanda: 1985), 2.

³² Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi C. 1*, (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987), 1; Yakup Bilge, *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*, İkinci Baskı, (İstanbul: Yeryüzü Yay., 1996), 18; Yakup Bilge, *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 9.

³³ Gorgis David Malik, *Süryanilerin Tarihi İlk Hristiyanlıktan Kadim Doğu Süryânî Müjdeci- Havari Kilisesi*, çev. Vedii İlmen, (İstanbul: Yaba Yay., 2012), 51; Samuel Akdemir, *İstanbul Mozaikinde Süryaniler*, (İstanbul: Promat Basım Yayın 2009), 40.

fark ise, biri ticaret şehri olan Sur'u (Σούρη, Grekçe), diğerinin ise askeri bir güç olan Asur'u (Ασούριοι Grekçe) nitelemesidir.³⁴

Dördüncü Görüş: Asurcadan türemiş olup Yunan etkisiyle değişime uğramıştır. Yunanlılar, Asurluların yaşadıkları yerlere Asurya diyorlardı. Bir müddet sonra “a” sesi düşerek “Surya” hâline geldi. Bu aslında Suriye coğrafyasını niteliyordu. Süryânî adı da coğrafi olarak buradan gelmektedir. Yunancada ise yüzyıllar boyunca “Suriye” ve “Asur” sözcükleri de birbirinin yerine kullanılmıştır.³⁵ “Syrian” ve “Assyrian” kelimelerini ilk ayıran kişi Herodot’tur. Ondan önceki dönemlerde bu iki kelime birbirlerinin yerine ve aynı coğrafyayı nitelemek için kullanılmıştır. Herodot bu kelimeleri coğrafyaya göre kullanmıştır. Ona göre Levant ve Kapadokya’da yaşayanlara “Syrians”, Mezopotamya’da yaşayanlara ise “Assyrians” denilmiştir.³⁶ Anlam karmaşasının sebepleri hakkında 1. yüzyıl Yahudi tarihçisi Flavius Josephus şöyle demektedir:

“Bazı uluslar kendilerine kurucuları tarafından konulan isimleri korurken bazıları ise onları değiştirmişlerdir. Bu isimleri komşuları için diğerlerinden anlaşılır kılmak üzere nitelemişlerdir. Bu adlandırmadaki değişikliğin sorumlusu Yunanlılardır. Özellikle güç kazandıkları dönemlerde, geçmişlerinin zaferlerini bile özelleştirmişlerdir. Ulusların adlarını kendi anlayabilecekleri şekilde değiştirmiş ve bu uluslar sanki kendi soyundan geliyormuş gibi uluslara yönetim şekilleri empoze etmişlerdir.”³⁷

³⁴ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 1; Bilge, *Süryaniler Anadolu’nun*, s. 18; Payton R. Helm, ‘Greeks’ in the Neo-Assyrian Levant and ‘assyria’ in Early Greek Writers, (Phd. D. Dissertation University of Pennsylvania, 1980), 32.

³⁵ Mehmet Çelik, “Süryânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/176; Çelik, *Süryani Kilisesi*, 2; Cebail Aydın, *Tarihte Süryaniler*, (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1964), 1/38; Kadir Albayrak, “Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler”, *Ortadoğu Yıllığı, ORMER, Sakarya*, 7, (2011), 619; Richard N. Frye, “Assyria and Syria: Synonyms” *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, 51/4, (1992), 281-285; Robert Rollinger, “Assyrios, Syrios, Syros und Leukosyros”, *Die Welt des Orients*, (2006), 36/72-82.

Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 51: “Bilginlerin bu konuda ayrı düşünceleri vardır. Asurlular, Süryânîlerin topraklarını işgal ettiği için, bazıları adın (Assyria) Asuristan’dan geldiğini düşünüyor ve inanıyorlar. Atur (Asur) sözündeki başlangıçtaki “𐤀” A harfi, kesilmiş “𐤁” T harfi yumuşatılıp S gibi söylenmiş. Süryânî dilindeki “𐤍” (S) Semkat harfinin söylendiği gibi söz “𐤁” A harfi ile bitirilmiş. Süryani dilinde Surya (Syria) yazılmıştır.”

³⁶ Johny Messo. “The Origin Of The Term ‘Syria(n)’ & Suryoyo Once Again”, *Parole de l’Orient*, 36, (2011), 113.

³⁷ Flavius Josephus, *Jewish Antiquities Books I-IV*, (London; Harvard University, 1961), 1/59; Yine bu konuda Josephus şöyle demektedir: “Aramos, Aramileri (Aramaious) yönetti; Yunanlar onlara ‘Suriyeliler’ (Surous) derler.” Sebastian P. Brock, “Süryani: Kimlik ve Arkaplanı”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 18.

Beşinci Görüş: Büyük İskender’in halefi olan Selevkoslar, Aramilerin yaşadıkları bölgeleri işgal ettikten sonra, bu coğrafyanın adını değiştirip buraya “Suriye”, orada yaşayan insanlara ise “Süryânî” veya “Suriyeli” adını vermişlerdir.³⁸

Altıncı Görüş: Süryânî adının Asurlulardan geldiğine dairdir.³⁹ Ancak bu iddia yakıştırmadan ibaret olup araştırmacılar tarafından pek kabul görmemektedir.⁴⁰

Yedinci Görüş: Babilcede “Suri” sözcüğünün Suriye adına karşılık geldiği belirtilmektedir. Babilliler, Fırat nehrinin kuzeyinde “Suri” adında bir şehir kurmuş ve burada yaşayanlar için de bu kelime kullanılmıştır. Süryânî kelimesi bu kelimedenden müştaktır.⁴¹

Sekizinci Görüş: Suriye ismi, Hz. İbrahim’in soyundan gelen Dadan’ın oğlu Asurin veya Asur’dan gelmektedir. Süryânî ismi de buradan türemiştir.⁴²

Dokuzuncu Görüş: Tvednes, Süryânî adının “Hurri” sözcüğünden ortaya çıktığını, Kiptilerin Hurrilere “Suri” demesiyle Süryânî kelimesine ulaşıldığını dile getirmiştir.⁴³

Onuncu Görüş: Aramilerin bir kısmı Hz. İsa’nın havarisi olan Petrus’un telkinleriyle Hristiyanlığa geçtiler. Bunun sonucunda ise Arami olan Hristiyanlar, Arami adından vazgeçerek putperest Aramilerden farklı olduklarını belirtmek için kendilerine Süryânî (Suriyeli) demişlerdir.⁴⁴ Hristiyanlığı kabul eden Arami kökenli ilk Hristiyan millet

³⁸ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, (Diyarbakır: 1970), 30.

³⁹ Robert Rollinger, "The Terms "Assyria" and "Syria" Again", *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, 65/ 4, (2006), 284-287; Ayrıntılı bilgi için bkz: Aaron Michael Butts, “Asuri Hristiyanlar”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 33-48; Brock, “Süryani: Kimlik ve Arkaplanı”, 29-31.

⁴⁰ John A. Tvednes, “The Origin of the Name ‘Syria’”, *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, C. 40/2, (1981), 139; Melki Ürek, “Süryanilerin Tarihi ve Sosyolojik Yapısı”, *Milel ve Nihal*, 10/2, (Ağustos 2013), 98; Ayrıntılı bilgi için bkz. *Horepiskopos Aziz Günel’in Hatıratı*, haz. Mehmet Şimşek, (İstanbul: Everest Yayınları, 2011).

⁴¹ Bilge, *Süryaniler Anadolu’nun*, 19.

⁴² Mehmet Çelik, *Ortadoğu Mozaiği Süryaniler-Nasturiler*, (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkez Yay.), 14.

⁴³ Tvednes, “The Origin of”, 140.

⁴⁴ Tarih boyunca milletler arasında yayılan inançlardan dolayı bölünmelerin gerçekleştiği malumdur. Buna bir örnekte “Türkmen” adıdır. Türkler arasında İslam inancı çok hızlı bir şekilde yayıldığından ve kendilerini inançsız Türklerden ayrı tutmalarından dolayı “Türk-oman”, “Türk-iman” ve ağızdan ağıza dolaşarak “Türkmen” şekline bürünmüştür. Ş. Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 7. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 58.

Süryânîler olarak kabul edilmektedir.⁴⁵ Süryânî papazlar ve tarih yazarlarının genel kanaati de Süryânîlerin, Aramilerden geldiği yönündedir.⁴⁶

2. Süryânî Dilinin Kökenleri Hakkında Bazı Görüşler

Süryânî diliyle ilgili birkaç görüş bulunmaktadır. Yine bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

İlk Görüş: Süryânîce ya da Süryanca, Aramicenin Urfa lehçesidir. Urfa/Birecik'te pagan dönemine ait Süryanca bir kitabe bulunmuştur. Bu kitabeye göre Süryânîce aslında Edessene/Edessece olarak bilinmektedir.⁴⁷

İkinci Görüş: Arap ulemasından bazı kimseler Hz. Âdem'in cennette konuştuğu lisanın Arapça olduğunu ifade etmişlerdir. Daha sonra Arapça tahrif edilmiş ve Süryânîceye dönüşmüştür. Süryânîcenin tahrif olması dışında Arapçaya benzediğini de dile getirmişlerdir.⁴⁸

Üçüncü görüş: İbn Vahşiyye, *Şevku'l-müstehâm fi ma'rifeti rumuzi'l-aklâm* adlı eserinde Süryânîce için meşhur alfabe diye bahsetmiş, yirmi iki harf ve şekillerini eserine kaydetmiştir. Bu harflerin Arapça karşılıklarını da vererek mukayeseli bir şekilde alfabeleri değerlendirmiştir. Alfabe kökenleri hakkında ise şunları söylemiştir:

“Geçmişten geleceğe bütün ümmetler ittifakla üç kadim alfabenin olduğuna inanmaktadırlar. Bunlardan ilki ilahi alfabe de denilen kadim Süryânî alfabetesidir. Allah'ın, Âdem Peygambere öğrettiği alfabadir. İkincisi Şit'e (a.s.) inen sahafelerde kullanılmış olan Semai alfabetesidir. Üçüncüsü Cebrail'in, İdris'e (a.s.) öğrettiği İdris alfabetesidir. Bütün dinler ve ümmetlerin çoğunluğu bu görüşte ittifak etmişlerdir. Bu görüşün delili

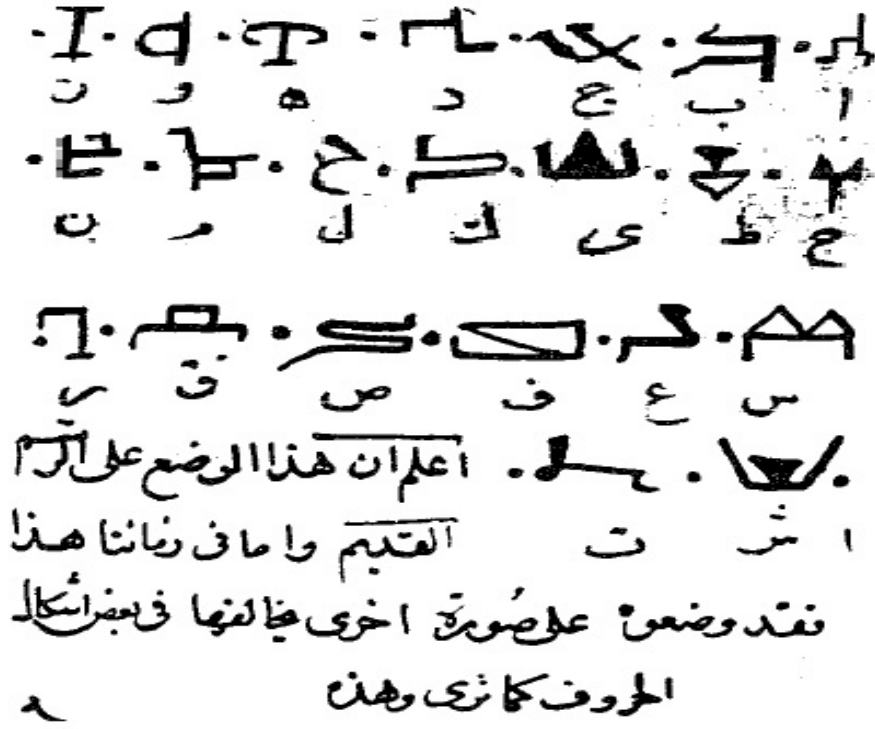
⁴⁵ “Süryaniler”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milliyet, 1986), 21/10943; Günel, *Türk Süryânîler Tarihi*, 30, Şevket Beysanoğlu, “Süryaniler”, *Diyarbakır Ansiklopedisi*, ed. İhsan Işık, (Ankara: Elvan Yay., 2013), 4/315.

⁴⁶ Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 50.

⁴⁷ Sebastian Brock, “An Introduction to Syriac Studies”; (Ed.) J.H. EATON, *Horizons in Semitic Studies*: (Birmingham: Articles for the Student, Dept. of Theology, University of Birmingham, 1980), 13.

⁴⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslam*, (Darü'l-sâki: 2001), 1/256; Süryânîcenin İslami literatüründeki yeri ve Arapça ile ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Uğurlu, “Klasik İslam Literatüründe Süryaniler ve Süryanîcenin Kökeni”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, (2023), 766-785.

Hanuha'nın zikrettiği sıfırlarda⁴⁹ yazılanlardır. Bu meseleyi Ağadimun, Sifru'l-hakâya'da şu şekilde açıklamıştır: 'İlahi namusların sahipleri, sırlarını bu üç alfabe ile yazmaları gerekmektedir.' Biz de bu görüşün doğru olduğuna dair bu faziletli insanın görüşlerini baz aldık. Şimdi onun görüşüne dayanarak Süryânî harflerini gösterdik.”⁵⁰

İbn Vahşiyye, Hz. Adem'e öğretilen Süryânîce alfabesini eserine alarak, bu harflerin Arapça harfleriyle karşılığını vermektedir. Eserinde gösterdiği alfabe yukarıdaki gibidir.

Dördüncü Görüş: Sami dillerinden biridir. Kutsal kitabın *Daniel* ve *Matta* kısımları bu dilde yazılmıştır. Bu dil dünyanın ilk lisanlarından biridir.⁵¹

Beşinci Görüş: İbn Hazm'a göre Arapça konuşan ilk kişi İsmail (a.s), İbranice konuşan ilk kişi İshak (a.s), Süryânîce konuşan ilk kişi ise Hz. İbrahim'dir. Buna göre Süryânîce; Arapça ve İbranice'nin temelini teşkil etmektedir.⁵²

⁴⁹ Sözlükte “kitap, büyük kitap, hakikatleri ortaya çıkaran kitap” anlamlarına gelmektedir. Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 1043; Ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Güç, “Sifr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/156.

⁵⁰ İyâd Hâlid et-Tabba', *Menhecu Tahkiki'l-Mahtûtat ve ma'ahü kitâbu şevku'l-müstehâm fî ma'rifeti rumuzi'l-aklam*, (Dımaşk: Daru'l-Fikr, 2003), 135, 194-195.

⁵¹ İgnatius Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciller*, çev. Zeki Demir, (İstanbul: Resim Ofset, 2005), 32.

⁵² Mehmet Sadık Gür, “Süryânîce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/174.

Altıncı Görüş: Eski Hristiyanlık öğretilerinde Yunanca konuşan dünya, M.Ö. 3 ve 4. yüzyıllarda “Syrian” adını, Aramice’yi ve Arami ırkını nitelemek için kullanmaktaydı. “Syrian” ve “Assyrian” tabirleri Aramice’de her zaman net bir ayrıma tabi tutulmuştur. Onlara göre bu tabirler birbirinden farklıdır. Geç Antik Çağ’da kendilerini Armoyo, Mor Efrem’in ölümünden sonra Suryoyo olarak adlandıran ve Aramice konuşan tek grup Syrians/Süryânîlerdir.⁵³

Yedinci Görüş: Asurlular, kendilerini ve dillerini Suraya’dan türeyen “Asuria” olarak kabul etmişlerdir.⁵⁴ Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra kendilerini Asurlu olduğunu dile getiren Süryânîler, bu amaca hizmet için “Süryoyo” ifadesine elif harfini ekleyerek Aturaya/Assyrians’a çevirmek istemişlerdir. Ancak bu gibi iddiaların tarihi temelleri bulunmamaktadır.⁵⁵

Yukarıda belirtilen görüşlerle beraber Süryânî adı Hristiyanlığın bir mezhebi olarak bilinmekle birlikte, ilk ortaya çıkış noktası olarak bir ırkı temsil etmekteydi. Söz konusu ırkın köken -Arami ve Asuri- tartışması devam etmektedir. Kavramların biri dinî, diğeri ise politiktir. Özellikle Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik akımı imparatorlukların temellerinin sarsılmasına yol açmıştır. Bünyesinde birçok ulus barındıran imparatorluklar, milliyetçilikle birlikte hem iç çalkantılara hem de dış müdahalelere maruz kalmışlardır. Osmanlılarda da devlet kurup kimlik inşa etmek üzere azınlık isyanları başlamıştır. Misyonerler azınlıkların ırkî kökenlerini fazlasıyla dile getirmiş ve onları kışkırtmaya çalışmışlardır. Süryânîlerin de, Asuri⁵⁶ oldukları tezi 19. yüzyılda misyonerlerin faaliyetleri neticesinde bir politika olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi ise Irak, İran, Türkiye ve Suriye topraklarında yaşayan Nesturî, Keldânî ve Süryânîlerden bir Asur üst kimliği yaratma isteğidir.⁵⁷

⁵³ Messo, “The Origin Of The Term ‘Syria(n)’”. 113-114, 119.

⁵⁴ Simo Parpola, “Nation and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post Empire Times” *Journal of the Assyrian Academic Studies*, 18/2, (2004), 18.

⁵⁵ Messo, “The Origin Of The Term ‘Syria(n)’”. 115.

⁵⁶ “Semitik bir dil kullanan Asurlular, Mezopotamya kültür ve medeniyeti içinde önemli yeri olan Akadlılar ve Babilliler gibi Sami kökenli bir halktır. Bilinen en eski Sami kavmi ise, Akadlılardır. Fakat Akadlıları, doğrudan Asurluların atası olarak görmek hatalı olabilir. Çünkü Asur olarak adlandırılan halk, daha çok Akadlılardan sonra Mezopotamya’ya göç eden ve Sümerlilerin Martu dedikleri Amurru/Amorit halkı ile ilişkilidir.” Bkz. L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yay., 2015), 31.

⁵⁷ İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl, Bir Sancak, Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, (İstanbul: Beyan Yay., 2008), 26; Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, (Ankara: Tamga Yay., 2000), 10.

Süryânîlerin arasında yaygın kanaat Arami kökenli olduklarıdır.⁵⁸ Bu iddianın dayanağı Süryânîlerin Aramca konuşuyor olmasıdır. Dinî temeli ise Hz. İsa'nın tebliğine iman etmiş olan Aramilerin kendilerini putperest Aramilerden ayırmak için Süryânî olarak isimlendirmesidir.⁵⁹

Kanaatimizce Arami-Asuri tartışmasının ortaya çıkmasında milliyetçilik akımlarının etkisi oldukça fazladır. Süryânî kaynaklarında Asurluların, Süryânîlerin kökenlerinin dayandığı millet olduğu bilgisine rastlanmamıştır. Bilakis Süryânîlerin Arami oldukları vurgusu yapılmaktadır. Örneğin; Süryânî tabiri, başlangıçta bir milleti yani Aramileri tanımlamak için kullanılmıştır. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte dinî birliktelik bozulmuş ve tartışmalar başlamıştır. Bu dönemlerde Süryânîlik, Hristiyanlığın bir mezhebi haline dönüşmüştür.

Süryânîce hakkındaki görüşlerden çıkartılan sonuç ise; bu lisanın etimolojik kökenlerinin eskiçağlara kadar dayanan bir geçmişinin olduğunu belirtmekle birlikte, lisanın ilahi menşeli boyutunu da ortaya koymaktadır. Öyle ki, insanlığın atası olan Hz. Âdem'e öğretilen ilk lisan olduğu, bu iddiayla da dünya üzerindeki lisanların temelini Süryânîce olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak bu konu tartışmaya açıktır.

3. Arami/Süryânîlerin Genel Durumları

Aramiler yaygın kanaate göre Sami ırkından gelmektedirler.⁶⁰ III. Sami göçleriyle birlikte Aramiler M.Ö. 15. yüzyılda Arabistan Yarımadası'ndan kuzeye doğru göç etmişlerdir.⁶¹

⁵⁸ Mor İgnatius Zakka, *The Syrian Orthodox Church of Antioch at a Glance*, translate: Emmanuel H. Bismarji, (Halep, 1983), 12; Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 50; Yakup Tahincioğlu, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla 5500 yıldır Bu Topraklarda Yaşayan Süryaniler*, (İstanbul: Butik Yay. 2011), 23. Bilgin bir zat olan Qaranlı Hasan Bar-Bahlul'e göre; "Süryânî Hristiyanlara önce Aramlı, sonra Kildani, nihayet şimdi Süryânî deniyormuş."

⁵⁹ Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 30; Çelik, *Ortadoğu Mozaïği*, 14.

⁶⁰ Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark IV- Suriye ve Filistin*, 2. Baskı, (Ankara: TTK Basım Evi, 1987), 137; Aydın, *Tarihte Süryaniler*, 15.

⁶¹ Yaratılış, 11/2; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, (Konya: Çizgi Kitabevi), 175; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, (Sadeleştiren: Mehmet Mahfuz Söylemez), (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006), 33-36.

"Birinci Sami Göçü M.Ö. 3. bin yıldan M.Ö. 2500'lere kadar daha da yoğunlaştığı tahmin edilen Akkadlar'ın göçüdür. M.Ö. 3. Binyıl sonları ile 2. Binyıl başlarında hasıl olan ikinci Sami göçü ise Amurru göçleridir. Üçüncü Sami Göçü ise aralıksız bir sızıntı halinde asırlarca devam eden Aramilerin göçüdür. Dördüncü Sami Göçü ise M.S. 7. yüzyılda ortaya çıkan Müslüman Arapların kuzeye doğru ilerleyip Mezopotamya, Mısır, Suriye, Irak, İber yarımadasından Hindistan'a kadar olan yerleri fethedip yayılması sayılabilir." Bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ'da Mezopotamya "En Eski Çağlardan Asur*

Kuzeyde Asur Devleti'yle karşılaşmış ve göçlerin yoğunluğu nedeniyle Asurluların otoritelerini sarsmaya başlamışlardır. Daha sonraki devirlerde Hititler ile Mısırlıların arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı neticesindeki otorite boşluğundan faydalanarak Suriye coğrafyasına yayılıp yerleşmişlerdir. Hititlerin, M.Ö. 1200'lü yıllarda yıkılmasıyla birlikte Aramiler, Suriye ve Anadolu'nun güneyindeki varlıklarını sağlamlaştırmışlardır. M.Ö. 1050'den itibaren Arami göçleri etkisini arttırdı ve bu yoğun göçler Asurluların parçalanmasına zemin hazırladı. Dolayısıyla Asurlular parçalanarak küçük devletler haline geldi.⁶² Bu boşluktan faydalanan Aramiler şehir devletleri kurmaya başladılar. Şehir devletlerinin adları şunlardır:

Bit⁶³-Adini (merkezi Til-Barsip ya da Tel-Ahmar)

Bit-Gabbar (merkezi Sam'al ya da Zencirli)

Bit-Agusi (merkezi Arpad)

Bit-Zamani (merkezi Diyarbakır)

Zikredilen krallıklardan başka Guzana, Hamat ve Laiş şehirleri de Arami merkezlerindendir.⁶⁴

Aramiler, Asurluların parçalanmasından doğan siyasî boşluktan yararlanarak şehir devletleri kurmayı başardılar. Ancak kendi aralarında güçlü bir birliktelik sağlayamadı. Bundan dolayı şehir devletlerinin, yok olmaları kaçınılmaz oldu.

Tiglat Pileser⁶⁵ (M.Ö. 1114-1076), Asur Devletini yeniden ihya etmiştir. Tiglat Pileser'in önünde, Arami ve Zagros'ta yaşayan halklar gibi iki büyük sorun bulunmaktaydı. Aramiler, Asurlulara saldırarak önemli başarılar kazanmışlarsa da Tiglat Pileser'e karşı başarılarını devam ettiremediler. Zira Tiglat Pileser, Aramileri imha etmeyi devlet politikası haline getirmiştir. Fırat nehrinin karşı kıyısındakilere, yani Aramilere yirmi sekiz sefer düzenlemiştir.⁶⁶ Bu seferler sonucunda Aramilere karşı nispeten başarılar elde

İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar", 4. Baskı, (Bursa: Ekin yay., 2017), 54-55; Cemil Bülbül, "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, (2010), 36-37.

⁶² *Saklı İnci Antik Arami Mirası*, ed. Sebastian P. Brock, yay. haz. Gabriel Rabo, (İstanbul: 2006), 1/65-72; Hacı Çoban, "Arami Göçleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 29, (2011), 92-93.

⁶³ Bu krallıklar genellikle kurucu olan Aşiretin ismini almakla birlikte, bit (ev) sözcüğünü de alarak tamlama yapılırdır. Bit-Adini, Adini aşiretinin evi manasındadır.

⁶⁴ Gökçek, *Asurlular*, 110; Füzüzan Kınal, "A. Dupont Sommer: 'Les Arameens. L'orient Ancien Illustre n. 2. Librairie A. Maisoneuve. Paris 1949. 124 S. 8'", *AÜ. DTCF. Dergisi*, Ankara, 12/1-2, (1954), 196.

⁶⁵ 2.Krallar, 15/19.

⁶⁶ Gökçek, *Asurlular*, 112; Aydın, *Tarihte Süryaniler*, 42-43.

etmiş olsa da Tiglat Pileser'den sonra tahta çıkan halefi Assur-bel-kala daha önemli başarılar elde etti.⁶⁷ Asurluların bu saldırıları sonucunda, Arami şehir devletleri ortadan kalkmış, ancak dil ve kültür bakımından etkilerini sürdürmüşlerdir.⁶⁸

4. Hristiyanlık Öncesi Süryânîlerin Siyasal, Sosyal ve Dinî Hayatı

a. Siyasal ve Sosyal Hayat

Arami şehir devletlerinin ve etkinliklerinin Asurlular tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Aramilerin yoğun olarak bulunduğu Mezopotamya, özelde ise Suriye coğrafyası,⁶⁹ muhtelif devletlerin istilalarına maruz kalmıştır. Bu devletlerin başında Asur, Babil, Pers/Ahamaniş, Büyük İskender ve Romalılar gelmekteydi. Bilhassa Ahamanişlerin Mısır, Küçük Asya, Suriye ve Filistin gibi coğrafyalara sahip olmaları, büyük kültür alışverişine önayak oldu. Aramiler, Ahamanişler döneminde rahat bir şekilde hayatlarını idame ettirmekteydiler. Bunun yanında özellikle Suriye Aramilerinin, Ahamanişler döneminde yoğun bir İran kültürüne maruz kalmaları bir kısmının milliyetlerinin kaybolmasına neden olmuştur.⁷⁰

Filistin coğrafyasında ise Yahudilere özgürlük tanınmıştı. Büyük Kiros'un⁷¹ Yahudileri sürgünden kurtarması sebebiyle Yahudiler Ahamanişlere büyük bir sadakatle bağlıydı. Sürgün sonrası Yahudilerde “milli din” algısı öylesine yerleşti ki; bu durum Yahudilerin teokratik bir Yahudi varlığı inşa etmelerine ve yabancı kültürlerle karşı mukavemet kazanmalarını sağlamıştır.⁷²

⁶⁷ Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-300)*, çev. Dilek Şendil, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010), 1/ 470, 474.

⁶⁸ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yay., 1999), 1/93; Kinal, “A. Dupont Sommer:”, 200.

⁶⁹ Aydın, *Tarihte Süryaniler*, 48-49.

⁷⁰ Günaltay, *Yakın Şark IV*, 48; Bununla beraber iki iddia da bulunmaktadır. İlk iddia da şöyle geçmektedir. “Aramilerin yıkılmasıyla medeniyetlerine zarar gelmiş, değildir. Çünkü lisan ve yazı üslupları çevredeki kavimlerde, Babil Aşur, Faris, Yunan ve Romalılarda yayılmış, bilhassa Sami kolları olan Süryânîlerde tamamiyle kök salmış her tarafa yayılmıştı.” Bkz. Aydın, *Tarihte Süryaniler*, s. 50. İkinci iddia da ise şöyle geçmektedir. Antik dönem boyunca birbirinin ardı sıra gelen Med, Pers, Part gibi devletler resmi dil olarak Aramcayı kullanmıştır. Richard Foltz, *İran Tarihi*, çev. Hüseyin Gökalp, (İstanbul: İnkılap Yay., 2021), 12.

⁷¹ Büyük Kiros, Elam'daki Anşan Kralı II. Kuraş'tır. Büyük Kiros, M.Ö. 550 senelerinde İran ve Elamlılardan müteşekkil Parsa kabilelerini birleştirip, Medlere karşı isyan etmiştir. Bu isyanın başarılı olmasıyla, Medler, Perslilerin vasalı konumuna düştü. Foltz, *İran Tarihi*, 27.

⁷² Ezra 1/ 1:11; 3/1-13, Günaltay, *Yakın Şark IV*, 45.

Makedonyalı İskender'in, Ahamanişleri üç kez mağlup etmesi (M.Ö. 334-331) bu devletin ortadan kalkmasına yetti. Ahamanişlerin topraklarına sahip olan İskender, Doğu-Batı sentezi yapmaya çalışarak Helenizm olgusunu ortaya çıkardı. Çok büyük topraklar ele geçiren İskender, Helenizm'le birlikte bu topraklara Grek kültürünü yaymaya çalıştı. M.Ö. 323 yılında İskender'in ölmesiyle birlikte imparatorluğu komutanları arasında paylaştırıldı. Kendisinden sonra dahi komutanları Helenizmi yaymaya devam etti. Aramilerin yaşadığı Suriye coğrafyasında Selevkosların hakimiyetiyle özellikle IV. Antiokhos'un iktidarı zamanında, bölgeye tamamen Helenizm hâkim oldu.⁷³

M.Ö. 132 yılında Selevkosların zayıflamasıyla birlikte Edessa'da (Urfa) Abgar veya Ma'nu olarak adlandırılan bir hanedanlık tesis edildi.⁷⁴ Küçük bir krallık olmasına rağmen iki büyük güç olan Romalılar ve Perslilere karşı denge politikası izlediler. Genel itibariyle Roma'nın yanında durdular. M.S. 13-50 yılları arasında Kral V. Abgar tarafından Hristiyanlık kabul edilmiştir. M.S. 244'te bu krallık Roma İmparatorluğunun himayesi altına girmiş ve daha sonra Romalılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁷⁵

Romalılar M.Ö. 64'te Mezopotamya'ya girdiklerinde Helenizmin etkilerini müşahade ettiler. Selevkosluların siyasî üstünlüğü Romalılar tarafından yıkılmasına rağmen, kültürel üstünlükleri Romalılar zamanında da sürmüştür.⁷⁶ Buna istinaden Romalılar bir müddet sonra kendi kültürlerini yaymak için uygun bir ortam bulmuştu. Bu coğrafyada halkın dili Aramca olmasının yanında ticaret dili Grekçeydi.⁷⁷ Şehirlerde tiyatrolar ve büyük tanrılar adına yapılmış mabetler mevcuttu. Helenizm'le birlikte bu coğrafyanın Atina ve İyonya gibi şehirlerden bir farkı kalmamış gibiydi.⁷⁸

b. Dinî Hayat

Mezopotamya'nın çok milletli, çok devletli oluşu ve siyasî birliğinin olmayışı beraberinde birçok sosyo-kültürel-dinî ve sosyo-ekonomik-dinî etkileşimi ortaya

⁷³ Volkmann, H. "Antiochus IV Epifanes", *Encyclopedia Britannica*, 2021, <https://britannica.com/biography/Antiochus-IV-Epiphanes>. (08.03.2022)

⁷⁴ ^{ܡܠܟܘܬܐ ܕܒܝܬ ܐܘܪܝܐ} Malkuto d-Bet 'Osra 'İne; (Osrone Krallığı) Hanedanlığın Süryânice olan adıdır.

⁷⁵ Han J.W. Drijvers, John F. Healey. *The History, Culture And Religion of Edessa*, Handbook of Oriental Studies: The Near and Middle East, (Publisher: Brill, 1998), 42/36.

⁷⁶ Bernard Lewis, *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, 11. Baskı, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 38.

⁷⁷ Drijvers, Healey, *The History, Culture*, 35.

⁷⁸ Çelik, *Süryani Tarihi*, 5.

çıkarmıştır. Dolayısıyla inanç sistemlerinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bu etkileşimle birlikte menşei vahye dayalı olarak kabul edilen din ve inançlarla politeist inançlar, etki alanlarını genişletmiştir. Din ve inançların etki alanlarının genişlemesi, çeşitli kültürlerle karşılaşmaları, onların da etkilenmesine neden olmuştur. Özellikle Suriye coğrafyasında kabilelerin fazla olması ve birbirinden çok farklı inançlara sahip olması bir birliğin oluşmasına da mâni olmuştur. Romalıların, Suriye coğrafyasına girdikleri dönemde, Suriye’de din birliğini sağlamalarına rağmen bölgedeki Aramiler bu duruma direnerek yerel tanrılarını korumuşlardır.⁷⁹

Hristiyanlık öncesi döneme bakıldığında birbirine çok yakın ama çok farklı inançlara sahip olan milletlerin, inanç özellikleri açısından, birbirilerini nasıl etkilediklerini görebiliriz. Bu etkileşimin tesirlerini Hz. İsa sonrası Hristiyanlık özelinden de müşahade etmekteyiz.

c. Yahudilik

Mezopotamya’nın muhtelif inançlarından en farklı olanı, bir millete hasredilmiş ve millileşmiş bir din olan Yahudiliktir. İsmi kökeni Hz. Yakub’un oğullarından biri olan Yahuda’dan gelmektedir. Dinin kurucusu Hz. Musa kabul edilmektedir. Hz. Musa’nın, İsrailoğullarını Mısır’dan kurtarması, -Tûr-ı Sînâ’ya getirdikten sonra Rab ile ahitleşmesi⁸⁰-, dinin başlangıcı olarak gösterilebilir.⁸¹ Hz. Musa tebliğ vazifesini yerine getirdikten sonra dostu olan Yeşu b. Nûn’u cemaatin başına getirdi ve bir süre sonra vefat etti.⁸² Yeşu b. Nûn, İsrailoğullarıyla birlikte Filistin’e girmek ve Filistlerle⁸³ mücadele etmek için hazırlıklara başladı. Nihayetinde bu toprakları ele geçirip yerleştiler.⁸⁴ Filistin topraklarında özellikle Davud ve Süleyman döneminde güçlü krallıklar kurdular. Bir müddet sonra Nabukednezzar’ın⁸⁵ M.Ö. 597’de Kudüs’e girmesiyle birlikte Yahudiler

⁷⁹ Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, (Chicago: The Open Publishing Company, 1911), 103.

⁸⁰ Aytunç Altındal, *Üç İsa*, 11. baskı, (İstanbul: Alfa Yay., 2013), 31-40.

⁸¹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 7. Baskı, (Ankara: İsam Yay, 2018), 18.

⁸² Yasa’nın Tekrarı, 3/1-7; Yeşu, 1/2-4.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için Bkz; Ekrem Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi*, (Bursa: Ekin Kitapevi, 2006), 53-115.

⁸⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 8. Baskı, (Isparta: Fakülte Kitapevi Yay. 2016), 221.

⁸⁵ Yeni Babil Krallığı kurucusu, Nabopalassar’ın oğludur. Babasının saltanatı esnasında Suriye ve Filistin bölgelerine akınlar düzenlenmiştir. Babasının ölümüyle M.Ö. 600’lerin başında kral olmuştur. Suriye, Filistin ve Mısır’a yönelik baskılarını arttırdı. Yahuda Kralı Yehoyakim’in vergi ödememesi üzerine,

tehcir edildi. Daha sonra Pers Kralı Kiros, Babil'i ele geçirdi. Bu durum Yahudi tarihinin dönüm noktalarındandır. Nitekim Kiros, Yahudilere çok büyük imtiyazlar tanıdı. Yahudilerden alıkonulmuş olan altın ve gümüşleri iade etmekle kalmayarak, onların tekrar Kudüs'e dönmelerine ve yıkılmış olan mabetlerini inşa etmelerine müsaade etti.⁸⁶ Daha sonra Babil esaretiyle birlikte gelenekselleşmiş Yahudi algısı değişmeye ve yeni mezhepler ortaya çıkmaya başladı. Bunların başında Hasidîler, Ferisîler, Sadukîler, Samirîler, Karaîler, Nasuralılar vb. mezhep ve tarikatlar gelmektedir.⁸⁷ Bunların en büyüğü Ferisî ve Samirîler olup özellikle Hz. İsa, en fazla bu gruplarla mücadele edecektir.⁸⁸

d. Çok Tanrılı İnançlar

İnsanoğlu var olduğundan beri bir inanç sistemine bağlı olarak hayatını sürdürmektedir. Yapılan araştırmalar bu süreci en erken M.Ö. 10000'e kadar dayanan Göbeklitepe bulgularına kadar uzatmaktadır. Ancak medeniyet bağlamında Mezopotamya'da dinlerin ilk dayanakları M.Ö. 3500 yılında devlet kurmuş olan Sümerler olarak gösterilebilir. Sümerler, tanrıları insan olarak tasavvur ediyor ve tanrıların çeşitli görevleri olduğuna inanıyorlardı. Sümerler'in tanrı sistemi şu şekildeydi: An, Enlil, Enki ve Tanrıça Ninhursag; bunlar gök, yer, deniz ve hava tanrılarıdır. Ayrıca Nanna, Utu ve İnanna adında tanrılar da mevcut olup, Ay, Güneş, Aşk ve Savaş tanrılarıdır. Panteondaki (tapınak) en büyük tanrı An'dır.⁸⁹ Bu inanç sistemi Mezopotamya ve Anadolu'daki inançların temelini teşkil etmektedir. Bilhassa Samilerin Mezopotamya'ya göçlerinden sonra Sümer inanç kültürünü benimsemeleri, bu inanç kültürünün yayılmasına yol açmıştır.⁹⁰ Bu sistemi Mezopotamya havzasında teşekkül eden devletler sahiplenmiş, kendi kültür havzalarında tanrıların isim veya görevlerini değiştirip o şekilde kabul etmişlerdir. Örneğin; Babil'de Tanrı Marduk baş tanrı olarak kabul edilmiştir. Yeri, göğü

Nabukednezzar M.Ö. 598 yılında Kudüs'ü ele geçirdi. Kudüs'te bulunan Yahudilerin büyük bir kısmını esir ederek Babil'e götürdü. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/380-381.

⁸⁶ Ahmet Güç, "Yahudilik: Mabed ve İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 43/208.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Faruk Harman, "Yahudilik: Mezhepler ve Dini Gruplar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/212-218.

⁸⁸ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık*, 7. Baskı, (Ankara: İsam Yay. 2018), 16-17.

⁸⁹ Tanrıların ortaya çıkışı ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, (İstanbul: Kabalcı Yay., 1999), 7-22.

⁹⁰ Gökçek, *Asurlular*, 246.

ve her şeyi yaratan tanrı statüsünde bulunan Marduk'un eşi ise İştar idi. Asurlularda ise baş tanrı Asur idi. Mısır'da tanrılar ise İzis, Osiris ve bu ikisinden dünyaya gelen Hor idi.⁹¹ Başka tanrılardan bazıları ise şunlardır: Güneş tanrısı Şamaş, Ay tanrısı Sin, Fırtına tanrısı Adad, Marduk benzeri Bel, Mitra, Tammuz ve daha sonra Roma'nın tanrısı olacak olan Mitra⁹² ve Jüpiter'dir.⁹³

Genel itibariyle söz konusu inanç sistemi baba=tanrı, anne=tanrıça, oğul=tanrı oğlu (tanrı) şeklinde formüle edilebilir. Bazı devletlerin inanç sistemlerinde hakimiyet tek tanrının elinde bulunmakta, bazılarında ise tanrılar arasında paylaştırılmıştır.

Mezkûr inanç sistemlerindeki benzerlikler, dinî eklektisizm⁹⁴ ve senkretizm⁹⁵ tartışmalarının temelini teşkil etmektedir. Özellikle pozitivist zihniyette, herhangi bir tarihsel olgu önceki bir gelenekte yer almışsa, sonradan gelen geleneklerle bu olgunun kökenlerini açıklayabileceği kanaatindedir. Buna örnek olarak çok tanrılı dine sahip olan Sümerlerdeki din anlayışının, tek tanrılı dinleri oldukça etkilemiş olduğu gösterilebilir.⁹⁶ Hristiyanlıkta da bu etkinin, kendisini fazlasıyla hissettirdiğini söyleyebiliriz.

B. Hristiyanlık Sonrası Süryânîler

1. Hz. İsa'nın Doğumu ve Tebliği

Dinî metinlerdeki İsa Mesih'in profili hakkında oldukça malumata sahibiz. Ancak İncillerde yer alan İsa Mesih'in hayatı da çelişkilidir. Örneğin; Matta ve Luka'daki İsa'nın soy kütüğü birbirinden farklı olarak zikredilir.⁹⁷ Bunun yanında Kur'an-ı Kerim'de anlatılan İsa Mesih'in hayatı ile İncillerdeki İsa Mesih'in profili bazı yerlerde uyumlu olduğu görülmekle birlikte teolojik olarak birbirine zıttır. Mesela İncillerde yer

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Sır Dinler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (1998), 213-225; Kürşat Haldun Akalın, "Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü; Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması", *İLTED*, 45, (Erzurum, 2016/1), 81-107.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güç, "Güneş: Dinler Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/288-289.

⁹³ Gökçek, *Asurlular*, 241-244.

⁹⁴ Farklı kültür ve geleneklerdeki birikimlerin toplanıp yeni bir çerçevede kullanılma anlamına gelmektedir.

⁹⁵ Birbirinden farklı düşünceleri bir araya getirip kaynaştırmaya çalışan felsefi terimdir.

⁹⁶ Şinasi Gündüz, *İslam ve Sâbiilik*, (İstanbul: Hikav Yay., 2018), 13.

⁹⁷ Geza Vermes, *The Real Jesus*, (Minneapolis: Fortress Press, 2010), 51-52.

alan Tanrı oğlu İsa⁹⁸ ve İsa'nın çarmıha gerilmesi⁹⁹ olayı Kur'an-ı Kerim'de şiddetle reddedilmiştir.¹⁰⁰ Bu zıtlıklar sebebiyle dinî metinlerden de bütüncül bir İsa Mesih profilinin ortaya konulması oldukça zor görülmektedir. Bu sebeple İncillerde yer alan İsa Mesih profili ortaya konulup yeri geldiğinde verilecek olan dipnotlarla Kur'an-ı Kerim'deki İsa Mesih profili de ortaya koyulacaktır.

Hiz. Meryem'in annesi Hanne kısır bir kadındı. Bir gün çocuğu olursa bu çocuğu Rabbinin hizmetine adayacağına dair söz vermişti. Nihayetinde bir kız çocuğu doğdu ve çocuğa Meryem adı verildi.¹⁰¹ "Meryem" adının etimolojisi hakkında farklı görüşler olsa da genel kabule göre "ibadet eden" anlamına gelmektedir.¹⁰² O, ibadethaneye adak olarak verildi. Zekeriya'nın gözetiminde Beytû'l-Makdis'te bir yer tahsis edildi. 12-13 yaşlarına geldiğinde bir kura sonucunda Davud'un oğlu Yusuf'la evlendirilmesi kararlaştırıldı ve nişanlandı.¹⁰³ Ancak Yusuf yaşlı olduğundan dolayı böyle bir evlilik yapmak istemiyordu. Dolayısıyla o bu evliliğe karşı çıktı. Birlikte oturmamalarına karşın Meryem'i Nasıra'ya götürdü.¹⁰⁴ Meryem "kimse bana dokunmamışken nasıl bir çocuk doğuracağım" diye sorması üzerine Cebrail, bunun Kutsal Ruh aracılığıyla olacağını ve ona Tanrı Oğlu¹⁰⁵ denileceğini bildirdi ve daha sonra hamile kaldı.¹⁰⁶ Yusuf bu hamilelik sebebiyle Meryem'i uzaklaştırmak istediye de gördüğü bir rüya sebebiyle bu niyetinden

⁹⁸ Yuhanna, 1/49, Ayrıntılı bilgi için bkz., Zafer Duygu "İsa'nın Yeni Ahit'te 'Tanrı Oğlu' Olarak Tanımlanması Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59/1, (2018), 155-181.

⁹⁹ Matta, 27/38.

¹⁰⁰ Tevbe Suresi, 9/30-31; Nisa Suresi, 4/157-158.

¹⁰¹ Ömer Faruk Harman, "Meryem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/236-237.

¹⁰² Harman, "Meryem", 29/236.

¹⁰³ Luka, 1/26-27; Bu konuda Kuran-ı Kerim'de Meryem'in bir kura neticesinde evlendiğine işaret edilmiştir. Al-i İmran 44; Ekrem Sarıçioğlu, *Kanonik ve Apokrif İncillere Göre Hz. İsa Hayatı ve Mesajı*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 30.

¹⁰⁴ Harman, "Meryem", 29/236-237.

¹⁰⁵ Kur'an-ı Kerim'de bu kavram şiddetle reddedilmiştir. Tevbe Suresi, 9/30-31

¹⁰⁶ Luka, 1/35-36.; Bu olay Kur'an-ı Kerim'de şöyle aktarılmaktadır: "Kitapta Meryem'i de okuyup an. Hani o, evinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti. Onlarla kendi arasında bir perde çekmişti. Derken, ona ruhumuzu gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde göründü. "Beni senden koruması için çok esirgeyici olan Allah'a sığınıyorum! Eğer Allah'tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma)" dedi. Melek, "Ben ancak sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamak için rabbim tarafından gönderilmiş bir elçiyim" dedi. Meryem, "Ben iffetsiz olmadığım ve bana bir erkek eli bile değmediği halde nasıl çocuğum olur?" dedi. Melek cevap verdi: "Orası öyle; ancak rabbim buyurdu ki: O bana kolaydır. Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, kararlaştırılmış bir iştir." Meryem Suresi, 19/16-21

vazgeçti.¹⁰⁷ Daha sonra Meryem, Yusuf'la birlikte Beytülahim'e gitti ve İsa'yı doğurdu.¹⁰⁸ İsa'nın doğumu Kral Herodes'in dönemine tekabül etmekteydi.¹⁰⁹ İsa doğduğu esnada, Herodes'in yanına müneccimler geldi. Doğudan gelen müneccimlerin "Yahudilerin yeni doğan kralı nerede? Biz doğudayken onun yıldızını gördük." demeleri Herodes'i telaşa gark etti. Bunun üzerine İsa'yı öldürmek isteyen Herodes, iki yıl içinde doğmuş olan bütün erkek çocuklarını öldürtmek için adamlar gönderdi. Yusuf bunun üzerine İsa'yı Mısır'a kaçırdı. Daha sonra Herodes ölünce Yusuf, İsa'yı tekrar Beytülahim'e getirme niyetindeydi. Ancak Herodes'in oğlu Arhelaos başa geçince Yusuf, korkup İsa'yı Celile bölgesinde bulunan Nasıra'ya götürdü.¹¹⁰ İsa'nın gençliğine dair pek malumat bulunmamasıyla birlikte, marangoz olduğu,¹¹¹ okuma ve yazma bildiği,¹¹² kutsal metinlere iyi bir şekilde vâkıf olduğu,¹¹³ Aramice konuştuğu ve Grekçeyi de konuşup anlayabildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Ayrıca onun Yakub, Yoses, Yahuda ve Simun adında dört erkek kardeşi ve kız kardeşleri vardır.¹¹⁵ İsa, otuzlu yaşlara gelince Yahya¹¹⁶ tarafından vaftiz edildi. Vaftiz esnasında dua etmesiyle vahiy aldı. Tebliğ ve irşat faaliyetleri ise vaftizden sonra başladı.¹¹⁷ İlk tebliğe Celile'de başladı, daha sonra Kudüs'e gitti. Burada da faaliyetlerine devam ederken tekrar Celile'ye döndü.¹¹⁸

¹⁰⁷ Matta, 1/18-35; İsa'nın doğumu Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılır: "Derken Meryem ona hamile kaldı, işte bu sebeple karnında bebeği ile uzak bir yere çekildi. Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine getirdi. Meryem, "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!" dedi. Aşağısından biri ona şöyle seslendi: "Tasalanma! Rabbin senin altında bir su kaynağı yaratmıştır. Şu hurma ağacını da kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün. Ye iç, gözün aydın olsun! İnsanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok esirgeyici olan Allah'a adakta bulundum; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım." Sonra çocuğu kucağına alarak topluluğuna getirdi. Dediler ki: "Ey Meryem! Gerçekten sen çirkin bir şey yaptın! Ey Hârûn'un kız kardeşi! Baban kötü bir adam, annen de iffetsiz değildi." Bunun üzerine Meryem çocuğu işaret etti. "Beşikteki bir çocukla nasıl konuşuruz?" dediler. Cevabı çocuk verdi: "Ben Allah'ın kuluyum; O bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, o beni kutlu ve bereketli kıldı; yaşadığım sürece bana namazı, zekâtı ve anneme saygılı olmayı emretti; beni zorba ve isyankâr yapmadı. Doğduğum gün, öleceğim gün ve yeniden hayata döndürüleceğim gün esenlik benimle olacaktır." Meryem Suresi 19/22-33.

¹⁰⁸ E. Renan'a göre İsa, Nasıra'da doğmuştur. E. Renan, *İsa'nın Hayatı*, çev. Ziya İhsan, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 25.

¹⁰⁹ Vermes, *The Real Jesus*, s. 8.

¹¹⁰ Matta, 2/2-23.

¹¹¹ Markos, 6/3.

¹¹² Luka, 4/17.

¹¹³ Yuhanna, 7/15, Renan, *İsa'nın Hayatı*, 32.

¹¹⁴ Ömer Faruk Harman, "İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/467.

¹¹⁵ Markos, 6/3.

¹¹⁶ Kur'an-ı Kerim'de de Hz. Yahya'nın, Hz. İsa'yı tasdik edici biri olduğuna işaret edilmiştir. Al-i İmran 3/39.

¹¹⁷ Luka, 3/21-23.

¹¹⁸ Harman, "İsa", 467.

Hakkındaki olumlu görüşler her tarafa yayılıyordu. O havralarda da tebliğini yaymaya başlamıştı.¹¹⁹ İsa, hastaları iyileştirme, âmâların gözlerini açma ve ölüleri diriltme gibi mucizeler gösteriyordu.¹²⁰ Bu irşat faaliyetleri, Yahudi cemaatinin en büyüklerinden olan Ferisîlerin düşmanlığını kazanmasına neden oldu. Ferisîler kendi aralarında İsa'yı ortadan kaldırmak için anlaştı; ancak İsa öğrencileriyle bulunduğu yeri terk etti.¹²¹ Kendisine on iki havari¹²² seçen İsa, tebliğini yayması için havarilerini çevre şehirlere gönderdi. İsa'nın mucizelerinden etkilenen birçok Yahudi, İsa'ya tâbi oldu. Bunun üzerine Ferisîler, Yahudi konseyi olan Sanhedrin'i topladılar. Baş kâhin Kayafa, İsa'nın öldürülmesi gerektiğini söyledi. Daha sonra İsa Yahudilerin arasından ayrılarak çöle yakın bir yer olan Efraim'e gitti. Bu arada İsa hakkında yakalama kararı çıkartılmıştı ve her yerde aranılıyordu.¹²³ Bir müddet sonra Kudüs'e dönen İsa, havarilerinden olan Yahuda İskariyot tarafından otuz dirhem karşılığında ihanete uğradı ve Fısıh Bayramı'nın birinci günü tutuklandı. Roma Valisi Pilatus tarafından yapılan yargılamalardan sonra suçsuz olduğu anlaşıldı. Ancak Yahudilerin ısrarla İsa'nın çarmıha gerilmesini istemesi nedeniyle Gölge denilen yere götürülüp çarmıha gerildi.¹²⁴

2. Hz. İsa sonrası Havariler ve Pavlus

Çok kısa süreliğine de olsa yaptığı tebliğlerle birçok kişinin kendisine tâbi olduğu İsa Mesih, "Havari" adıyla müsemma özel olarak on iki kişiyi seçmişti. Bunlar Yakub, Petrus, Filip Bartalmay, Yuhanna, Matta, Tomas, Andreas, Alfay oğlu Yakub, Simon, Taday ve Yahuda İskariyot'tur.¹²⁵ Onların on iki kişi olarak seçilmelerinin sebebi

¹¹⁹ Luka, 4/14-15.

¹²⁰ Markos, 5; Kuran-ı Kerim'de İsa Mesih'in mucizeleri hakkında şöyle buyrulur. "İşte o zaman Allah şöyle diyecek: "Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene lütfettiğim nimetleri hatırla! Seni Rûhulkudüs'le (Cebrâil) desteklemiştim de hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşuyordun. Sana yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş biçiminde bir şey yapıp ona üflüyordun ve benim iznimle derhal kuş oluyordu. Benim iznimle körü ve cüzzamlıyı iyileştiriyordun. Yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Onlara açık kanıtlar getirdiğin zaman buna karşı içlerinden inkâr edenler 'Bu düpedüz bir büyü!' dediklerinde İsrâiloğulları'nın sana zarar vermelerini önlemiştim." Maide Suresi, 5/110.

¹²¹ Markos, 3/6-7.

¹²² Vahiy, 21/14.

¹²³ Yuhanna, 11/45-57.

¹²⁴ Markos, 15/22-25. Bu konu Kuran-ı Kerim'de reddedilir ve şöyle aktarılır: "Allah elçisi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük" demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir." Nisa Suresi, 4/157.

¹²⁵ Matta, 10/2-4; Markos, 3/16-19.

İsrailoğulları'nın on iki kabilesiyle ilgilidir.¹²⁶ İsa Mesih, havarilerden sadece İsrailoğullarına tebliğde bulunmalarını istemiştir.¹²⁷ Ancak İsa Mesih'ten sonraki dönem için Yeni Ahit'te havarilerin, artık uluslara hitap etmesi gerektiğine dair bilgiler mevcuttur.

İsa Mesih'in dünya hayatının son bulmasıyla cemaatin başına İsa Mesih'in kardeşi Yakub geçti. Ancak bu dönemde cemaate yönelik Ferisîlerin ve Romalıların baskısı daha da arttı. Doğal olarak bu baskılardan dolayı Yakub¹²⁸, havarilerle birlikte bu küçük cemaati teşkilatlandırarak çevre şehirlere misyonerler göndermeye başladı.¹²⁹ Kısa süre içerisinde havarilerin organize olmuş bir şekilde irşat ve tebliğ faaliyetleri, Filistin bölgesinin dışına yayıldı. Ardından Şam ve Antakya bölgelerinde İsa'ya bağlı gruplar teşekkül etmeye başladı.¹³⁰ İsevîler için dönüm noktası olan Pavlus'un cemaate tabi olması da bu döneme tekabül etmektedir.

Saul yani Pavlus yaklaşık olarak M.S. 7. veya 8. yıllarda Tarsus'ta doğmuş, çok iyi hahamlık eğitimi almış ve entelektüel yönü güçlü olan bir Roma vatandaşıdır. Kilise rivayetlerine göre fanatik bir Ferisî cemaatine bağlı bir Yahudi olup azılı bir İsevî düşmanıdır.¹³¹ Pavlus'un İsa cemaatine bağlılığı Şam vizyonu ile ilgilidir. Pavlus, Şam yolculuğu esnasında gökten gelen bir ışık gördü ve yere düştü. Bunun üzerine "Saul, Saul neden bana zulmediyorsun" diye bir ses duydu. Pavlus buna cevaben "Ey Efendim, sen kimsin?" dedi. Sesin sahibi, "Ben senin zulmettiğin İsa'yım. Şimdi kalk, şehre gir ve yapman gerekenler sana bildirilecek." dedi.¹³² Pavlus, etrafındaki kimselerle birlikte bu olayı yaşadı. Ancak İsa Mesih'i sadece kendisi görmüş ve işitmişti.¹³³ Bu olaydan sonra Pavlus, Kudüs'e gitti ve havarilerin arasına katılmak istedi. Ancak havariler ondan

¹²⁶ Matta, 19/28.

¹²⁷ Matta, 10/5.

¹²⁸ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Robert Eisenman, *James the Brother of Jesus and the Dead Sea Scrolls I*, Nashville, (Tennessee: Grave Distactions Puplications, 2012).

¹²⁹ Elçilerin İşleri, 9/32-43; Galatyalılara, 2/11-13.

¹³⁰ Gündüz, *Hristiyanlık*, 28.

¹³¹ Yakub Toma, *el-Kenisetû's-Suryaniyye el-Antâkiyye*, (Beyrut-Şam, 1957), 69; Elçilerin İşleri, 22/3-4; Çelik, *Süryani Tarihi*, 14.

¹³² Elçilerin İşleri, 9/1-22. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gündüz, *Pavlus*, 51-67; Severios İshak Saka, *İman ve Hadara*, (Halep: 1983), 1/23.

¹³³ Elçilerin İşleri, 22/9.

korkuyor, güvenmiyor ve İsa'nın öğrencisi olduğuna inanmıyorlardı.¹³⁴ İsa Mesih'ten sonra Pavlus'un anlattığı olaylar başkalarının yaşamış olduğu olaylarla benzerlik teşkil ettiğinden itibar edilmedi.¹³⁵ Bir süre burada kalan Pavlus, aykırı görüşlerinden dolayı Yakub tarafından Tarsus'a gönderildi.¹³⁶ Petrus'un M.S. 37'de Antakya'da kiliseyi kurmasıyla burada İsevîlik yayılmaya başlamıştı.¹³⁷ Daha sonra Antakya'da İsevîliğin yayılımının artması üzerine Yakub, Barnabas'ı Antakya'ya gönderdi. Barnabas, Pavlus'u Tarsus'ta buldu ve birlikte Antakya'ya gittiler.¹³⁸ Buradaki tebliğ faaliyetleri neticesinde Mesihî yani "Hristiyan" adıyla bir cemaat teşkil edildi.¹³⁹ Bu cemaat genellikle Süryânîlerden müteşekkildi ve konuştukları lisan ise Süryânîceydi. Helenistik¹⁴⁰ dünyanın fazlasıyla etkisinin bulunduğu Antakya ve civarında oluşan cemaat arasında Musa şeriatı, Havarilik, İsa ve sünnetle ilgili farklı düşünceler yaygınlaşıyordu. Kudüs'te bulunan Yakub ve Havarilerin zihin dünyalarından uzaklaşmışlardı.

Barnabas ile Pavlus yaklaşık bir yıl boyunca birlikte çalıştılar. Bu ikili daha sonra fikir ayrılığına düştüler.¹⁴¹ Barnabas Kıbrıs'a giderken, Pavlus Antakya bölgesinde kaldı.¹⁴² Pavlus artık tek başına kalmıştı ve misyon faaliyetlerini tek başına yürütecekti. Bu arada Anadolu coğrafyasını bir hayli dolaştı. Buralarda karşılaştığı insanlara, tebliğ faaliyetlerinde bulunmayı çok istiyordu. Ancak bu tebliğler için kendinden, görüşlerinden, İsa'nın öğretilerinden o kadar çok taviz verdi ki; neredeyse yeni bir din inşa etti.¹⁴³ Bu durum kendisine karşı çok sert tepkiler alınmasına neden oldu. Yahudi kökenli Hristiyanlardan gördüğü bu tepkiden dolayı Pavlus, tebliğ rotasını tamamen putperestlere çevirdi. Onun tebliği, özellikle halkın özümseydiği Mitra, Attis ve Adonis gibi tanrılarla İsa Mesih'i birleştirmek şeklinde oldu. Halk nazarında değişen sadece

¹³⁴ Elçilerin İşleri, 9/26; Abdülehad Davud, *İncil ve Salib*, nşr. Kudret Büyükcoşkun, (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999), 169; Hans Joachim Schoeps, *İlk Hristiyanlar*, çev. Ekrem Sarıkçıoğlu, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019), 57-59.

¹³⁵ Korintoslular, 9/1-11.

¹³⁶ Elçilerin İşleri, 9/28-30.

¹³⁷ Zakka, *The Syrian Orthodox Church*, 8.

¹³⁸ Severius Jacob Toma, *Tarihü 'l-Kenissiyeti 's-Süryânîyye el-Antakiyye*, (Beyrut-Şam:1953), 1/75.

¹³⁹ Elçilerin İşleri, 11/22-26, Zakka, *The Syrian Orthodox Church*, 11; Toma, *el-Kenisetü 's-Süryânîyye*, 70; Gündüz, *Pavlus*, 69; Eusebius, *The History of the Church From Christ to Constantine*, translated by G. A. Williamson, (London: Penguin Books, 1965), 91.

¹⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., Philip K. Hitti, *Syria a Short History*, (Newyork: The Macmillan Company, 1959), 54-71.

¹⁴¹ Elçilerin İşleri, 15/35-40.

¹⁴² Toma, *el-Kenisetü 's-Süryânîyye*, 70.

¹⁴³ Korintoslular, 9/19-22, Çelik, *Süryani Kilisesi*, 18, Gündüz, *Pavlus*, 90-102.

isimlerdi ve bu yolla eski inanışlarını sürdürebiliyorlardı.¹⁴⁴ Bu olaydan sonra Hristiyanlık parçalanmaya başladı. Pavlus'un bu tebliğ anlayışı çok dikkat çekmiş olacak ki 57 yılında Kudüs'e geldiğinde yargılandı. Yakub, linç konusunda endişeliydi ve böyle bir olayın yaşanmasını istemiyordu. Birkaç tavsiyede bulundu.¹⁴⁵ Ancak şehirde kaos hakimdi. Pavlus, İsa Mesih'in öğretilerinden verdiği tavizler nedeniyle linç edilecekken Romalı askerler tarafından kurtarıldı. Daha sonra Pavlus mahkemeye çıkarıldı. Suikast iddiaları sebebiyle Roma'da yargılanmak istediğini bildirdi. Bu istek kabul edildi ve Pavlus Romalı askerler tarafından Roma'ya götürüldü. Bu yolculuğun M.S. 60 yılında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Burada yargılanıp hapse atıldı. Pavlus'un ölümündeki genel kanı ise İmparator Nero döneminde 68 yaşındayken idam edildiğine yöneliktir.¹⁴⁶

Pavlus'un tebliğindeki tavizler sebebiyle, Kudüs cemaati Petrus'u 52 yılında yeniden Antakya'ya yolladı ve Petrus 60 yılına kadar burada kaldı. Petrus'un 60 yılında buradan ayrılması üzerine, Putperest kökenlilerin başına Efudyos tayin edilirken, Yahudi Hristiyanlara da İgnatius Nurani başkan olarak atandı.¹⁴⁷ Efudyos ise 68 yılında İmparator Neron zamanında öldürülünce, Antakya'daki tek yetki mercii İgnatius Nurani oldu.¹⁴⁸ 62 yılında Yakub şehit oldu¹⁴⁹ ve Kudüs Cemaatinin başına Simon geçti. 70 tarihinde Titus'un Kudüs baskınından sonra Kudüs havari konseyi dağıtılınca,¹⁵⁰ Antakya

¹⁴⁴ Robert O. Ballou, *The Nature of Religion*, (Basic Books: New York and London, 1968), 90.

¹⁴⁵ Elçilerin İşleri, 21/21-24.

¹⁴⁶ Elçilerin İşleri, 22/1-22, Saka, *İman ve Hadara*, 1/24.

¹⁴⁷ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 34.

¹⁴⁸ Eusebius, *The History of the Church From*, 40.

¹⁴⁹ Schoeps, *İlk Hristiyanlar*, 28.

¹⁵⁰ Bu cemaat Simon başkanlığında Pella'ya yerleşti (Toma, *el-Kenisetü's-Suryânîyye*, 95-97). Yahudi-Hristiyan olan bu cemaate "Ebionit" veya "İsa'nın fakirleri" isimleri verildi (Schoeps, *İlk Hristiyanlar*, 17). Azınlık olarak varlığını sürdürmüş olan Ebionitler, İsa Mesih'in öğretileri üzerine hayatlarını idame ettirip, Allah'ın birliğine, ahiret inancına ve İsa Mesih'i peygamber olarak kabul etmekteydiler. Bu cemaat 450 yılına kadar varlığını korumuş daha sonra aralarındaki görüş ayrılığı sebebiyle bölünerek tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak Selman-ı Farisi'den gelen bir rivayete dayanarak Ebionitlerin, daha ileri tarihlere kadar varlıklarını sürdürebilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu rivayete göre Selman-ı Farisi, Hristiyan dinine mensupken, üstadına dönüp "siz öldükten sonra kime tabi olmamız gerekir?" diye sorar. Bunun üzerine üstadı, kendisi dışında hak dine tabi olan kimselerin kalmadığını, Allah'ın yeniden bir peygamber gönderebilme ihtimalinin olduğunu ve onu görürse ona tabi olmasını tavsiye eder. Selman-ı Farisi'nin üstadının, Yahudi-Hristiyan müminlerinden olması ihtimali çok yüksek görülmektedir. Bu zatın takribi olarak 550-600 yılları arasında ölmüş olduğu tahmin edildiğinden dolayı, Yahudi-Hristiyanların bu tarihlere kadar varlıklarını sürdürdüğü söylenebilir (Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, genişletilmiş 4. Baskı, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 323-324). Selman-ı Farisi'nin, Yahudi-Hristiyan geleneğinin bir müntesibi olduğuna dair diğer bir rivayete göre, Selman-ı Farisi, Hz. Peygamberin yanına gelerek ve ona tabi olmuştur. Selman, üstadının ve arkadaşlarının durumlarını, onların kendi dinlerine göre ibadet edip namaz kıldıklarını ve oruç tuttuklarını söyleyerek akıbetlerini sordu. Hz. Peygamber "onlar cehennemdedir" buyurunca

kilisesi ya da Antakya Süryânî Kilisesi Hristiyan aleminin en büyük kilisesi durumuna geldi. İgnatius Nurani ise “Suriye Episkoposu” unvanını kullanmaya başladı.¹⁵¹

3. Roma Devrinde Hristiyanlık

İsa Mesih’in muhatap kitlesi Yahudilerden müteşekkildi. O, İsrailoğullarına gönderilen bir peygamberdi ve Yahudi şeriatını ıslah etmek üzere peygamberlik vazifesini yerine getirdi. Onun bu dünyadaki görevinin nihayete ermesi sonrasında azınlık bir halde olan Yahudi-İsevîler yine samimi bir şekilde havralara gitmeye ve İsa Mesih’in öğretilerini yaymaya devam etmişlerdir.¹⁵² Pavlus’un kendisini milletler havarisi olarak lanse etmesi ve muhatap kitle olarak putperestleri seçmesi, İsevîliğin çehresini değiştirmiştir. Özellikle Antakya’da girişmiş olduğu misyon faaliyetleri ve İsevîlikten vermiş olduğu tavizler neticesinde bir bakıma yeni bir din oluşturmuştur. Daha sonra bu misyon faaliyetlerini genişleterek başta Anadolu ve Balkanlar’ın birçok yerinde ve en son Roma’da olmak üzere Hristiyanlığı yaymış ve bu yeni dine birçok müntesip kazandırmıştır.

Roma İmparatorluğu, genel itibarıyla bütün dinlere müsamahalı davranmıştır. Özellikle siyasetine müdahale etmemesi, yerel ve milli bir din olması hasebiyle Yahudiliği de kendi haline bırakmıştır. Romalılar 2. yüzyıla kadar Hristiyanlığı, Yahudiliğin bir mezhebi olarak görüyordu. Hatta M.S. 70’teki Titus baskınında Yahudi-Hristiyanlar ayrıma tabi tutulmayıp Yahudilerle aynı derecede zulme maruz kalmışlardı.¹⁵³ 2. yüzyıldan sonra Roma’nın Hristiyanları katliama tabi tutmalarının sebebi olarak Hristiyanlığın evrensellik anlayışı ve dinlerini bütün dinlerden üstün görmeye başlaması gösterilebilir. Özellikle en önemli misyon merkezleri haline gelen Roma-Antakya-İskenderiye’de misyon çalışmalarının fazlasıyla artması ve müntesiplerinin çoğalması İmparatorluğun infialine neden oldu. Bu misyon çalışmalarına, Roma hoşgörü göstermedi ve müthiş bir vahşet örneği sergiledi. Bu dönemde Romalıların gerçekleştirdikleri dokuz adet büyük katliam sayılabilir. Bu katliamlar esnasında Hristiyanlarca kutsal sayılan birçok kişi öldürüldü.

bunun üzerine Bakara suresinin 62. ayeti nazil olmuştur: “Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabiilerden de Allah’a ve ahiret gününe inanıp, salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler” (Mukatıl b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, trc. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 1/87).

¹⁵¹ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 34-35.

¹⁵² Elçilerin İşleri, 3/1-26.

¹⁵³ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 46.

İlk zulüm İmparator Nero döneminde 64 ve 68 yılları arasında uygulandı. Bu zulüm döneminde Pavlus, Petrus ve Efudyos öldürüldü.¹⁵⁴

İkinci zulüm Domitianus döneminde 95 senesinde işlendi. Bu dönemde Yahudi ve Hristiyanlara ağır vergiler yüklendi. Atina’da piskopos Diyoniyos öldürüldü.¹⁵⁵

Üçüncü zulüm 107 yılında Traianus zamanında gerçekleşti. İsevîler büyük zulümlere maruz kaldılar. Hatta Antakya Patriği Mor İgnatius Nurani öldürüldü.¹⁵⁶

Dördüncü zulüm Hadrianus zamanında vaki oldu. Bu dönemde Yahudiler ayaklanmıştı. Hadrianus bu ayaklanmayı bastırmakla yetinmeyip Kudüs’ü yerle bir etti. Şehri yeniden imar ve inşa edip adını “Aelia Capitolina” olarak değiştirdi.¹⁵⁷

Beşinci zulüm Marcus Aurelius döneminde vuku buldu. Bu dönemde Ön Asya ve Suriye işgal edildi. Zulümler o kadar ileriye gitti ki; halk arasında “İmanın tohumu şehitlerin kanıyla atılmıştır.” diye bir özdeyiş ortaya çıkmıştı. Meşhur filozof Nabluslu Yuftinos ve Bergama Episkoposu Carpus bu dönemde öldürüldü.¹⁵⁸

Altıncı zulüm Septimus Severus’un zamanında 202 yılında meydana geldi. Bu zulüm o kadar dehşetli hale geldi ki Hristiyanlar “Deccal”in çıktığını zannetti. Hristiyanlar bu dönemde dağlara ve yer altına çekildi.¹⁵⁹

Yedinci zulüm Dakiyos (Decius) zamanında 249-251 yılları arasında gerçekleşti. Bu dönemde Efes’te özellikle çok fazla zulüm meydana geldi. Hristiyanlar dinlerinden vazgeçiriliyor, zorla putlara taptırılıyordu. Ashab-ı Kehf olarak da bilinen yedi genç bir mağaraya sığındı. İmparatorun emriyle mağaranın ağız kapatıldı. 188 yıl¹⁶⁰ mucizevi bir şekilde uykuda kaldıktan sonra yeniden uyandılar.¹⁶¹

¹⁵⁴ İshak Saka, *İman ve Hadara* adlı eserinde bu zulümleri maddeler halinde sıralamıştır. Bizde bu sıralamaya riayet edip zulümleri maddeler halinde aktarmaya gayret ettik; Saka, *İman ve Hadara*, 1/29; Abu’l Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, 126.

¹⁵⁵ Hasan Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi*, 3.Baskı, (Konya: Kömen Yayınları; 2012), 44; Saka, *İman ve Hadara*, 1/30.

¹⁵⁶ Saka, *İman ve Hadara*, 1/29.

¹⁵⁷ Saka, *İman ve Hadara*, 1729, Bahar, *Roma ve Bizans*, 44.

¹⁵⁸ Titus Livius, *Roma Tarihi II*, çev. Uğur Yılmaz, (İzmir: İlya Yayınevi, 2011), 162; Saka, *İman ve Hadara*, 1/30.

¹⁵⁹ Abu’l Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, 129, Saka, *İman ve Hadara*, 1/30.

¹⁶⁰ Kur’an-ı Kerim’de 309 yıl uyudukları bildirilmiştir. Kehf Suresi, 18/25.

¹⁶¹ Abu’l Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, 30, Saka, *İman ve Hadara*, 1/31. Ayrıntılı bilgi için bkz; Faruk Sümer, *Eshabü’l-Kehf (Yedi Uyurlar)*, (İstanbul: TDAV Yay, 1989); Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, 9. Baskı (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 323-345; İsmet Ersöz, “Ashâb-ı Kehf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/465-467.

Sekizinci zulüm Valerian zamanında 253-260 yılları arasında gerçekleşti. Bu dönemde Hristiyanlara karşı şiddetli takibat başlamıştı. Pavlus ve Petrus'un mezarlarına zarar verilmemesi için Hristiyanlar tarafından cesetleri çıkarılarak başka yere taşındı.¹⁶²

Son olarak Hristiyanların uğradığı en büyük zulüm ve katliamlar İmparator Diocletian tarafından 284-305 seneleri arasında gerçekleşti. Diocletian'ın zulmü başlamadan yirmi yıl kadar evvel Hristiyanlar bir rahatlık içerisindeydi. Bu dönemde birçok gösterişli kiliseler yapılmaya başlanmıştı. Orduda birçok Hristiyan asker vardı. Hristiyanlığın bu kadar güçlenmesi ve yayılması üzerine Diocletian katliama girişti. Ordudaki Hristiyanlar putlara zorla taptırıldı ve dinlerinden geri çevrilip tekrar putperest yapıldı.¹⁶³ Hatta Sivas'ta Vali Likyanos, 40 askeri dinlerinden vazgeçirmek üzere kışın ortasında göle attırdı. Bu askerler donarak can verdi. Bugün hâlâ Süryânî kiliselerinde 40 Şehit Günü olarak kutlanıp yad edilmektedir.¹⁶⁴ Kiliseler yıkılıp kutsal metinler yakıldı. Daha sonra Hristiyanlara, ilah kabul edilen putlara tapmaları emredildi. Anadolu ve Suriye'de başlayan isyanlar sebebiyle buralar kan gölüne döndü. Mısır'da da isyan başladı. Burada rivayete göre 140 bin ile 300 bin kişi arasında insan öldürülerek isyan bastırıldı. Hristiyanlar için yine çok önemli sayılan kişilerden Sercius Bacchus, Nicolaus ve Samosatalı Azazil öldürüldü.¹⁶⁵

Diocletian zamanında Hristiyanlara çok büyük darbeler indirildi. Öyle ki, kısa bir süre sonra Konstantin imparator olmamış olsaydı, muhtemelen Hristiyanlık kırsal kesimlerle sınırlı kalacaktı. 313'te Konstantin'in yayınladığı Milano fermanıyla birlikte rahat bir nefes alan Hristiyanlar, özgürce hareket etmeye başlayıp ibadetlerini rahat bir şekilde ifa ettiler.¹⁶⁶ Theodosius'un (379-394) Hristiyanlığı, Roma'nın resmi dini haline getirmesiyle Hristiyanlık ciddi bir yükselişe geçti. Kiliseler yavaş yavaş siyasallaşmaya başladı. Bu süreçte kilise fazlasıyla zenginleşti. Bu zenginliğe paralel olarak teolojik tartışmalar ilerledi. Özellikle zulüm ve katliamların sürdüğü dönemde kiliselerin kendi içlerinde teolojik tartışmaları bulunmakla beraber henüz gün yüzüne çıkmamıştı. Konstantin'le beraber gelen rahatlama döneminde özellikle kristolojik tartışmalar gün

¹⁶² Saka, *İman ve Hadara*, 1/31.

¹⁶³ Saka, *İman ve Hadara*, 1/32.

¹⁶⁴ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 52.

¹⁶⁵ Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 132; Saka, *İman ve Hadara*, 1/32; Muhammed Ebu Zehra, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, çev. Akif Nuri, (İstanbul; Fikir Yayınları, 1978), 56-57.

¹⁶⁶ Eusebios, *Kilise Tarihi*, çev. Furkan Akderin, (İstanbul; Chiviyazıları Yayınevi 2010), 261; Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, çev. Samet Özgüler, (İstanbul; Historia Yayınları, 2019), 13.

yüzüne çıkmaya başladı. Konsil adı verilen Hristiyanlığın teolojik tartışmalarının yaşandığı toplantılar yapılmaya başladı.

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olup kiliseler ise resmî kuruma dönüştükten sonra, 325'te Konstantin bir emir çıkartarak İznik'te bir konsilin toplanması ve tartışmaların konsil içerisinde tartışılmasını istedi. Daha sonra Hristiyan kiliselerinin bütün piskoposları İznik'te toplandı. Bu konsil Hristiyanların ekümenik konsillerinden ilki olmasının yanında, dinî konuların tartışılıp karara bağlandığı yerdî. Bu kararlardan en önemlisi İsa'nın tabiatının tanrısal olduğunun kabul edilmesidir. Bu görüşe karşı çıkan Ariuşçular aforoz edilmiştir. Burada alınan kararlar İmparator Konstantin tarafından ilan edilmesine karşın Hristiyanlık içerisinde rağbet görmedi.¹⁶⁷ Ayrıca kristolojik tartışmalar Hristiyanlık aleminde daha da şiddetlenmeye başladı.

İstanbul Konsili, 381 yılında Theodosius zamanında İstanbul'da toplanmıştır. Bir nevi İznik Konsili'nin tasdik edildiği konsildir.¹⁶⁸

Efes Konsili 431 yılında toplanmış, İstanbul Patriği Nestorius'un fikirleri reddedilerek Meryem Ana'nın tanrı doğuran kişi olduğu kabul edilmiştir.¹⁶⁹

Kadıköy Konsili 451 yılında toplanmıştır. Efes Konsilinde kabul edilen teolojik görüş, İsa Mesih'in hem ilahî hem de insanî olarak iki tabiata (diofizit) sahip olduğu kabul edilmiştir.¹⁷⁰ Süryânîler bu görüşü benimsemeyip tek tabiat (monofizit) görüşüne bağlı kaldılar. Dolayısıyla Doğu Hristiyanlığı da Batı'dan ayrıldı. Bununla beraber Antakya Süryânî Ortodoks Kilisesi de kendi içinde bölündü. Bu bölünmeden Monofizit görüşü benimsemeyenler Nesturîler adıyla ayrı bir cemaatin ve mezhebin ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁷¹

Mezkûr konsillerin mahiyeti bu tezin sınırını aşacağından ötürü özet hâlinde verilmesi uygun görülmüştür. Konsillerin Süryânîler açısından önemi şu şekildedir; imparatorluğun

¹⁶⁷ Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları), 23/550-551; Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 134.

¹⁶⁸ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 292.

¹⁶⁹ Ömer Faruk Harman, "Konsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 26/177.

¹⁷⁰ https://www.treccani.it/enciclopedia/concilio-di-calcedonia_%28Dizionario-di-Storia%29/ (08.03.2022).

¹⁷¹ Nihat Durak, *Süryânîler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, (İstanbul: Rağbet Yayınları 2012), 100. Çelik, "Süryânîler", 176.

kabul ettiği diofizit görüşle, monofizitlere savaş açılmıştı. Öyle ki, 6. yüzyıla gelince monofizit Süryânîler yok olmanın eşiğine geldiler. Gassanîlerin meliki Haris b. Cebele'nin teşvikleriyle keşiş Yakub Baradaeus¹⁷² (Yakup Baraday) tarafından kilise kurtarılıp yeniden diriltildi. Ancak Bizans'ın bir oyunu sebebiyle Süryânîler, Yakubîlik adıyla yeniden bölündü.¹⁷³

Süryânî Kilisesi Hristiyanlığın ilk kilisesidir. Bizans'ın diofizit olmasına binaen monofizitlere sergilediği katliam girişimleri, Bizans ve Pers savaşlarının ortalarında kalmaları, Süryânî ana merkezinin birçok kez yer değiştirmesine neden olmuştur. Halep, Urfa, Diyarbakir, Harran, Rakka, Malatya, Silvan ve Mardin gibi şehirler patrikliğe ev sahipliği yapmıştır. Süryânî Ortodoks patriklik makamı en uzun süre (1293-1932) Mardin'de kalmış 1932'den sonra Şam'a taşınmıştır.¹⁷⁴ Süryânîlerin rahatlama dönemi ise İslamî yönetimler sırasında olmuştur. Bu dönemde dinlerini özgür bir şekilde yaşamışlardır.

4. Süryânî Kilisesi'nin Parçalanması

Süryânî Kilisesi konsillere kadar olan süreçte Hristiyanlık tarihinin en Kadîm ve en sistemli kilisesi olma özelliğini taşımaktaydı. Konsillerden sonra ortaya çıkan monofizit-diofizit tartışmaları bu kiliseyi de kendi içerisinde bölerek bağımsız görüş olarak farklı birçok kilise ortaya çıkardı. Süryânîlerin parçalanmış kiliseleri şunlardır;

Süryânî Ortodoks Kilisesi: Monofizit bir kilisedir.¹⁷⁵ Bu anlayışa göre İsa hem tanrı hem de insandır. Ancak daha sonra İsa'nın insani yönü ilahi tabiat içerisinde kaybolmuş ve tek bir tanrısal tabiata bürünmüştür. Meryem ise "Teotokos" yani tanrı doğuran kadındır.¹⁷⁶

Süryânî Maruni Kilisesi: İsa'nın iki tabiatlı olmasının yanında İsa'nın ayrıca güçlü bir iradesinin olduğu belirtilmiştir. Bu irade, İsa'nın tanrılığına güçlü bir atıftır. Bu bağlamda Mono-teletistçi olarak da isimlendirilirler. Haçlı seferlerinden sonra Maruniler Mono-

¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 202-207

¹⁷³ Çelik, *Süryani Kilisesi*, 247, Zafer Duygu, *İslam Yönetimlerinde Süryaniler*, (Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 34-35.

¹⁷⁴ Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 3. Baskı, (İstanbul: Kent Işıkları, 2018), 88.

¹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz; *Kristolojiye Giriş* (Ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın), (İstanbul: Divan Kitap, 2018).

¹⁷⁶ Mor İgnatius Yakup III, *The Syrian Orthodox*, 7-8; Bekir Zakir Çoban, "Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm", *Milel ve Nihal*, 10/2, (2013), 16.

telest anlayıştan vazgeçmiştir. Günümüzde modern Maruni Kilisesi, Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı durumdadır.¹⁷⁷

Süryânî Melkit Kilisesi: Melkitler “kral taraftarı” olarak nitelendirilmiştir. 543'te ayrı bir Ortodoks kilisesi olarak kuruldu. 18. yüzyılın ortalarına kadar Kadıköy Konsili taraftarı olarak bilinmekteydi. Bu kilise 18. yüzyılın ortalarında Melkit Rum Katolik Kilisesi olarak kendi içerisinde bölünerek ayrıldı.¹⁷⁸

Nestûrî Kilisesi: İstanbul Patriği Nestorios'un görüşleriyle ayrı bir kilise halinde teşekkül etmiştir.¹⁷⁹ Diofizit görüşe sahip olmakla beraber, Meryem hakkında ise Mesih doğuran anlamında *christokos/anthropotokos* görüşünü benimsemişlerdir.¹⁸⁰ Asli günah anlayışına da karşı çıkmakta ve günahın nesilden nesile devam etmediğini kabul etmişlerdir. Günümüzde Patriklik Merkezi Chicago'da bulunmaktadır.¹⁸¹

Keldânî Kilisesi: Ortodoks Süryânî Kilisesi'nden farklı olarak İstanbul Patriği Nestorios'un görüşü olarak diofizit inancını benimseyen kimseler bu kiliseden ayrılarak Nestûrî Kilisesini oluşturdu. Daha sonra Nestûrî Kilisesi içerisinde bulunurken Katolik olup Roma kilisesine bağlı olanlara Keldânî adı verilmiştir.¹⁸²

Süryânî Katolik Kilisesi: 1782 tarihinde Monofizit Süryânîler arasında Mihayel Carve bir azınlık tarafından patrik seçildi. Bazı episkoposlar seçime karşı çıkıp Mihayel'in patrikliğini kabul etmediler. Mihayel Carve, episkoposların itirazlarına karşı Suriye'ye gidip Katolik misyonerlerle görüştü. Daha sonra Roma Katolik Kilisesi'ne bağlandı. Papalık tarafından Süryânî Katolik Patriği olarak atandı. Osmanlı Devleti bu durumu ilk başlarda kabul etmese dahi 1845 yılında kabul ederek bağımsız bir kilise haline geldi.

¹⁷⁷ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 94; *Kristolojiye Giriş*, 40-41.

¹⁷⁸ Mustafa Sinanoğlu, “Melkaiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/84; Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, 95; *Kristolojiye Giriş*, 41.

¹⁷⁹ Nestorios'un görüşleri için bkz., Muhammet Tarakçı, “Nestorius ve Kristolojisi,” *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, (2010), 219.

¹⁸⁰ Mehmet Çelik, Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453), (İzmir Akademi Kitapevi, 2000), 26.

¹⁸¹ Kadir Albayrak, “Nestûrilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/15-16.

¹⁸² Kadir Albayrak, “Keldânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/207; Gabriel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, (Mardin: Anadolu Ofset, 2005), 218-219. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph Molitor, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, çev. Erol Sever, 2. Baskı, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2017).

Monofizit Süryânîler kendilerine Katoliklerden ayırmak için “Süryânî Kadîm” adını verdi.¹⁸³

Süryânî Protestan Kilisesi: İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin çabalarıyla Protestanlığa Süryânîler arasından da geçişler oldu. 1852-1860 yılları arasında Süryânî Protestan Kilisesi teşkil edildi. Kilisenin ilk ruhani hizmetlerini Diyarbakırlı Başdiyakos Saliba icra etmiştir.¹⁸⁴

C. İslâm Yönetiminde Süryânîler

İslâm fetihleri başlamadan evvel Süryânîlerin yaşamış olduğu coğrafya, Bizans-Sasani savaşları arasında kalmış ve Süryânîler bu savaşlardan fazlasıyla zarar görmüştür.¹⁸⁵ Özellikle Bizans’ın Hristiyan öğretilerini kabul etmiş olması, bu öğretinin de belirli bir teolojik yorumunu benimsemesi, diğer Hristiyan mezheplerine olumsuz olarak dönmüştür. Bizans İmparatorluğu’nun benimsemiş olduğu teolojik yorumlar diğer görüş sahipleri tarafından kabul edilmeyince, Bizans kendi görüşüne aykırı görüşlerin mensuplarına acımayıp katliama tabi tuttu. Süryânî, Ermeni ve Nestûrî gibi cemaatler görüşleri sebebiyle ana kilise tarafından zındıklıkla suçlanıp aforoz edilmişlerdi.¹⁸⁶ Bu duruma ek olarak Süryânîler, Sasaniler tarafından da zulme maruz bırakılmıştı.¹⁸⁷ Ayrıca Sasani-Bizans savaşının ortalarında kalıp maddi ve manevi olarak oldukça zarar gördüler. Süryânîler, bu iki büyük güç arasında kaldı ve bir çıkış noktası da bulamadılar. Güneyden gelen İslam orduları kuzeye doğru fetih hareketlerinde bulununca bu durum Süryânîlere kurtuluş için umut ışığı oldu. Ayrıca Süryânîler, Bizans’a karşı düşmanlığı sebebiyle ellerinden geldiği kadar fetihlerde Müslümanlara yardımcı olmuşlardı.¹⁸⁸ Müslümanlarla karşı karşıya gelen Bizans ordusunun başında Heraklius’un kardeşi Teodor bulunmaktaydı. Teodor Süryânîlerden nefret etmekteydi. Bu yaklaşım aslında Bizans’ın

¹⁸³ Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 35.

¹⁸⁴ Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 36.

¹⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süryani Mar Yeşua, *Vekaayiname*, çev. Mualla Yanmaz, (İstanbul: Şehir Matbaası, 1958).

¹⁸⁶ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/1, (2002), 6-7.

¹⁸⁷ Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 133-143.

¹⁸⁸ Georgi Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 9. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 103.

Doğu Hristiyanlarına karşı bakışını ortaya koymaktadır.¹⁸⁹ Bundan dolayı Süryânîler, Bizans’a karşı Müslümanların yanında yer almıştır.

Müslümanlarla Süryaniler¹⁹⁰ arasındaki ilk anlaşma Hz. Peygamber döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber Necran Aşireti’nin reisi Saîd’e mektup göndererek Müslüman olmasını istedi. Necran Piskoposu Mor Yabaloho ile Saîd, Hz. Peygamber’in karşısına çıktı. Yapılan anlaşmaya göre Süryânîler ibadetlerini özgürce yapacaklarının teminatını alarak cizye vermeyi de kabul ettiler. Bu tarihi belge şu şekildedir,¹⁹¹

“... İslam toplumuna diyorum ki: Buyruğuma uyun. Ülkemizdeki Necranlı ulusunu kendi topraklarında koruyup yardım edin. İbadet yerlerine dokunmayın. Önderleri ve rahipleri yardım isterse, dağda da, çölde de, denizde de ve evlerinde de olsa, yardım edin. Varlıklarına ilişmeyin. Ev veya başka mülke dokunmayın, hiçbir şeylerine ziyan vermeyin. Müslümanlar bu ulustan kimseyi tedirgin etmeyecektir. Necranlılar benim halkımdır ve bana cizye ödüyorlar...”¹⁹²

Süryânîlerin Müslümanlarla ilişkileri özellikle Mısır, Şam ve Sasani topraklarının Hz. Ömer devrinde ele geçirilmesiyle başlatılabilir. Bu dönemde Doğu Hristiyanları rahat bir nefes aldı. Süryânîler Müslüman Fatihlerden olukça memnundu. Bu durumu Adday Şer şöyle açıklamaktadır: “Araplar Hristiyanlara iyi davrandı. Allah’ın yardımıyla mutluluk hüküm sürdü. Hristiyanların yürekleri, Arapların egemenliği ile sevinç duydu. Tanrı onları güçlendirsın ve muzaffer eylesin.”¹⁹³ Hz. Ömer’in 638 yılında Kudüs’ü ele geçirdikten sonra Patrik Sophronios’a vermiş olduğu emannâme, İslam Devleti’nin Hristiyanlara bakış açısını ortaya koymak açısından mühim bir yer teşkil etmektedir. Bu belgede;

¹⁸⁹ *Süryani Mihail Vakainamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: 1944), 1/14.

¹⁹⁰ Necranlı Hristiyanların hangi teolojinin mensubu olduğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Doğu Süryaniliğine tâbî olduğunu dair bir rivayet mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tuğrul Kurt, “Taberî’nin Tefsirinde Süryani Hristiyanlarla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilişi”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 261-264.

¹⁹¹ İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, (Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 2000), 10/308; Harun Han Şirvani, *İslam’da Siyasi Düşünce ve İdare*, trc., Kemal Kuşçu, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1965), 18; Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 240-241.

¹⁹² Adnan Demircan, *Siyer*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 233; Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 243; Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, çev. Celal Kabadayı, 2. Baskı, (İstanbul: Yaba Yayınları 2010), 421-432.

¹⁹³ Mehmet Azimli, “Müslüman-Süryani İlişkisi”, *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 1/44.

“Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla! Bu sözleşme Allah’ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İliya (Kudüs) halkına verilen emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer fertleri için verdiği emandır. Kiliseleri mesken yapılmayacak, yıkılmayacak, onlardan herhangi bir alan eksiltilmeyecek, içlerindeki haç ve mallar gibi kutsal eşyalarına dokunulmayacaktır. Kimse dini inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine zarar verilmeyecek...”¹⁹⁴ denilmektedir.

Süryânîler’in, İslâm egemenliğine girmesiyle refaha kavuştuğu bilinmektedir. Bu dönemde Süryânîler, İslam devletine sadık bir toplum olarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Müslümanların halifesi olan Hz. Ömer’i kurtarıcı olarak görmekteydiler. Öyle ki, bir rivayete¹⁹⁵ göre Hz. Ömer’e “Faruk” lakabı Süryânîler tarafından verilmiştir.¹⁹⁶ Hz. Ömer 638 yılında Kudüs’e girince Süryânîler “Foruko! Foruko!” diyerek sitayişle karşıladılar. Süryânîce’de ܦܪܟܐ Frak kelimesi “kurtardı” anlamına gelmektedir. Bu isim Foruko ܦܪܟܐ veya Forko ܦܪܟܐ “kurtarıcı” anlamında kullanılmaktadır.¹⁹⁷ Genel itibariyle dört halife döneminde hatta iç savaşların başladığı dönemlerde Süryânîlere dokunan olmadı. Özellikle Sasanî toprakları fethedilince Süryânîler, bu topraklardan Türkistan’a doğru misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaya başladı.¹⁹⁸

1. Emeviler Devri

Emeviler döneminde Süryânîler ile Müslümanlar arasında herhangi bir çatışma olmadığı gibi Süryânîler devlet sarayında kendilerine yer bulabilmişlerdi. Buna örnek olarak Azer es-Süryânî adında birinin devlet kademesinde yer alması; tabiplik ve vergi tahsildarlığı gibi bazı görevlerde Süryânîlerin görevlendirilmesi gösterilebilir. Hatta Muaviye önce Süryânî Kelb kabilesinden Naile isimli bir kadınla, daha sonra Yezid b. Muaviye’nin

¹⁹⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn Hat No. 1516, gömlek no: 47, 6; Osman Aydın, “Kudüs’ün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, (2020), s. 621; Ayrıntılı bilgi için bkz: Gabriyel Akyüz, *Hz. Muhammed’in Ahidnameleri ve Osmanlı Fermanları*, (Mardin: Artuklu Yayınları 2020); Şer, *Siirt Vakayinamesi*, 435-436.

¹⁹⁵ Diğer bir rivayete göre ise, “el-Faruk” lakabı Ömer’e, Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. İbn Hacer el-Askalani, *El-İsabe Seçkin Sahabeler*, trc. Seyfullah Erdoğan, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 69; İbn’ül Esir, Ebu’l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi’l Kerem Muhammed el-Cezeri, *el- Kâmil Fi’t-Tarih*, thk. Ebu’l Fida Abdullah Kadı, (Beyrut: Daru’l Kitabu’l İlmiyye, 1987), 2/449. Faruk adı: “İyiye kötüden ayıran, doğruyu yanlıştan ayıran” anlamlarına gelmektedir. Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1296.

¹⁹⁶ İbn Kesir, Ebu’l Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Turki), (Cize; Hicr li’t-Tıbbâa, 1997), 10/180; İbnü’l Esir, *el- Kâmil Fi’t-Tarih*, 2/449; İshak Saka, *Keniseti’s-Süryaniyye*, (Halep: el-Mektebetü’s-Süryaniyye, 2006), 100-101; Gabriel Akyüz, *Sempozyumlarım*, (Mardin: Artuklu Yayınları, 2019), 88.

¹⁹⁷ Simon Atto, *Süryanice-Türkçe Sözlük*, İkinci Baskı, (Hollanda: 1990), 199.

¹⁹⁸ Malik, *Süryanilerin Tarihi*, 241.

annesi olan yine Kelb kabilesinden Meysun bint Bahdel isminde Süryânî bir kadınla evlenmiştir.¹⁹⁹

Yezid b. Muaviye'nin hilafetinde, Şurta (polis) teşkilatının başında Süryânî bir kimse vardı. Yezid'in bir Süryânî bakıcı tarafından yetiştirildiği söylene de, bu bazı ilim adamları tarafından reddedilmektedir.²⁰⁰

Abdûlmelik b. Mervan döneminde Mısır'ın mali işleriyle ilgilenmesi için Süryânî Barcumya atanmıştı. Halife I. Velid zamanında bazı zorbalıklar görülmüş ve bazı Süryânî kiliseleri talan edilmiş ise de Ömer b. Abdülaziz döneminde bu kiliseler tekrar Süryânîlere verilmiştir.²⁰¹

721 yılında Halife II. Yezid b. Abdûlmelik döneminde önemli bir olay gerçekleşti. Süryânî Ortodoks Patriği Severios'un azledilip aforoz edilmesiyle Süryânî Ortodoks Patrikleri takriben iki yüz yıl boyunca Antakya'ya giremediler.²⁰² Daha Sonra II. Yezid, I. Eliyo'nun Antakya Patriği seçilmesini sevinçle karşılamış, ayrıca bir kilise yapmasına da izin vermişti.²⁰³

Emeviler zamanında Antakya Süryânî Ortodoks Patrikleri hakkında önemli bir adım atıldı. İvannis Yuhanna 737 yılında Antakya Patriği oldu. II. Mervan Antakya'yı ziyaret ederek patriğe bir ferman, elli deve ve birçok hediye götürdü. Verilen fermanla ilk defa patriklik makamı, devlet tarafından meşru bir zemin kazanmış oldu. Böylelikle verilmiş olan bir fermanla patriklik meşruiyeti ilk defa bir devlet tarafından sağlandı.²⁰⁴

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere devletin en alt kademesinden başlayarak en üst kademedeki bürokratlara kadar devletle Süryânîlerin arasındaki ilişkiler çoğu zaman olumlu bir şekilde ilerlemiştir.

¹⁹⁹ Ephrem İsa Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, çev. Mustafa Aslan, (İstanbul: Doz Yayınları, 2009), 126; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 415; Azimli, "Müslüman-Süryani İlişkisi", 44-46.

²⁰⁰ Azimli, "Müslüman-Süryani İlişkisi", 46.

²⁰¹ el-Belazuri, *Fütühü'l Buldan*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları 2013), 147-148; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 126-127; Abdullah Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryânî Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 60.

²⁰² Çelik, *Süryani Kilisesi*, 238-239.

²⁰³ Hanna Dolabani, *Antakya Süryani-i Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriel Akyüz, (İstanbul: Irmak Ofset, 2006), 46; Barsavm, *Saçılmış İnciller*, 323.

²⁰⁴ Barsavm, *Saçılmış İnciller*, 332; Dolabani, *Antakya Süryani-i Kadim*, 46.

2. Abbasiler Devri

Abbasiler döneminde Süryânîler açısından değişiklikler meydana gelmiştir. Abbasilerle birlikte devlet yönetim merkezinin Bağdat'a taşınması; bu coğrafyada bulunan Nesturîleri daha etkin bir konuma yükseltmiş ve Antakya Süryânî Patrikliği'nin etkisini azaltmıştır. Genel itibariyle Hristiyanlığın Abbasi sarayındaki en etkin gücü Nesturîler olmuştur. I. Timotheos Bağdat'taki ilk Nestûrî Patrik'tir.²⁰⁵ Nesturîlerin güçlerinin bu denli artmasına binaen Antakya Süryânî Patrikliği de merkezini Bağdat'a taşımak istemiş, ancak Nesturîler tarafından buna izin verilmemiştir. Antakya Patrikliği ise görevini Tikrit Mafiryânlığı üzerinden icra etmiştir. 818 yılına gelince Süryânî Ortodoks Piskoposluğu Bağdat'ta teşkil edilmiştir. Süryânî Ortodoks Patrikanesi'nde özellikle de patriklik makamı özelinde siyasî iktidarın değişmesiyle beraber istikrar sağlanamamıştır. Halifelerin de bazen müdahil olduğu patrik seçimlerinde, halifelerin tercih ettiği şahıslar patrikhane tarafından meşru görülmemiştir. Bazen de Süryânî Patrikhanesi tarafından toplanan Sinod'ta seçilen patrikler kabul görmemiş, muhalif kesim de patrik seçerek çift başlı bir patriklik ortaya çıkmıştır. Bu durum öyle bir haldeydi ki; Diyarbekir'de görüş olarak birbirine muhalif üç-dört piskopos mevcuttu.²⁰⁶ Ancak Süryânî Ortodoks Patrikanesi için fetret devri de diyebileceğimiz bu dönem 10. yüzyılın ortalarında son buldu.

Abbasiler devrinde Süryânîlerin etkinliğinin en fazla olduğu yer ilim sahası olmuştur. Süryânîler ilim dünyasına çok önemli katkılarda bulunup İslam medeniyetinin bir şekilde gelişme göstermesinde katkılar sağlamışlardır. Halife Ebu Ca'fer el-Mansur döneminde, başkentin Bağdat olması ve kurumsallaşmanın da başlamasıyla ilim dünyası da nasibini almıştır. Mehdi ve Harun Reşid döneminde de ilmin hemen hemen her alanında önemli çalışmalar yapılmış olup ilmî zirve Me'mun döneminde yakalanmıştır. Tıp, Felsefe, Matematik, Astronomi gibi ilim dallarından yapılan tercümeler İslam dünyasına çok önemli katkılar sağlaması, ilmi tartışmaların da önünü açmıştır. Mansur devrinde Süryânî el-Bitrîk, oğlu Yahya b. el-Bitrîk ve Ebu Zekeriya Yuhanna b. Masaveyh ilk çevirmenlerdi. Nestûrî olan Buhtîşû ailesinden olan Curcîs b. Cibrâîl Yunanca ve

²⁰⁵ Hidemi Takahashi, "Baghdad", *The Gorgias Encyclopediic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition, (e-GEDSH)*, Georgias Press, 2011: online ed. Bet Mardutho, 2018 <https://gedsh.bethmardutho.org/Baghdad> (08.03.2022).

²⁰⁶ Saka, *Keniseti's-Süryânîyye*, 184; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 143-145.

Süryânîceden Arapçaya bir çok eser çevirmiştir.²⁰⁷ Mehdi döneminde Süryânîce, Pehlevîce, Hintçe ve Yunancaya hakimiyeti olan Urfalı Theofilus tarafından askeri astroloji kitabı hazırlanmış, Nestûrî patriği I. Timotheos tarafından Aristo'nun *Topika* isimli kitabı Süryânîceden Arapçaya tercüme edilmiştir.²⁰⁸ Harun Reşid döneminde Beytû'l-Hikme'nin, ilmi faaliyetlerin ana merkezi olmasıyla birlikte ilmi çalışmalar daha fazla hız kazandı. Bu dönemde Nestûrî Buhtîşu ailesinin çalışmaları tıp sahasındaki gelişmelerin öncüleri oldular. Me'mun, özellikle Yunancadan Arapçaya tercüme hareketinin öncüsüdür. İslam Rönesansı'nın gerçekleşmesi de Me'mun sonrasındaki ilmi gelişmelerden sonradır.²⁰⁹ Hatta devletin bu dönemde resmi mezhebi haline gelen Mu'tezile mezhebinin gelişmesinde, Süryânî tercümanlar önemli bir rol oynamışlardır.²¹⁰

Abbasi halifelerinin ilmi gelişmenin yaşanması açısından iştiaklı olması, ilim adamlarına değer verip teşvik etmesi İslam Rönesansı'nı gerçekleştirmiştir. Devlet, dinî hüviyeti ayırt etmeden, her ilim adamına özen göstermiş, özellikle de Süryânîlere göstermiş olduğu hoşgörünün karşılığını almıştır. Süryânîler bu hoşgörü karşısında iştia ve gayretle ilmi çalışmalar yapmış, tâbi oldukları devlete destekte bulunarak sadakatlerini göstermiştir. Süryânîler bu çalışmalarlarıyla, İslam düşünce ve kültürüne etki ederek katkıda bulunmuşlardır. Abbasilerin zayıflamasına paralel olarak Süryânîler de ilmi açıdan gerilemeye başlamıştır. Her ne kadar 12. ve 13. yüzyıllar "Süryânî Rönesansı" olarak belirtilse de, Mezopotamya coğrafyasındaki iktidar değişiklikleri, Haçlı Seferleri ve Moğol saldırıları onları geriletmiştir.²¹¹

3. Selçuklu Dönemi

10. ve 14 yüzyıllar arasında Haçlı ve Moğol saldırılarının en yoğun olduğu dönemler olması nedeniyle Süryânîlerin yaşadığı coğrafyada tam bir kaos hakimdi. Bizans-Selçuklu arasında geçen savaşlarda Süryânîler olumsuz bir şekilde etkilendi. Bunun yanında Süryânîlerin yoğunlukla yaşadığı yerlerde haçlılar tarafından haçlı kontluklarının

²⁰⁷ Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/378.

²⁰⁸ Osman Aydın, "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu'tezili Düşünceye Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, 2007, 11.

²⁰⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 137.

²¹⁰ Aydın, "Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti", 32.

²¹¹ Akyüz, *Sempozyumlarım*, 97; Barsavm, *Saçılmış İnciller*, 207-209; Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani*, 69.

teşkil edilmesi de Süryânîlere fazlasıyla zorluklar yaşattı. Bizans'ın baskısını üzerinde fazlasıyla hisseden Süryânîler, Selçukluların Malatya'yı alması, Artukluların da Diyarbekir, Mardin ve Hısn-ı Keyfa'yı ele geçirmeleriyle rahat bir nefes aldı.²¹²

Süryânîlerin patriklik merkezi zaman zaman 10. ve 11. yüzyıllar arasında Mervanilerin hüküm sürdüğü Diyarbekir'deki Meryem Ana Kilisesi ve Malatya'da bulunan Barsavmo Manastırı oluyordu.²¹³ Bizans İmparatoru Nicephore Phocas kendi döneminde harabe olmuş olan Malatya'ya Süryânîlerin yerleşmesini istedi. İmparator, Süryânîlere Kadıköy Konsili'nde alınmış olan kararları onlara karşı uygulamayacağını vaat etti. VII. Yuhanna, patrikliği Malatya'ya taşıdı, ancak verilen sözler tutulmadı. Süryânîler tekrar Bizans'ın baskısına maruz kaldı.²¹⁴ 11. yüzyılın başlarında Bizans'ın baskıları artınca IV. Dionosios Yahya 1031-1042 yılları arasında patrikliği Diyarbekir'e taşıdı.²¹⁵ 1061 yıllarında Malatya'nın nüfusunun ekserisi Süryânîler idi. Bizans İmparatoru Konstantinus Dukas, Malatya şehrine yeni surlar yaptırdı ve şehri imar etti. İstanbul Patriği tarafından bu dönemde Süryânî ve Ermenilere Kadıköy Konsili'nde alınmış olan kararlar dayatılmaya çalışıldı. Bu fikirler Süryânîler tarafından kabul edilmeyince birçok kilise, kitap ve mukaddes eşyalar yakıldı. Ermeniler de aynı zulme maruz kaldılar. İmparator ölünce her iki millet de rahata kavuştu.²¹⁶ İlerleyen süreçlerde ise doğuda Selçuklular ilerlemeye başladı. Sultan Alparslan, Bizans İmparatorluğu'nu Malazgirt'te (1071) bozguna uğrattı, zaten daha önceden başlatılmış olan akınlarla birlikte Türkler Anadolu'ya egemen olmaya başladı.²¹⁷

Anadolu'da Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın akınları başladı. İznik'e kadar ilerledi ve 1075'te burayı fethederek Anadolu Selçuklularının başşehri yaptı. Böylelikle Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir devlet haline geldi. Süleyman Şah

²¹² Akyüz, *Sempozyumlarım*, 197-204.

²¹³ H.Takahashi, "Amid", *The Gorgias Encyclopediic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition, (e-GEDSH)*, Georgias Press, 2011; online ed. Bet Mardutho, 2018 <https://gedsh.bethmardutho.org/Amid> (08.03.2022).

²¹⁴ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 168-169.

²¹⁵ Dolabani, *Antakya Süryani-i Kadim*, 64-65.

²¹⁶ Süryânî Mikhail, *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi (1042-1195)*, çev. Hrant Der Andreasyan, (Yayımlanmamış TTK Nüshası, 1944), 1/22-26.

²¹⁷ Türk akınlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 176-188.

Tutuş'la yapmış olduğu savaşta yenilince, ıssız bir yere çekilerek intihar etti.²¹⁸ Bu sırada Melikşah zamanından beri gözaltında tutulan I. Kılıçarslan, Sultan Berkıaruk'un müsaadesiyle 1093 yılında İznik'e gidip idareyi ele aldı. İdareyi ele aldıktan dört yıl sonra Haçlı saldırıları başladı. Kılıçarslan bu seferleri pek ciddiye almadı ve gereken ihtimamı göstermedi. Malatya üzerinde hakimiyet kurmaya çalışıyordu.²¹⁹ Haçlılar Anadolu'da ilerlemeye başladı ve İznik'i ele geçirdi. Kılıçarslan, Haçlı saldırıları başlayınca vur-kaç taktikleriyle Haçlıları yıpratma savaşına girişti.²²⁰ Daha sonra Anadolu'nun güneyine inen Haçlılar 1098'de Antakya ve Urfa'yı aldılar. Bu otorite boşluğundan dolayı Ermeniler de Çukurova'ya yerleştiler.²²¹ Danişmentliler o sırada Malatya'yı ele geçirmişti. Kılıçarslan burayı muhasara ederek ele geçirdi. Malatya'nın ele geçmesi ona Güneydoğu'nun yolunu da açacaktı.²²² Harran ve Musul'u da hakimiyetine alarak kendi adına hutbe okuttu. Bu sırada Kılıçarslan'ın elinde bulunan Rahbe, Emir Çavlı'nın eline geçti. Bunun üzerine 1107 yılında sefere çıkan Kılıçarslan, Habur suyu kenarında Emir Çavlı ile yapmış olduğu savaşta yenildi. Düşmanın eline geçmemek için suyun karşısına geçmeye çalışırken boğuldu. Bu ölümle birlikte Haçlılarla mücadele sekteye uğradı.²²³ Süryânîler tarafından çok sevilen biri olan Kılıçarslan, Musul'a adalet getirmiş, Haçlı ve Bizans'ın yaptığı savaşlara rağmen Hristiyanlara zulmetmemişti. Başarısız olduğu ilk Malatya muhasarasında²²⁴ (1097) burada mukim Süryânîler şehri terk edip Kılıçarslan'ın idaresine geçtiler. O, Süryânîler tarafından o kadar hürmet gösterilen biriydi ki, vefatıyla birlikte Süryânîler aylarca yas tutmuşlardır.²²⁵

Bizans İmparatorluğu'nun ve Anadolu Selçukluları'nın gücü azalınca yukarı Mezopotamya'ya Kilikya Ermenileri ve Haçlılar hâkim olmaya başladı. Özellikle Antakya ve Urfa Haçlıların elindeydi. Böylelikle Süryânîler Haçlıların yönetiminde

²¹⁸ Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2010, 38/104.

²¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 21. Baskı, (İstanbul, Ötüken Neşriyat 2017), 286.

²²⁰ Steven Runciman, *Haçlı Seferler Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 5. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları 2018), 1/135-150.

²²¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 350.

²²² Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 185.

²²³ Işın Demirkent, "Kılıçarslan I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/397-398; Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 347; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 186.

²²⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli, (1136-1162)*, çev. Hrant Der Andreasyan, 4. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları 2019), 187.

²²⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, 231; Akyüz, *Sempozyumlarım*, 99.

kalmaya başladı. Haçlılar kendilerinden olmayan dinî zümreleri alt sınıf olarak kabul edip hakir görüyordu. Özellikle Antakya'yı ele geçirince Grek, Ermeni, Süryânî piskoposları şehirden kovuldu.²²⁶ Urfa Kontu II. Joscelin tarafından 1148 yılında Mor Barsavmo Manastırı işgal ve talan edip Süryânîlerden yirmi bin dinar aldı, Süryânîler bundan olumsuz bir şekilde etkilendi.²²⁷

II. Kılıçarslan döneminde Süryânîler rahata kavuşmuşlardı. Sultan, tebaasına karşı şefkatli ve hoşgörülü davranıyordu. Hatta Malatya'da Patrik Mihayel Rabo, sultanı şehrin dışında karşılayıp ona karşı etkileyici konuşmalar yapmıştı. Bu durum üzerine sultan kilise ve manastırları vergiden muaf tutmuş, harap olan manastırları tamir ettirmiş, patriğe değerli hediyeler vererek onu sarayında uzun zaman misafir etmişti.²²⁸

12. ve 13. yüzyıllarda Süryânî Ortodokslar arasında büyük bir kültürel gelişim yaşandı. Bu çağlara Süryânî Rönesansı denmektedir. Ancak bu dönem uzun sürmemiştir. Moğol saldırılarının başlamasıyla Müslümanlarla birlikte Süryânîler de hem maddî hem de manevî açıdan büyük olumsuzluklar yaşamıştır.²²⁹

14. ve 15. yüzyıllarda özellikle Patrik Mihayel Rabo'dan sonra Süryânî Ortodoks kilisesi bir türlü istikrar sağlayamadı. Mezkûr yüzyıllarda Süryânîler; Moğol, İlhanlı ve ardından gelen Timur²³⁰ saldırılarının ortasında kalmış, fazlasıyla zarar görmüşlerdir. Süryanilere ait birçok kilise ve manastır yıkılmış, yine binlerce kitapları yok edilmiştir. Bu dönemde Mezopotamya'da Memlük, Doğu Anadolu'da ise Karakoyunlular ve Akkoyunlular hakimdi. Büyük bir siyasî belirsizlik mevcuttu.

²²⁶ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, s. 180.

²²⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 8. Baskı, (İstanbul, Ötüken Neşriyat 2005), 212; Hidemi Takahashi, "Barşawmo, Dayro d-Mor," in *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay, <https://gedsh.bethmardutho.org/Barsawmo-Dayro-d-Mor> (08.03.2022); Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani*, 75-76, Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 208-209.

²²⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 255; Abdülkerim Özaydın, "Kılıçarslan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/402; Akyüz, *Sempozyumlarım*, 100.

²²⁹ H. Takahashi, "Melitene," in *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay, <https://gedsh.bethmardutho.org/Melitene> (08.03.2022).

²³⁰ İshak Saka Timur saldırılarını kitabında ele almış ve Timur'un yapmış olduğu zalimlikleri zikretmiştir. Ancak vermiş olduğu rakamlar teyide muhtaç görülmektedir. Şöyle ki: Timur Bağdat'a girdikten sonra 30 bin kişi öldürmüştür. Buna ek olarak da 90 bin kişinin de kafasını kestirmiştir. Kesilmiş olan kafalardan yüz yirmi adet piramit yaptırmıştır. Ayrıca Halep'te de 20 bin insanı yok etmiştir. Saka, *İman ve Hadara*, 4/37.

4. Osmanlı Dönemi

1514'te Çaldıran muharebesi ve 1516 yılında gerçekleşen Mercidabık Muharebesi'nden zaferle ayrılan Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim ile birlikte Süryânî nüfusunun tamamı Osmanlı yönetiminde kalmıştır. İshak Saka'nın ifadesiyle Memlûk zulmü son bulmuş, burada korku ve endişe ortadan kalkmış, halk devletine sadık bir teba haline gelmiştir.²³¹ Bu dönemde Süryânîlerin patrikhanesi Mardin'deki Dayru'z-zafaran Manastırı'ydı. Yavuz Sultan Selim ile birlikte patrikhanenin statüsüne dokunulmamış, eskiden olduğu gibi işlevlerini aynı şekilde yerine getirmiştir.²³²

Birçok devletin hakimiyeti altında bulunmuş olan Süryânîler, 400 yıldan fazla Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı farklı unsurlara millet sistemi²³³ ile muamele etmiştir. Devlet, millet sistemini müslim-gayrimüslim olarak nitelendirip temelini din ve mezhep faktörüyle belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nde Süryânîler de millet sistemi içerisinde yer almış, ancak temsilciliğini önce Kudüs Ermeni Patrikhanesi, daha sonra da İstanbul Ermeni Patrikhanesi üstlenmiştir. Süryânîlerin bağımsız bir şekilde patriklik makamı elde edememesinin sebebi; Ermeni Patrikliği'nin İstanbul'da olması ve Ortodoks Süryânî ve Ermenilerin, Kadıköy Konsili'ni kabul etmemeleriyle birlikte monofizit kiliselerle beraber sayılması ve aynı coğrafyada yaşamalarıdır.²³⁴ Süryânîler ancak 1844 yılında Ermeni Patrikliği'nin yanında patrik vekilliği statüsünde temsil edilmiş, 1912 yılına gelince de ayrı bir millet halinde resmî olarak muhatap alınmış ve bu konuda Süryânî Kadîm Nizamnamesi düzenlenmiştir.²³⁵

Süryaniler, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulundukları uzun yıllar boyunca fazlasıyla cemaat içi çatışmalar yaşamıştır. Birbirine muhalif patrikler mücadelesi oldukça fazladır. 15. yüzyıldan başlamak üzere Süryânîlerin patriklik merkezi Deyru'z-Zafaran Manastırı'dır. Ancak bazı dönemler Diyarbakır'deki Meryem Ana Manastırı da patriklik merkezine ev sahipliği yapmıştır.

²³¹ Saka, *İman ve Hadara*, 4/38.

²³² Gabriyel Akyüz, *Deyrulzafaran Manastırı'nın Tarihi*, (İstanbul: Resim Ofset, 1998), 34-36

²³³ Detaylı bilgi için bkz. Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Salnameleri (1847-1918)*, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2019), 25-45.

²³⁴ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikliği*, Ankara: TTK Basımevi, 1988, 33; İlber Ortaylı, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/66-67.

²³⁵ Özcoşar, *Bir Yüzyıl, Bir Sancak*, 66; Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 209-301.

Kısacası temel kaynaklardan istifade edilerek Süryânî tarihinin önemli dönüm noktalarına temas edilen bu bölümde Osmanlı öncesi Süryânîlere yönelik bakış açısı genel olarak değerlendirilmiş ve Süryânîlerin, tarihin en kadîm milletlerinden olan Arâmî kökenli oldukları tespit edilmiştir. Süryanilerin Hristiyanlık dininin hem teolojik ve kristolojik tartışmalarına yapmış olduğu katkılar hem de bu dinin yayılması açısından göstermiş olduğu çabalar ortaya konulmuştur.

Dönemin en önemli devleti olan Roma, ikiye bölündükten sonra Doğu Roma İmparatorluğu Süryânîlere karşı çok sert tedbirler almıştır. Bizans İmparatorluğu tarafından teolojik ve kristolojik tartışmalar sebep gösterilerek Süryânîler katliama tabi tutulmuşlardır. Bu katliamlar soykırım raddesine ulaşması sebebiyle, Süryânîler kuzeye doğru ilerleyen Müslümanları kurtuluş umudu olarak görmüşlerdir.

İslâmî yönetimlerin altında Süryânîler uzun yıllar barış içerisinde yaşamışlardır. Süryânîler, Yavuz Sultan Selim'in doğu seferleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Uzun yıllar boyunca onlara devlet tarafından hoşgörüyle yaklaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİTLİS ÖRNEĞİ

II. BİTLİS ÖRNEĞİ

A. Bitlis'in Genel Durumu

Bitlis tarih boyunca jeopolitik açıdan önemli bir şehir konumunda olmuştur. Geçmişte Asur, Pers, İskender ve Romalılara ev sahipliği yapan şehir, İslam fetihleri sırasında Hz. Ömer devrinde Müslümanların eline geçmiş daha sonra sırasıyla Ahlatşahlar, Eyyübiler, Harizmşahlar, Mervaniler, Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletlerin elinde kalarak Müslüman yurdu haline gelmiştir. Şehirde Ermeni nüfusu oldukça yoğun bir haldeydi. Mervanilerle birlikte nüfusu değişmeye başlayan Bitlis'in, Eyyübilerin Kürt aşiretlerini bu yöreye yerleştirmesiyle Müslüman nüfus şehirde artmaya başladı. Eyyübîlerin amacı demografiyi değiştirmekle birlikte çevre şehirlerdeki Türk nüfusa karşı durabilecek bir şehir oluşturmaktı.²³⁶ Bitlis'e göç eden 24 Kürt aşireti Rojki/Rozki adı altında konfederasyon oluşturup Bitlis Beyliği'ni kurdu.²³⁷ 1500'lü yıllara gelince Bitlis, Safevi-Osmanlı çekişmesinin arasında kalmış, 1514'te Çaldıran Savaşı'yla beraber özellikle İdris-i Bitlisi'nin Kürtler üzerindeki etkisiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin yönetimine girmiştir.²³⁸ Bitlis, Kürtler, Türkler, Ermeniler ve Süryânîler başta olmak üzere birçok din ve mezhep mensubuna ev sahipliği yapmıştır. Mezkûr Hristiyanlar içerisinde bulunan Süryânîler, Bitlis tarihi için önemli bir yer işgal etmektedir.

Bitlis hem Hristiyanlar için hem de uzun yıllar bir arada yaşamış olan müslim-gayrimüslim ilişkisi açısından özel sayılabilecek bir konumdadır. Bünyesinde 186 kilise ve manastır ihtiva etmektedir.²³⁹ Öyle ki Bitlis'te bulunan Surp Garabed, halk diliyle "Çengelli, Çanlı Kilise" ismiyle müsemma olan bu kilisede çan çalınmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde kiliselere genellikle tanınmayan bu ayrıcalık Surp Garabed kilisesine tanınmıştı.²⁴⁰ Bitlis, 1870-1920 yılları arasında Siirt, Muş ve Genç sancaklarından müteşekkil olup yoğun bir Müslüman nüfusuna sahipti. Ermeni, Süryânî, Katolik,

²³⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 663.

²³⁷ Hasan Taşkıran, "XV. Yüzyılda Bitlis ve Çevresi", *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 1/152.

²³⁸ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013), 164-165; Zülfiye Koçak, "XVI. Yüzyılda Bitlis'in İdari Statüsü" *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 1/190-191; İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2019).

²³⁹ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310 (1892), 141-142.

²⁴⁰ Robert H. Hewsen, "Pağç/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, (İstanbul Aras Yayıncılık, 2016), 58.

Nesturî, Keldânî, Protestan gibi Hristiyanlığın önemli mezheplerine mensup kişilere de kucak açmış, uzun yıllar boyunca bir arada yaşamışlardır. 1789 Fransız İhtilali'yle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki milletler arasında çözümler başlamıştı. Osmanlı Devleti bu durumun önüne geçebilmek için 1839'da Tanzimat ve 1856'da da Islahat fermanlarını yayınlamıştır. Ancak devletin bu çabalarına rağmen Avrupalı devletlerin de desteğiyle azınlıklar isyan etmeye başlamıştır. Özellikle devletin doğusunda bulunan Ermeniler isyan ve tedhiş hareketlerine başlamış, bölgenin Müslüman nüfus sayısını düşürmeye çalışarak, devlet kurabilme hayallerine kapılmışlardır. Bitlis'teki Ermeniler de tedhiş hareketlerine başlamıştı. Sason olayları bu konuda oldukça önemlidir. Bu isyanlarda Ermeniler Süryânîleri kendi yanına çekmeye gayret etmişti. Ancak Süryânîlerin bir iki istisna dışında Ermenilere destek verdiği tespit edilememiştir. Hatta onlar Ermeni isyanına karşı devletin yanında yer almışlardır.

1. Bitlis'in İdarî Yapılanması

Bitlis şehri Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Van, Erzurum, Diyarbakır gibi çeşitli eyaletlere bağlı kalmıştır. 1880'den sonra yapılan idarî taksimatla beraber vilayet statüsüne kavuşmuştur. Geniş bir bölgeye sahip olan Bitlis'in sancakları Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç'tir.²⁴¹ 1903 tarihli vilayet fihristinde Dersim de Bitlis'e bağlı görülmektedir.²⁴² 1880 ile 1914 yılları içerisindeki idarî dağılımı, kaza, nahiye ve köylerin sayıları şu şekildedir:²⁴³

Tablo 1: Bitlis'in İdari Taksimatı

Bitlis	4 Kaza, ²⁴⁴ 3 Nahiye, 434 Köy
Muş	5 Kaza, 3 Nahiye, ²⁴⁵ 590 Köy
Siirt	5 Kaza, 3 Nahiye, ²⁴⁶ 570 Köy
Genç	3 Kaza 3 Nahiye, ²⁴⁷ 695 Köy

²⁴¹ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310, 133; *Bitlis Vilayet Salnamesi* H. 1314, 135; *Bitlis Vilayet Salnamesi* H. 1315; *Bitlis Vilayet Salnamesi* H. 1318.

²⁴² BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/21 H.29/12/1320-29 Mart 1903.

²⁴³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1314, 760-768; *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310. 133.

²⁴⁴ Bu belgeye göre 5 kazası bulunmaktadır. BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/20, H.29/12/1320-29 Mart 1903.

²⁴⁵ Belgeye göre sadece 5 kaza bulunmaktadır. BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/20, H.29/12/1320-29 Mart 1903.

²⁴⁶ Şırnak 1903 tarihli belgede Siirt'in nahiyesi olarak kaydedilmiştir. BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/20 H. 29/12/1320-29 Mart 1903.

²⁴⁷ Belgeye göre 5 Kaza 1 Nahiye bulunmaktadır. BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/20, H.29/12/1320-29 Mart 1903.

Dersim ²⁴⁸ (Sadece 1903 tarihli belgeye göre Bitlis'e bağlıdır.)	8 Kaza
---	--------

Bitlis Vilayet Salnamesi'ne göre Bitlis'in idari taksimatı şu şekildedir:²⁴⁹

“Bitlis Sancağı: Merkez kazasıyla birinci sınıftan Ahlat, Hizan, Mutki kazalarını ve Nefs-i Bitlis kazası, Çukur, Huyut nahiyelerini ve Hizan kazası da İsparit nahiyelerini kapsar.

Muş Sancağı: Merkez kazasıyla kezalik birinci sınıftan Malazgird, Bulanık, Varto ve sınıf-ı saniden Sason kazalarını ve Nefs-i Muş kazası, Kesur, Handiris'i ve Malazgird kazası da Elmalı nahiyelerini içine alır.

Siird Sancağı: Merkez kazasıyla kezalik birinci sınıftan Eruh, Pervari, Şirvan, Garzan kazalarından müteşekkildir. Eruh kazasına Dirgöl, Şirvan kazasına Zirkî, Garzan kazası da Rıdvan nahiyelerine bağlıdır.

Genç Sancağı: Merkez kazasıyla birinci sınıftan Çabakçur ve üçüncü sınıftan Kulb kazalarından oluşur. Nefs-i Genc kazasına Günik, Zekti ve Piçar nahiyeleri bağlıdır.”

2. Bitlis'in Süryânî Nüfusu

Bitlis'in 1850 öncesi Süryânî nüfusunu tespit etmek zordur. Çünkü elimizde o dönemlere ait Bitlis nüfusunu belirten bir belge bulunmamaktadır. Ancak konuyla ilgili seyahatnamelerden yola çıkılarak Süryânîlerin çok küçük bir cemaatten müteşekkil oldukları söylenebilir. O yıllarda Süryânî Kilisesi, Ermeni Kilisesi'ne bağlı olduğundan dolayı onlar da Ermenilerle bir sayılmıştır. Dolayısıyla Süryânîler hakkındaki nüfus bilgilerini içeren bir belge mevcut değildir. Resmî nüfus sayımlarının başladığı 1831 tarihinde de Süryânîlerin isimleri zikredilmemektedir. Muhtemelen Süryânî kilisesi 1880-1900 yılları arasında yavaş yavaş Ermeni Kilisesi'nden ayrılıp bağımsız olduktan sonra nüfusları da kayda geçmeye başlamıştır. Bu yüzden 1870 öncesi ve sonrası olarak Süryânî nüfusunu iki başlık altında ele aldık.

3. 1870 yılına kadar Bitlis'in Süryânî Nüfusu

Osmanlı döneminden itibaren nüfus yoğunluğu incelendiğinde Bitlis'in gayrimüslim nüfusunun Müslüman nüfusundan fazla olduğu tespit edilebilmektedir. Gayrimüslim

²⁴⁸ BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/21 H.29/12/1320-29 Mart 1903. Dersim'in Bitlis'e bağlı olduğu bilgisi pek muteber görülmemektedir. Çünkü mezkûr belgeden başka bu fikri destekleyecek başka bir belgeyle karşılaşılmamıştır.

²⁴⁹ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310, 133.

nüfus genellikle Ermenilerden oluşuyordu.²⁵⁰ Bitlis'in 1540 tarihli tahrir defterlerine göre Bitlis, nefis-i Bitlis hariç 18 nahiye, 437 köy ve 114 mezradan müteşekkil bir sancaktı.²⁵¹ Nüfusu 42.445 kişi olup Müslümanların sayısı 7630 kişiydi.²⁵² Evliya Çelebi'ye göre 1655 yılına doğru geldiği Bitlis vilayetinde Hristiyan nüfusu 43 bindir.²⁵³ Evliya Çelebi “*Bu şehirde asla Yahudi, ve Fireng ve Urum yoktur, cümle Ermenilerdir*” demektedir.²⁵⁴ Bitlis'te 17 Müslüman mahallesi vardır. 11 mahallesi ise Süryânî ve Ermenilerden müteşekkildir.²⁵⁵ Mezkûr rakamlar göz önüne alındığında, gayrimüslim nüfusunun içerisinde farklı Hristiyan mezheplerinin müntesiplerinin de olduğu tahmin edilebilir. 17. yüzyılda Bitlis önemli bir ticaret merkeziydi ve genelde Süryânî olan büyük tüccarlar mevcuttu.²⁵⁶ İngiliz Seyyah John Macdonald Kinneir, 1813-1814 yılları arasında gerçekleştirdiği Anadolu seyahatinde Bitlis'e de gelmişti. Bu şehrin, Kürt coğrafyasının en güzel vadisi olduğunu belirten seyyah şehrin kadim ve çok güzel olduğunu ifade etmiş ve geçmişini Nuh tufanına kadar götürmüştür. Buranın genel nüfusunu ise 26 bin olarak tespit etmiş; nüfusun Kürt, Türk, Ermeni ve Süryânîlerden müteşekkil olduğunu bildirmiştir. Şehir merkezinde 30 cami ve 8 kilise'nin²⁵⁷ varlığını belirttikten sonra, şehrin merkez nüfusu 12 bin kişi olarak belirlemiştir. Bunların ise yarısının Müslüman diğer yarısını da ise Ermenilerden oluşturduğu zikretmiştir.²⁵⁸ Yine 19. yüzyılın başlarında Bitlis hakkında bilgi veren Campanile, şehrin güzelliğinden bahsettikten sonra şehir nüfusunu 50 bin kişi olarak belirlemiş, şehirdeki Ermeni nüfusunun Müslüman nüfustan fazla olduğunu belirtmiştir.²⁵⁹ 1838 yılında şehre gelen rahip Horatio Southgate, şehirde

²⁵⁰ Wilhem Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, çev. Haydar Işık, (İstanbul: Peri Yayınları, 2011), 49. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 4/66.

²⁵¹ Zülfiye Koçak, Yunus Kirayit, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı'nda Nüfus-Yerleşme, Üretim ve İktisadi Yapı” *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 1/255.

²⁵² Emine Altunay, *1540 (h.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 38

²⁵³ Köhler, *Evliya Çelebi*, 41.

²⁵⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4/65.

²⁵⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4/65.

²⁵⁶ Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, (2007), 134

²⁵⁷ 1892 yılına gelindiğinde şehir merkezinde Hristiyanların 33 kilisesi bulunmaktaydı. *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310 (1892), 142.

²⁵⁸ John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, (London: Printed For John Murray- Albemarle-Street, 1813), 330-331; John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, (London: John Murray- Albemarle-Street, 1818), 393-394.

²⁵⁹ Giuseppe Campanile, *Storia Della Regione Del Kurdistan*, (Napoli: Dalla Stamperia De'fratelli Fernandes, 1818), 6-7

bir adet kilisesi olan 50 Süryânî ailesinin mevcudiyetinden bahsetmektedir.²⁶⁰ 19. yüzyılın ilk yarısında Erzurum'da İngiliz konsolosluğunda bulunan James Brant, Bitlis'in şehir nüfusunun 15 ile 18 bin kişi arasında olduğunu dile getirmiştir. Bu nüfusun içerisinde 50 aile de Süryânîlerdendir.²⁶¹ 1868'de Bitlis'i gezen Taylor, burada 300 kadar Süryânî/Yakubî yaşadığını söylemektedir.²⁶² 1870'in başlarına kadar Bitlis'in merkezinde mevcut olan Süryânî nüfusu 250-300 kadar olduğu görülmektedir. Ayrıca bir adet de Süryânî Kilisesi/Şapeli bulunmaktadır.

4. 1870 Yılından Sonra Bitlis'in Süryânî Nüfusu

Vilayet taksimatlarının yapılmadığı bir dönemde Bitlis'in Süryânî nüfusu genel olarak aynı seyrinde ilerlemiştir. Bu sayının 1880'lerde Siirt'in de Bitlis'e bağlanması sonrasında vilayetin Süryânî nüfusunun arttığı tespit edilebilmektedir. 1870'lerde hazırlanmış olan iki adet el yazması Süryânîce belgeye göre Bitlis, Siirt, Şirvan ve köylerinin toplam Süryânî nüfusu 13 bin olarak belirtilmiştir.²⁶³ Yine 1872'deki bir nüfus cetveline göre Bitlis'te 26 bin Müslüman, 7.600 Ermeni hanesi mevcuttu.²⁶⁴ 1880 yılını gösteren cetvelde sadece erkeklerin yazılmış olduğu belgede Bitlis merkezde 75, Siirt'te ise 1.294 Süryânî ve 3.643 Keldânî mevcuttu.²⁶⁵ Osmanlı'nın resmî nüfus sayımlarında 1881-1882 yılları arasında Bitlis'te 167.054 Müslüman, 1.981 Süryânî, 101.358 Ermeni, 4.948 Katolik, 1.498 Protestan ve 159 Kıptî mevcuttu. Toplam nüfusu ise 276.998'di. Şehrin merkezindeki Süryânîler 261 kişi olarak kaydedilmiştir.²⁶⁶ 1892 tarihinde Bitlis merkezde 153'ü kadın, 189'u erkek olmak üzere toplam 342 Süryânî mevcuttur. Siirt Sancağı merkezinde yine bu tarihte 141 Kadın ve 175 erkek olmak üzere toplamda 316; Siirt'e bağlı olan Ma Zirki Cirvan'da 625 kadın, 813 erkek toplamda 1.438; Siirt'e bağlı Ma Dirgöl Eruh'ta 75 kadın, 72 erkekle toplamda 147; Siirt'e bağlı Ma Rıdvan Garzan'da 389 kadın, 405 erkek olmak üzere toplamda 794 Süryânî'nin varlığı tespit edilmiştir. Vilayetin genel Süryânî nüfusu ise 1.230'u kadın 1.465'i erkek olmak üzere toplamda

²⁶⁰ Baran Zeydanlıoğlu, *Seyyahların Anlatımlarıyla Bitlis ve Ahalisi*, (İstanbul: Dara Yayınları, 2019), 9.

²⁶¹ James Brant, *Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838*, (London: J.R.G.S., 1840), 380.

²⁶² H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, (London, 1901), 2/151.

²⁶³ Sebastian P. Brock and Witold Witakowski, *At the Turn of Third Millennium; The Syrian Orthodox Witness*, (Italy: Trans World Film, 2001), 66.

²⁶⁴ BOA, Y.EE. 33/7-2/1, 29 Z 1288/10 Mart 1872.

²⁶⁵ BOA. Y.PRK. UM- 4/10-1; BOA. Y.PRK. UM- 4/10-6, 14/12/1297.

²⁶⁶ BOA.Y.PRK.AZN- 4/16, 29 Ca 1307/19 Şubat 1890; BOA.Y.PRK.AZN- 6/79- 29 12 1310/ 14 Temmuz 1893; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 2. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 275.

3.037 kişiydi.²⁶⁷ 1893'te sadece erkeklerin mevcut olduğu bir cetvelde Bitlis'te 75 Süryânî ve 1.464 Keldânî mevcuttur.²⁶⁸ 1894 tarihli nüfus istatistiklerinde Bitlis ve Siirt'te toplam 1.130, 1895-96 yılında 3.146 Süryânî,²⁶⁹ 1897 yılında 3.354 Süryânî ve 2.466 Keldânî görülmektedir.²⁷⁰ 1890 yılında Bitlis'e gelen İngiliz Isabella L. Bird ise şehirdeki Ermeni nüfusunun 2 bin ile 5 bin arasında olduğunu ifade etmektedir.²⁷¹ 1890 yılında Duyun-ı Umumi müfettişi olarak Bitlis'te bulunan Vital Cuinet bölgenin nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Cuinet²⁷², Bitlis merkezin nüfusunu 108.227 olarak vermekte ve bunun 3.740'ının Süryânî, geri kalanın Ermeniler olduğunu belirtmekte ve çok az sayıda Yezîdî ve Grek'in varlığından söz etmektedir. Bitlis'e bağlı bulunan Siirt'in nüfusunu ise 100.742 kişi olarak belirlemekte ve bunların 2.450'sinin Süryânî oldukları geri kalanının ise Ermeni, Keldânî ve Yezîdî olduğunu kaydetmektedir.²⁷³ 1892 tarihli vilayet salnamesinde Bitlis'in nüfusu bazı yerlerdeki nüfus yazılmamakla birlikte 318.911 kişidir. Eğer yazılmayan nüfus yazılırsa bu rakam bir buçuk katına çıkarak 478.366 kişiye çıkacaktır. Buna göre Bitlis'te bulunan toplam nüfusun ancak dörtte biri gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. "*Tahrîrin temâmıyla farz-ı icrâsı takdirde nüfus-ı müslimeye nisbetle Ermeni, Protestan, Katolik, Süryânî, Keldânî milletlerinden ibaret olan ahâlî-i gayr-i müslimenin nüfusu ancak rub' nisbetinde görülebilir*"²⁷⁴ Berlin Antlaşması'ndan sonra gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerdeki nüfusun fazla gösterilmesine yönelik girişimler mevcuttu.²⁷⁵ 1909 tarihli bir nüfus cetveline göre Bitlis vilayetinin genel nüfusu 286.998'dir. Bunların içerisinde 1.981 kişi ise Süryânî'dir.²⁷⁶ 1.981 kişinin içerisinde 1.130 kişi erkek, 851 kişi de kadındır.²⁷⁷ 1911-1912 yılları için

²⁶⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1310, 284.

²⁶⁸ BOA, Y.PRK. DH 5/84-1, 28 Ramazan 1310/15 Nisan 1893.

²⁶⁹ BOA, DH. ŞFR. 172/31-2/ Rumi 11/01/1311-23 Mart 1895.

²⁷⁰ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 320, 322, 327, 331; "Siirt Kazası ahalisi umumiyete karib bir surette İslam, kısm-ı cizisi itibariyle de Ermeni, Keldânî, Katolik, Süryânî, Protestan milletlerinden ibarettir." *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1314, 135.

²⁷¹ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, (London: John Murray- Albemarle-Street, 1891), 2/354.

²⁷² Kasım Ertas, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/60, (2017), 222.

²⁷³ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure*, (Paris: 1891), 2/526.

²⁷⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1310, 159-160.

²⁷⁵ Mehmet Demirtaş, Muhammed Uğurlu, "Osmanlı Dönemi Bitlis (1870-1919)", *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 1/118-119.

²⁷⁶ BOA, Y.EE. 33/50-1/1; BOA, Y.EE. 33/50-1/3, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909; BOA, Y.EE. 33/53-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.

²⁷⁷ BOA, Y.EE. 33/58-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.

Justin McCarthy Bitlis'in Süryânî, Keldânî ve Nestûrî nüfusunun 11.532 olduğunu tespit etmiştir.²⁷⁸ Ermeni Patrikhanesine göre Bitlis'te bulunan Yakubî, Keldânî ve Nasturi sayısı 15 bin olarak belirlenmiştir.²⁷⁹ Profesör David Magie'nin ortaya koymuş olduğu istatistiklere göre ise 1914'te Bitlis'te 13 bin Süryânî mevcuttur.²⁸⁰ 1914 yıllarındaki nüfus istatistiklerinde Bitlis merkezde 350 Süryânî, Siirt'te toplam 3.642 Süryânî ve 4.356 Keldânî bulunmaktaydı.²⁸¹

Osmanlı Hükûmeti'nin yapmış olduğu sayımlar %5'lik bir sapmayla genelde doğru kabul edilmektedir. Çünkü Hristiyan nüfustan askerlikten muafiyet vergisi alınmaktaydı. Bundan dolayı Hristiyan nüfus mümkün olduğunca doğru bir şekilde kaydedilmeye çalışılmıştır.²⁸² Birinci Dünya Savaşı'na girilirken Bitlis genelinde yukarıdaki nüfus bilgileri göz önüne alındığında Süryânî-Keldânî nüfusu ortalama 9-10 bin civarındadır. Bu nüfusun büyük bir kısmı Siirt bölgesindedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra işgale uğrayan Bitlis'te büyük göçler görülmektedir.²⁸³ 1914'te Bitlis'in genel nüfusu 437.479'dur. 309.999'u Müslüman, 114.704'ü Ermeni, 2.788 Ermeni Katolik, 1.640'ı Protestan, 3.992'si de Süryânîlerden oluşmaktadır.²⁸⁴ 1916 yılında Bitlis vilayeti genel nüfusu 437.479'dur. Ermeni nüfusu 114.704, çoğunu Süryânî ve Keldânîlerin oluşturduğu milel-i saire ise 12.776'dır.²⁸⁵

1919 tarihinde İngiliz raporlarına göre Bitlis'in genel nüfusu 465 bindir.²⁸⁶ Merkezde 350 olan Süryânî sayısı 1919'da 359'dur.²⁸⁷ Mor Severios Barsaum, İngiltere'ye sunmuş olduğu raporda Bitlis ve civarında ölen Süryânî nüfusunu 850 olarak göstermektedir.²⁸⁸ Ancak bu sayı herhangi bir tespite dayanmadan tahmini rakamlardan oluşmaktadır. Zira Bitlis merkezin mevcut Süryânî nüfusu savaş öncesinde 350, savaş sonrasında 359 olarak

²⁷⁸ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, çev. İhsan Gürsoy, (Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995), 105, 110.

²⁷⁹ James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916*, (London: Gomidas Institute, 2009), 605.

²⁸⁰ Bülent Özdemir, *Süryânîlerin Dünyu Bugünü*, 3. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 78.

²⁸¹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Yayına Haz. Ahmet Tetik, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005), 619.

²⁸² Noel, *Kürdistan*, 110.

²⁸³ Tuncay Öğün, *Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1293)*, (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004), 38-39.

²⁸⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 368-369.

²⁸⁵ *1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli*, 39.

²⁸⁶ *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, haz. Cem Behar, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), 2/61.

²⁸⁷ BOA, DH. SN. THR, 82/55-15, 21 Kanunsani 1335 tarihli Mazhar Bey'in şifre telgrafi.

²⁸⁸ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

tespit edilmiştir. Bunun yanında ayrıca Siirt'te ise 650, Garzan'da 5.140, Pervari'de²⁸⁹ 1.880, Şirvan'da ise 1.870 kişinin, toplamda 9.540 kişinin kayıp olduğu iddia edilmiştir.²⁹⁰ Böyle büyük bir sayının kaybolduğu veya öldüğü iddiası geçerli görülmemektedir. Ayrıca Barsaum kayıp ailelerin sayısını çıkararak bu sayıyı 7'yle çarpmış, bu şekilde bir tahminde bulunmuştur.

Tablo 2: Bitlis'in Nüfusu

Tarihler	Bitlis ve Siirt ²⁹¹ Toplam Süryânî Nüfusu ²⁹²	Bitlis ve Siirt Toplam Keldânî Nüfusu
1870 ²⁹³	13.000 (Bu rakama muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)	
1880 ²⁹⁴	1.369 (Sadece Erkekler)	3.643 (Sadece Erkekler)
1881-82 ²⁹⁵	1.981	
1891 ²⁹⁶	6.190	2.600
1892 ²⁹⁷	3.037	
1894	1.130	
1895-96 ²⁹⁸	3.146	
1897	3.354	2.466
1909 ²⁹⁹	1.981	
1912 ³⁰⁰	11.532 (Bu rakama Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)	
1912 ³⁰¹	15.000 (Bu rakama Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)	

²⁸⁹ Pervari olarak tahmin edilmektedir.

²⁹⁰ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

²⁹¹ Siirt, 1884 yılına kadar Diyarbekir vilayetine bağlıdır. Bu tarihten sonra Bitlis vilayetine bağlanmıştır.

²⁹² Bitlis ve Siirt'te bulunan toplam Süryânî nüfusu verilmiştir. Ayrıca Keldânîler de ayrı olarak verilmekle birlikte Keldânîler, Siirt'te bulunmaktadır. Keldânîlerin bu nüfusa dahil olmalarının sebebi ise Süryânîlerle aynı kökene sahip olmasından ileri gelmektedir. Bu kavimlerden monofizit inancı benimseyenlere Süryânî, Nestorius'un görüşlerinin makbul görenlere Nestûrîveya Asuri, Nesturîler arasından ayrılıp Roma'ya bağlanarak Katolik olanlara ise Keldânî denilmektedir. Keldânî adı Batı kökenlidir ve Papalık tarafından verilmiştir. Genelde Nestorius'un görüşünü benimseyen Nesturîler, Urmiye ve Hakkâri civarlarında yaşamış ve kendilerine Asuri demişlerdir. Nineva ya da Ninova çevresinden mukim ve meskûn olanlara Keldânî, Mardin ve civarıyla birlikte Suriye'de yaşayanlara ise Süryânî adı verilmiştir. Kadir Albayrak, "Keldânîler", 25/207.

²⁹³ Süryânîce el yazmasına göre.

²⁹⁴ BOA. Y.PRK. UM- 4/10-1; BOA. Y.PRK. UM- 4/10-6.

²⁹⁵ Osmanlı Nüfus Sayımına göre.

²⁹⁶ Cuinet'e göre.

²⁹⁷ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H.1310 s. 284.

²⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 172/31-2/ Rumi 11/01/1311-23 Mart 1895.

²⁹⁹ BOA, Y.EE. 33/50-1/1, BOA, Y.EE. 33/50-1/3, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.

³⁰⁰ Justin McCarthy'e göre.

³⁰¹ James Bryce ve Arnold Toynbee' ye göre.

1914 ³⁰²	13.000 (Bu rakama da muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)	
1914 ³⁰³	3.992	4.356
1914 ³⁰⁴	15.000 (Bu rakama muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)	
1916 ³⁰⁵	12.776 (Bu rakama bazı milletlerin nüfusu da katılmıştır, ancak çoğunluğunu Süryânî ve Keldânîlerin oluşturduğu rakamdır).	
1919 ³⁰⁶	4196	3.677

Muhtelif kaynaklarda 1870'ten 1919 yılına kadar olan Bitlis'in Süryânî nüfusu

B. Bitlis Süryânîlerinin Osmanlı Devleti'yle İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Süryânîler arasında irtibat Ermeni Patrikhanesi tarafından sağlanmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed devrinde Anadolu da bulunan Süryânî Patrikliği, Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştı.³⁰⁷ Ayrıca Yavuz Sultan Selim döneminde Süryânîlerin Kudüs ve civarındaki Süryânîlerin, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne bağlandığı da kaynaklarda yer almıştır.³⁰⁸ Süryânîlerin bağımsız bir patrikhane olma mücadelesi Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiş, ancak 1894-95 yılları arasında yavaş yavaş bağımsızlığını kazanmaya başlamıştı. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti, Süryânî Patrikhanesi'ni bağımsız bir patriklik olarak muhatap kabul ettiği söylenebilir.³⁰⁹ Dolayısıyla bu tarihten sonra Süryânîler dilek, istek, şikâyet vs. gibi konularla ilgili direkt olarak devletten taleplerde bulunabiliyordu. Süryânîler ile Ermenilerin birbirinden ayrılmasındaki en belirgin sebeplerden birisi de Doğu Anadolu'da yaşanan çatışmalardır. Avrupa'nın etkisiyle birlikte doğuda Kürtlere karşı kışkırtılan Hristiyanlar bölgede çatışmalara sebebiyet vermiştir. Ermeniler bu olayların baş müsebbibi olarak görülmüştür. Özellikle Ruslar, bölgeye doğru inerek Bitlis ve civarında yaşayan Hristiyanları kendi maiyyeti altına almaya çalışıyordu. Maiyyeti

³⁰² David Magie'ye göre.

³⁰³ Kemal Karpat'a göre.

³⁰⁴ İngiltere Erzurum Konsolu'nun 1914 yılındaki Süryânî nüfusu raporu; Özdemir, *Süryânîlerin Dünyası Bugünü*, 81.

³⁰⁵ *1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli*.

³⁰⁶ BOA, DH.SN.THR 82/55-15 21 Kanunusani 1335/31 Ocak 1919; Bitlis Valisi Mazhar Bey'in şifre telgrafi. Sicil-i nüfustaki kayıtlar bu şekildedir.

³⁰⁷ BOA, Y.EE, 38/69 19.08.1310-8 Mart 1893.

³⁰⁸ Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi s. 16; Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler", *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 1/68-69.

³⁰⁹ Seyfeli, "Millet Sistemi", 39.

altındaki Hristiyanları da kışkırtarak Osmanlı Devleti topraklarında topyekûn isyan amacı gütmektedir. Ancak Rusların bu niyeti kısmen başarılı olmuşsa da asıl amacına ulaşamamıştır. Ermenilerin isyan girişimlerinde bölgedeki Müslümanlar ve Süryânîler muzdarip olmuş birçok acılara maruz kalmıştır.

Bitlis'te Süryânîlere komşu olan halkların başında Kürtler gelmekteydi. Ayrıca yine bu coğrafyada Ermeniler, Keldânîler, Nesturîler ve Yezîdîler gibi birçok milletle Süryânîlerin ilişkileri mevcuttur. Bitlis vilayetinde mevcut bulunan Süryânîler'in nüfusu genel itibariyle Siirt Sancağı etrafında yoğunlaşmıştır. Bitlis merkez ve Siirt'te bulunan Süryânîler hakkında incelediğimiz belgelerde önemli bilgiler mevcuttur. Belgelerde bölgedeki etnik unsurların faaliyetlerinden bahsedilmekte ve bölgenin kozmopolit yapısı ile bir arada yaşayan milletlerin anlaşmaları ve çatışmaları hakkında bilgiler yer almaktadır.

1. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İlişkilerinde Yaşanan Aksaklıklar

Osmanlı Devleti, Süryânîlere karşı genelde hoşgörölü ve müsamahalı davranmıştır. Süryânîleri bölgede ortaya çıkan sorunlardan genelde sorumlu tutmamış ve olaylar neticesinde başlarına gelen zararları bertaraf etmeye gayret etmiştir. Bunun yanı sıra devlet memurlarının sıkıntılara sebep olduğu da malumdur. Devlet Süryânîlere karşı haksızlık yapan memurlara karşı koymuş ve gereken ceza ne ise ona göre muamele yapılmasını istemiştir. Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas'ın, Siirt'te Süryânîlere karşı zorluklar çıkaran memur hakkında Dahiliye Nezareti'ne çekmiş olduğu telgrafta; Siirt'te bulunan nüfus memurunun, İstanbul'a gitmek isteyen Süryânîlere pek çok zorluk çıkarttığını ve bunlar neticesinde Süryânîlerin kötü duruma düştüklerini bildirmiştir. Halbuki Süryânî cemaatine, memleketin her tarafında rahat bir şekilde gezip ticaret yapma salâhiyeti verilmesine rağmen memurların engelleriyle karşılaşmaktadır. Bu olaya istinaden Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Valiliğine gelen telgrafta bu durumun süratle giderilmesi, şikâyet edilen memur için tahkikat başlatılması ve suçu sabit olursa gereğinin icra edilmesi istenmiştir.³¹⁰ Süryânî Patrikliği Bitlis ve Siirt'te bulunan Süryânîlerden bedelat-ı askeriye için bir yıl alınmaması için müracaatta bulunmuştur. Ancak isyan bölgelerinde olması sebebiyle Siirt'teki Süryânîler hariç olmak üzere

³¹⁰ BOA, DH.TMIK.M. 264/26-1, 16 Şubat 1323, 29 Şubat 1908; BOA, DH.TMIK.M. 264/26-2, 25 Şubat 1323, 9 Mart 1908; BOA, DH.TMIK.M. 251/3/1-1; BOA, DH.TMIK.M. 251/3/2-2, 17 Temmuz 1907.

Bitlis'teki Süryânîler, bedelat-ı askeriye muaf tutulmuşlardır.³¹¹ Bitlis'te bazı memurların bu duruma aykırı hareketleri mevcuttu. Aykırı davrananlardan biri istinaf azası olan Beşeryan'dır. Süryânîlerin bu bedeli ödeyebilecek güçleri olmasına rağmen bedelat-ı askeriye ücretini ödemeyeceklerini söylemiş ve bunu yaymaya çalışmıştır. Bunun üzerine Adliye Nezareti Bitlis Valiliği'nden Beşeryan'ın görevinden azledilerek yerine sadık birinin atanmasını istemiştir.³¹²

Memurların çıkartmış olduğu zorlukları Süryânîler hemen devlete iletmıştır. Bedelat-ı askeriye konusunda devam eden sıkıntıyı bu kez bütün cemaat ruhanileri birlikte hareket ederek şikâyetle bulunmuşlardır. Siirt Ermeni murahhasası Gorbon, Süryânî Patrik vekili Kas İbrahim, Keldânî Matranı vekili Hermiz isimli ruhaniler Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, muzdarip oldukları konuyu şu şekilde ifade etmişlerdir: Hükûmetin, Osmanlı Devleti'nin hiçbir yerinden tazmin edilmemiş olan bedelat-ı askeriyenin, Siirt'ten alınmaya çalışıldığı dile getirilmiştir. Ayrıca Şirvan'da bu bedeli ödemeyenlerin mal ve mülkleri bir kısım memurlar tarafından haczedilmiştir. Bedelat-ı askeriyye kararı yasallaşmadan bu bedelin tahsil edilmemesinin gerekliliğini aktarmışlardır. Bunun üzerine Bitlis Valiliği konu hakkında soruşturma başlatmış ve gereğinin yapılacağını müştekilere iletmıştır.³¹³ Süryânîler, devlet memurları tarafından yapılan usulsüzce hareketleri, şikâyetler neticesinde devlete bildirmişlerdir. Bu usulsüzlüğün izale edilmesi için gereken çalışmalar devlet tarafından başlatılmıştır. Devletin vatandaşlarını korumak için gösterdiği bu hassasiyet dikkate şayandır.

Süryânîlerden bazı kimselerin polis olmak için devlete başvurdukları durumlar olmuştur. Bunlardan biri olan Yakup adındaki kişi ya Musul ya da Basra'da polislik yapmak istediğini bildirmiştir. Çok çeşitli lisan bilen Yakup'un başvurusu Zabtiye Nezareti tarafından reddedilmiştir. Gerekçesi ise istihdam ettirilecek boş bir mevkiin bulunmamasıydı.³¹⁴

³¹¹ BOA, DH.TMIK.M. 74/75-1 4 Ağustos 1315, 16 Ağustos 1899; BOA, DH.TMIK.M. 74/75-4, 23 Ağustos 1315, 4 Eylül 1899.

³¹² BOA, DH.TMIK.M. 80/21-5, 6 Kanunusani 1315 18 Kasım 1899; BOA, DH.TMIK.M. 80/21-8, 14 Şubat 1315, 26 Şubat 1900.

³¹³ BOA, DH.MKT. 2833/99/1-1, R.25 Mayıs 1325, 3 Haziran 1909; BOA, DH.MKT. 2833/99/2-1 25 Mayıs 1325, 7 Haziran 1909.

³¹⁴ BOA, DH.MKT. 2349/105-1, 24 M. 1318, 24 Mayıs 1900; BOA, DH.MKT. 2383/69-1, 3 Ağustos 1900.

Süryânîlerin devlet tarafından korunup kollandığı açıkça görülmektedir. Onların yapmış oldukları hemen her şikâyetle, devlet müdahale etmiş ve gerekeni icra etmiştir.

C. 1893-1896 Ermeni İsyânları (Sason İsyânları) Sırasında Süryânîler

1. İsyânlar Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandırmak adına Anadolu'nun birçok vilayetinde misyonerler yoğun bir şekilde çalışmaktaydı. Bitlis ve civarında misyonerlik faaliyetleri fazlasıyla artmıştı. Bu misyonerler özellikle doğudaki kozmopolit yapıdan faydalanarak etnik gruplara bağımsızlık vaatlerinde bulunmuşlardı. Bu konu hakkında General Mayewski şunları söylemiştir:

“... 1894 senesinden itibaren Türkiye’de tedirginlik veren birçok olay meydana gelmeye başlamıştır. Eğer Avrupa desteği olmasaydı yeryüzünde böyle bir olay hiçbir zaman ortaya çıkmazdı. İlk etapta Ermeni sorunu ortaya atıldı. Bu sorun Osmanlı Asyası’ndaki on vilâyeti kana buladı. Rusların ses çıkarmadığı ve Ermenilerin de artık güçten düştüğünü gören Avrupa Türkiye’nin başına yeni bir Girit sorunu çıkardı. Bunun da beklenen neticesi olarak Türk-Yunan savaşı ortaya çıktı. Ve bunun da ardından Makedonya sorunu baş gösterdi. İşte on senedir birbirini izleyen olayların sonucu artık bütün bu meselelerin sonuna yaklaşıldığını gösteriyor. İşte bu şekilde Ermeni meselesi Avrupaca oynanmaya başlanan dramın birinci perdesini oluşturur. Bunun da başlangıcı bir asırdır Doğu’yu rahatsız eden peşpeşe olaylardır. Ermeni hükümetinin kurulması, çeşitli milletlerden olan Güney Kafkasya’nın diğer tarafındaki Rusya’nın Osmanlı Asyası’na doğru genişlemesine Avrupa tarafından istenen güzel bir engeldir. Böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi zordur. (Bu bölgede Doğu Anadolu halkı Ermenilerden birkaç kat fazladır). Ancak Avrupa bunda başarılı olunur düşüncesiyle Ermenileri satın aldı ve taraf tutarak 1895 ve 1896 yıllarındaki olayları çıkarttı...”³¹⁵

Mayewski’nin raporundan anlaşılacağı üzere Ermenilerin, Avrupalıların tahrikleri sebebiyle isyanlara başladığı ve bununla beraber Süryânîleri de kendi emellerine alet ettikleri anlaşılmaktadır.

1893’ten başlayıp 1896 yılına kadar devam eden Ermeni ya da Talori isyanları sırasında birbirleriyle çatışan Kürtler ve Ermeniler çok büyük zararlar gördü. İsyânın temelinde Sason ve civarının Ermeni üssü haline getirilmesi gibi bir niyet yatmaktaydı. Silvanlı Bekiran aşireti yaz mevsiminde Sason civarındaki yaylalara çıkıyorlardı. Ermeniler bu durumu Bekiranlıların zorbalığı ve zulmü diye lanse ettiler. Hayan ve Sason aşiretlerinin de himayesini almayı başardılar. Bitlis Valiliği bu durumu iyice tetkik etmeden Bekiran

³¹⁵ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara, 2001), 88-89.

aşiretinin yaylalara çıkmasına engel oldu. Ermeniler, Kürt aşiretlerinden izole hale gelmiş olan topraklara muhtelif yerlerden getirtmiş oldukları Ermenileri on yedi yeni köy kurarak buralara yerleştirdi.³¹⁶ Onlar, bu çevreyi üs haline getirdiler. Mihran Damadyan, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne vergi vermemeleri için tahrik ediyordu. Osmanlı Devleti bunun üzerine Damadyan'ı yakaladı. Ancak tam idam edilecekken -nedeni belirsiz bir şekilde- daha sonra serbest bırakıldı. Damadyan'ın yerine Hamparsum Boyacıyan geçti. Boyacıyan, Sason civarındaki Ermenileri kışkırtarak bağımsızlık için isyan başlattı. İsyanlar sırasında Osmanlı Devleti tarafından isyancıların ölü ya da diri olarak yakalanması için bir birlik sevk edildi.³¹⁷ Ancak Osmanlı yönetiminin, önlem almakta geç kalması nedeniyle iki yüze yakın Ermeni ve bine yakın Müslüman öldü.³¹⁸ Devam eden çatışmalarda çok sayıda Osmanlı askeri de ölmüştür. Bu isyan bastırıldıktan sonra Ermeniler 1894 yılında da tekrar isyana kalkışmıştır. Ermeni saldırılarına maruz kalan Kürt aşiretlerinden ise otuz kişi öldürülmüştür.

1896 yılında ise Ermeniler, Siirt Eruh ve Garzan mevkilerinden 129 Süryânî hanesini ve bir Süryânî mabedini yakıp tahrip ettiler.³¹⁹ İsyanlar çok büyümüş olup Osmanlı Devleti tarafından çok zor bir şekilde bastırılmıştır. Ancak bu durum uluslararası bir boyut kazanarak Batılıların gündemine girmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa isyancıların mazlum olduğu politikası üzerinden Osmanlı Devleti'ni siyasî baskılara maruz bırakmış ve Osmanlı'nın iç politikasına müdahale etme şansı elde etmişlerdir.³²⁰ N. R. O'Connor'un raporuna göre Kürt aşiretlerine silah dağıtıldığı, bunun da İstanbul Hükûmeti tarafından araştırıldığı bildirilmektedir. Bununla birlikte Rusya'dan Sason bölgesine 300 kadar Ermeni'nin sızdığı ve çok büyük olaylar çıkmasının mukadder olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca Rus konsolosunun Bitlis'i terk ettiği, İngiliz konsolos yardımcısının da Muş'a gitmesi gerektiği kanaatini ifade etmiştir.³²¹ Bu dönemde J.H. Mahonan'ın raporuna göre 1895 yılında, Ermenilerin Şirvan'da sürekli acımasızca işkencelere maruz kaldığını

³¹⁶ BOA, Y.EE. 159/56 8 Aralık 1894; Nurettin Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, 70/258, (2006), 698; Ayrıca bkz., Demirtaş, Ugurlu, "Osmanlı Dönemi Bitlis", 154-155.

³¹⁷ BOA, Y.EE, 157/8 10 RA 1312, 11 Eylül 1894.

³¹⁸ Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler üzerine bkz., BOA, Y.EE, 153-133, 26 Safer 1312-29 Ağustos 1894.

³¹⁹ Oktay Bozan, "Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz ve Urfa'da Meydana Gelen 1895 Ermeni Olaylarında Süryânîlerin Tutumu", Ankara: *DTCF Dergisi*, 62/1, (2022), 133.

³²⁰ Gülmez, "1894 Sason İsyanı", 698-699.

³²¹ F.O., 424/205, s. 91.

bildirmiştir. Bu dönemde Ermeniler Ruslardan sürekli destek alma talebindedir. Hatta bu talepleri de karşılık bulmuş ve Rusya'daki Ermeniler tüfek imal edip bunları Muş'un köylerine dağıtmışlardır.³²² Ancak mümkün olursa İngiltere'den alınacak desteği daha fazla istedikleri söylenebilir. Nitekim bu desteği istemelerinden maksat Hristiyanların can kayıplarını en asgari seviyede tutma amacından kaynaklanmaktadır.³²³ İsyanlar sırasında isyancı ve barışçı Ermenilerin ayırt edilmediği ifade edilmektedir.³²⁴ Ancak suçlamaların aslı bulunmamaktadır. Bu desteğin aslında bölgeyi karıştırmak için gerçekleştirildiğini daha sonra gerçekleşen olaylar göstermektedir. Amerikan büyükelçisi yayınladığı muhtırada olaylarla ilgili tamamen sorumluluğu Kürt ve Türklerin üzerine yıkarak Ermenileri mazlum olarak göstermektedir. Ayrıca bölgedeki güven ve huzurun yeniden sağlanabilmesi için beş maddelik uyarı muhtırasında şunlar yazmaktadır:³²⁵

1. Sasondan göç etmiş olan Ermenilerin evlerine dönmesine izin verilmelidir.
2. 5 bin paund Bitlis Valisine gönderilmelidir.
3. İsyanlar sırasında göç edenlerin ve evleri yıkılan kişilerin evleri yeniden inşa edilmelidir.
4. Teslim olmuş ve herhangi bir suça karışmayan herkese genel af çıkarılmalıdır.
5. Bölgede etkin bir jandarma teşkilatının yeniden düzenlenmesi, suiistimallerin önüne geçilmek için soruşturma başlatılması gerekmektedir.

Muhtırada, Ermenilerin herhangi bir faaliyetinden bahsedilmeyerek tamamen bölge insanı suçlanmıştır. Bunun gibi olaylar göstermektedir ki, isyanları destekleyen Avrupa devletleri, isyanla birlikte artık daha rahat bir şekilde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olmaya başlamışlardır.

2. İsyanlar Sırasında Süryânîler

a. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İrtibatı

1893-1896 yılları arasındaki Sason isyanları Osmanlı Devleti'nin doğusu ve güneydoğusunu da içine alacak şekilde yayılma imkânı bulmuştur. Bu durum Süryânîler açısından travma sayılabilecek olaylardan birisidir. Musul'da bulunan bir belgeye göre burada 25 bin Süryânî'nin öldüğü iddia edilmiştir. Ancak nüfus defterlerinden verilen

³²² F.O., 424/205, s. 20.

³²³ F.O., 424/237, s. 106.

³²⁴ F.O., 424/205, s. 105-106.

³²⁵ F.O., 424/206, s. 129.

rakamların abartılı olduğu tespit edilebilmektedir. Bunun yanında Bitlis ve Siirt de bu dönemde etkilenmiştir. Söz konusu isyanlar sırasında Süryânî Patriği İgnatius Abdülmesih, II. Abdülhamit'e ulaşarak bu çatışmaların durdurulmasını istemiştir. Katliam korkusundan din değiştirenlerin de dinlerine geri dönmesine engel olunmaması için II. Abdülhamid'den söz almıştır.³²⁶ Ancak Osmanlı arşiv vesikalarında katliama dair herhangi bir emare bulunmadığı gibi bilakis genel manada devlet tarafından Süryânîlere destek sağlanmıştır. Süryânî cemaatinden devlete sadık olan kişilerin devlete istihbarat sağladığı da tespit edilmektedir. Bunun bir örneği olarak Hasro Efendi'nin faaliyetleri gösterilebilir. Mezkûr isyanlar daha vaki olmadan önce Bitlis'te ticaretle uğraşan Süryânî Hasro Efendi, Ermenilerin isyan çıkaracağına dair devleti uyarmıştı. O, uluslararası ticaretle meşgul olmakta ve Rusya üzerinden ticaretini yürütmekteydi. Yine ticaret için gitmiş olduğu Rusya'da mevcut üç kilisede toplantılar düzenlenmiş, bu toplantılara Ermeni Kirkor Efendi başkanlık etmiştir. Bu toplantıya Hasro Efendi de davet edilmiştir. Toplantılar, Anadolu'da Ermenilere destek sağlayarak onların isyan etmeleri ve bağımsız olmaları gayesini taşımaktaydı. Bu toplantılara iştirak eden Hasro Efendi, Osmanlı Devleti'ne ihbarda bulunmuştur. İsyan ve bölgeyi karıştırmak için yapılan toplantıların, İngiltere marifetiyle teşkil edildiğini ve talimatların Londra'dan alındığını söylemektedir. Ayrıca Anadolu'dan İran üzerine ticaret bahanesiyle giden Ermenilerin, İran Ermenileriyle beraber hareket ettiklerini dile getirmiştir. İsyanı teşebbüs ettikleri zaman, 5 bin kişiden fazla Ermeni'nin bu isyan için İran sınırında beklediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine 10 binden fazla silah dağıtıldığını dile getirmektedir. Bu planı devlete ileterek devletin buna göre tedbir almasını temenni etmektedir.³²⁷ Görüldüğü gibi Süryânîler gerektiği zaman devlete istihbarat sağlamıştır. Bu konuda yardım ederek devletin yanında olduklarını göstermişlerdir.

b. Süryânîlerin Sadakati

Bitlis'te vuku bulan isyanların baş müsebbibi Ermeniler olmakla birlikte az sayıda Süryânî'nin de isyana destek olduğu tespit edilebilmektedir. İsyanı katılanların dışında Süryânîlerden birçok kişi devlete ve padişaha bağlılıklarını arz ederek bu meyanda

³²⁶ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 66-67.

³²⁷ BOA, Y.A.HUS. 275/77-1, 25 Mayıs 1309, 6 Haziran 1893; BOA, Y.A.HUS. 275/77-1, 23 Mayıs 1309, 4 Haziran 1893; BOA, Y.PRK.DH. 6/16-2, 22 Mayıs 1309, 3 Haziran 1893; BOA, Y.PRK.UM. 27/39-1, 19 Zilkade 1310, 4 Haziran 1893.

başkente telgraf çekmişlerdir. İsyancılarla bir tutulmamalarını talep etmişlerdir.³²⁸ 1893-1896 yılları arası, bölgede etnik açıdan sıkıntıların zirve yaptığı dönemlerden sayılabilir. Ermenilerin Anadolu'da çıkartmış oldukları kargaşa ve karışıklıklardan zarar gören Süryânîlerin zararlarının giderilmesi için Süryânî Patriği şikâyetle bulunmuştur. Şikâyet üzere Bitlis Valisine gelen emirde Süryânîlerin zararlarının giderilmesi, güvenlik ve huzurlarının temininin hızlı bir şekilde sağlanması bildirilmiştir.³²⁹ Ermenilerin çıkarmış olduğu isyanlardan dolayı Osmanlı Devleti azami bir gayretle, bölgedeki Süryânîler ve Keldânîler ve bazı suçsuz olan Ermenileri korumaya çalışmıştır. Bununla birlikte devlet, eşkıyalardan masumları korumak için köyler arasına birer tabur asker yerleştirerek asayişin temin etmeye gayret etmiştir.³³⁰ İsyanlar bastırıldıktan sonra Bitlis ve Siirt'de sükûnet sağlanmıştır. Bu sükûnetten ötürü Siirt, Kırşehir, Fatsa Ermenileri ile Süryânî ve Keldânî dinî liderleri padişaha sadakat ve şükranlarını arz ettikleri bir telgraf göndermişlerdir.³³¹ Keza Siirt Ermeni Piskoposu Toed Toros, Siirt Süryânî Patrik vekili Kas İbrahim ve Keldânî Mitranı Serpiskopos Emanuel tarafından, üç adet telgrafname Bitlis Valiliği'ne gönderilmiştir. Dilekçede genel olarak 600 yıl sadakat ve ubudiyetle bağlı kaldığını, Müslümanlarla aralarında hüsn-i itilafın devam ettiği ve herhangi bir problemin olmadığı vurgulanmıştır.³³² Bitlis Valisi bu dönemde Dahiliye Nezaretine yazmış olduğu yazıda bölgede ifsad hareketlerinin Ermeniler tarafından çıkartıldığını, buna şahit olan bir Hristiyan patriğinin de olduğunu ve zarar gören Süryânîlerin güvenliklerinin alınması gerektiğini belirtmiştir.³³³ Bir yıl sonra Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas da Dahiliye Nezareti'ne arzuhal yazmıştır. Bu arzuhale göre Ermenilerin çıkarmış oldukları karışıklıklardan dolayı, bölgede sefaletе düşmüş birçok insan bulunmaktaydı. Bazı kimselere, hükümet adına Enderis adında birinin yardımlarda bulunduğu haberleri kendisine ulaşmıştır. Ancak Enderis adındaki kişi bu isyanlarda zarar gören Süryânîlere yardımda bulunmamıştır. Yardımda bulunmama sebebinin çıkan hadiselerden Süryânîlerin de mesul olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Süryânîler bu olaylara katılmamış ve bu olaylardan mesul tutulmamalarını devletten talep etmiştir. Bu

³²⁸ BOA, HR.TH. 166/20-1 15 Teşrinsani 1311, 26 Kasım 1895.

³²⁹ BOA, DH.TMIK.M. 10/32/1-1 15 Temmuz 1896.

³³⁰ BOA, DH. ŞFR. 188/90-1, 27 Şubat 1311, 10 Mart 1896.

³³¹ BOA, HR. SFR.3. 448/48-2, 10 Kanunusani 1311, 22 Ocak 1896.

³³² BOA, HR.TH. 169/106-1, 10 Kanunusani 1311, 22 Ocak 1896.

³³³ BOA, HR.TH. 176/41-1, 5 Haziran 1312, 17 Haziran 1896; BOA, HR.TH. 176/41-1, 3 Temmuz 1312, 15 Temmuz 1896.

dilekçe üzerine Dahiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine gelen telgrafta, Süryânîlerin taleplerinin dikkate alınması ve gereken yardımların icra edilmesi emredilmiştir.³³⁴ Ayrıca Bulas'ın göndermiş olduğu belgede Süryânîlerin durumlarının kötü olduğu dile getirilmiş ve yardım talebinde bulunulmuştur.

“Birkaç seneden beru memâlik-i mahrûse-i şâhânenin âsâyış-i dâhiliyesi ihlâlâ çalışmakta bulunan Ermenî fesedesinin men’i hakkında hükûmet-i seniyyece ittihaz idilmekde bulunan tedâbirin kâffeside tavâif ve milel-i sâireyi ve bi’l-hâssa Süryânî kadîm millet-i sadîka-i dâ’iyanemizi ... âtîfet-i seniyye cenâb-ı hilâfetpenahî kıldığı ve elviye-i şâhânede sakin bulunan millet-i dâi’yanemiz efrâdı öteden berû ticâret veya ahz u i’tâ için her tarafına ve bâ-husûs Bitlis’ten Dersaadet’e gelub umûrlarını bâ’de’l-tesviye memleketlerine çoluk ve çocukları nezdine ‘avdet eyledikleri husûs-ı hükûmet-i seniyyece mâ’lûm bir kasaba olduğu ve millet-i dâ’iyanemiz efrâdı her dâ’im hükûmât-ı mahalliyyeden mu’âvenet ve teshilat-ı saireyi gördüğü halde şu ermenî fesedesini yüzünden taşralarda Süryânîliği Ermenîliğin bir diger mezhebi gibi bir şey zannıyla ekseriyâ dersa’âdetten gelmelerine izhâr-ı müşkilât edildiği ve bu yüzden ma’îşetlerince fakr u zarurete düçâr oldukları ihbârı ... geldiğinde ve bunun bu hal üzere devamına ve niyâz-ı âliye bunların rûsûm-ı devlet-i te’dibeden ‘âciz kalmalarına ise zât-ı sâmi cenâb-ı devletlerinin bir vecihle fâ’il olamayacakları husûs-ı derkâr olduğuna binâen lütufen ve âtîfeten Süryânî kadîm millet-i dâ’iyanemiz efrâdının hakkında Ermeniler için ittihâz idilmekde olan bi’l-cümle tedâbir-i ihtiyâtiyeden hiç birinin cihet-i tatbîki olmadığından men’ buyrulmuş bâbındaki evâmîr-i celîlelerini nâtik bir kıt’â ‘umûmen her tarafa ve bi’l-âhire Bitlis vilâyet-i ‘aliyesine ihsânı istîrhâmına cür’et eyledim ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehû’l-emrindir.”³³⁵

Yine bu dönemde Garzanlı Süryânî adıyla bir telgraf çekilmiş, çıkan ifsad hadiseleriyle beraber mallarının çalındığını bildirmiştir. Bu hırsızlık vakası sebebiyle aç ve açıkta kaldığını beyan eden bu kimse, 2300 kuruşluk iltizam borcunun ertelenmesini talep etmiştir. Sadarettten bu dilekçe üzerine Bitlis vilayetine gönderilen yazıda, konuyla ilgili soruşturma başlatılması ve şikâyetler üzerine gereğinin yapılması istenmiştir.³³⁶ İngiliz ve Ruslar, Ermenilerin isyan faaliyetleri esnasında Süryânîleri baskı altına alarak Ermenilerle beraber isyanlara katılmalarını istemişlerdir. Yer yer Süryânîlerin bu isyanlara destek olduğu görülmektedir. 1916 yılındaki olaylarda Bitlis Valiliğince yazılan

³³⁴ BOA, DH.TMIK.M. 43/28-1 22 Teşrin-i evvel 1313, 3 Kasım 1897; BOA, DH.TMIK.M. 43/28-2, 4 Teşrin-i Sani 1313, 16 Kasım 1897.

³³⁵ BOA, DH.TMIK.M. 13/70, 26 RA 1314-4 Eylül 1896.

³³⁶ BOA, DH. THMIK. M. 42/37-1-1 18 Teşrin-i evvel 1313 30 Ekim 1897; BOA, DH.TMIK.M. 42/37-2-1, 22 Teşrin-i evvel 1313, 3 Kasım 1897.

şifrede Bitlis vilayeti merkezi ve Siirt'te, Süryânîlerin Ermenilerle işbirliği yaptığı tespit edilmiş ve devlete bildirilmiştir.³³⁷

Osmanlı Devleti, Süryânîlerin talep ve şikâyetlerini dikkate almaya gayret etmiş, Süryânîleri koruyup kollamış, genel itibarıyla isteklerini yerine getirmeye gayret etmiştir. Vakalar her zaman isyandan dolayı vuku bulmuyor, bazen devlet memurlarının da Süryânîlere zorluk çıkarttıkları oluyordu. Osmanlı arşiv evraklarında bu konuyla ilgili birçok malumat bulunmaktadır.

D. Eşkîyalık Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına doğru giden süreçte doğu vilayetlerinde eşkıyalık faaliyetlerinde artış göze çarpmaktadır. Özellikle Batılı devletlerin ajanlarının bölgede çok artmasına paralel olarak isyanların çoğaldığı da gözlemlenebilmektedir. Misyoner kisvesi altında Amerikalı ajanlar mevcut olup konsolosluğa bağlı olmadan faaliyetlerini gerçekleştiriyordu.³³⁸ Bu ajanların Doğu bölgelerinde bulunmaları ve aşiretlere temas etmeleriyle birlikte, bölge karıştırılmaya müsait hale gelmeye başlamıştı. Kürtlerin, Ermenilerin, hatta Süryânîlerin dahi eşkıyalık yaptıkları görülmektedir. Eşkîyalık faaliyetlerinin zikrolunan milletlerin tamamına teşmil edilmesi yanlış bir yargı olabilmektedir. Her milletin içinde zalimlik ve zorbalık yapan insanlar olduğu gibi, bunun tam tersi olan insanlar da mevcuttur. Nitekim Bitlis Süryânîleri de bazen eşkıyalığa maruz kalmış bazen de eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Devlet bu tür faaliyetlere ivedilikle müdahale edip olayların büyümemesi için azami derecede gayret göstermiştir. Bitlis vilayetinde gerçekleşen olayları zikrederek olaylara devletin nasıl müdahale ettiğini değerlendirebiliriz.

Siirt'in Garzan kazasında Süryânîlerden Rahip Efrim Efendi ve Süryânî Şemun, eşkıyalar tarafından gece vakti evleri basılarak öldürülmüştür. Garzan Kaymakamlığı bu ölümlerden ötürü ivedilikle soruşturma açarak katilin en yakın sürede yakalanması için çalışma başlatmıştır. Tahkikat neticesinde katiller yakalanmıştır.³³⁹ Yine Garzan'da

³³⁷ BOA, DH. ŞFR. 533/61-1, BOA, DH. ŞFR. 533/61-2, R. 14.07.1332, 27 Eylül 1916.

³³⁸ F.O. 424/70, s. 474-476.

³³⁹ BOA, DH.ŞFR. 267/43/1-1,2,3, 2 Teşrin-i evvel 1317, 15 Ekim 1901; BOA, BEO 2174/163035, h. 29/06/1321,22 Eylül 1903; BOA, DH.ŞFR. 195/60-1, 17 T 1312 29 Temmuz 1896; BOA, DH.ŞFR. 267/55-1, 3 Te 1317 16 Ekim 1901; BOA, DH.ŞFR. 194/21-1, 23 H 1312, 5 Temmuz 1896; BOA, DH.ŞFR. 315/102, 7 Teşrinievvel 1318, 20 Ekim 1902.

meydana gelen eşkıyalık faaliyetleri dolayısıyla yakalanan kişiler mahkûm edilmiştir. Ancak Süryânî Patrik vekili kendisine ulaşan istihbarat sebebiyle mahkûm edilen kişilerin Garzan Kaymakamı Enver Bey tarafından gece vakti kaçırılması teşebbüsünden dolayı Dahiliye Nezareti'ne şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine devlet tarafından tahkikat heyeti tanzim edilip soruşturma yapılmasına karar verilmiştir.³⁴⁰ Süryânî, Keldânî ve Ermeni Murahhasları Şirvan'da bazı Kürtlerin eşkıyalık ve zorbalık yaptıklarını bildirmiştir. Hatta zorbalıkları artınca Hristiyanlar tarlalarındaki mahsulü kaldıramamış ve göç etmeye başlamışlardı. Ayrıca padişah mülkünde böyle şeylerin olmadığını ve gereğinin yapılması talebinde bulunmuşlardır. Şikâyet üzerine Dahiliye Nezareti, Bitlis Vilayeti'ne telgraf göndererek bu şikâyetin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Bitlis Valiliği tarafından yapılan tahkikat neticesinde eşkıyalık ve zorbalık yapan Zivzik köyünde mukim Halef oğlu Derviş yakalanıp tutuklanmıştır. Böylece müstekilerin talepleri yerine getirilmiştir.³⁴¹ Bu dönemde Kürt aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetleri artmıştı. Bunun sebebi, dinî veya etnik çatışmadan ziyade ekonomik sıkıntılardı. Çok azı öldürmeyle biten Kürtlerin eşkıyalık faaliyetleri genelde mallara ve hayvanlara el koymayla sınırlıdır. Süryânî, Keldânî ve Ermeniler, Kürtlerin Garzan, Şirvan ve Erüh'ta eşkıyalık yaptığını ihbar etmişlerdi. Şikâyet arzında ayrıca Hristiyanların öldüğü, mallarına ve hayvanlarına el koyulduğu iddia edilmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden gelen emirde, Bitlis Valiliği'nin ivedilikle bu işin üzerine gitmesi ve gereğinin yapılması istenmiştir.³⁴² Eşkıyalıkların arttığı zamanda Siirt'te bir Süryânî papazı eşkıyalar tarafından öldürülmüştür. Süryânîler bu durum hakkında şikâyetle bulunmuş ve gereğinin yapılmasını devletten talep etmişlerdir. Bunun üzerine yapılan tahkikat neticesinde isyancıların başı olan Mehmed Emin, Maden karyesinde yakalanmış ve gereği yerine getirilmiştir.³⁴³ Bu dilekçenin bir benzerinde Siirt'in Ermeni, Süryânî ve Keldânî reisleri tarafından yazılan şikâyet dilekçesinde bazı eşkıyalıklarından dolayı affa uğramış olan aşiret ve Kürt reislerinin eşkıyalık ve zorbalıklarına devam ettiği belirtilmiş, buna karşı bir çare bulunması istenmiştir. Telgrafa cevaben Dahiliye Nezareti tarafından

³⁴⁰ BOA, DH.ŞFR. 271/105/1-1; BOA, DH.ŞFR. 271/105/1-2; BOA, DH.ŞFR. 271/105/1-3; BOA, DH.ŞFR. 271/105/1-4, 13 Teşrin-i sani 1317 26 Kasım 1901.

³⁴¹ BOA, DH.TMIK.M. 249/12/2, 18 Haziran 1323 1 Temmuz 1907; BOA, DH.TMIK.M. 249/12/3-2, 27 Haziran 1323, 10 Temmuz 1907; BOA, DH.TMIK.M. 249/12/4-1, 8 Ağustos 1323, 21 Ağustos 1907.

³⁴² BOA, DH.TMIK.M. 253/55-1, 15 Ağustos 1323, 28 Ağustos 1907; BOA, DH.TMIK.M. 253/55-2, 20 Ağustos 1323, 2 Eylül 1907.

³⁴³ BOA, DH. EUM.EMN. 110/37, 8 L 1331, 10 Eylül 1913; BOA, DH.EUM.EMN. 110/45, 25 L 1331, 27 Eylül; BOA, DH. EUM.EMN. 37/4, 25 Z 1331, 25 Kasım 1331.

gönderilen yazıda gerekli tahkikatların süratle yapılması ve neticesinin bildirilmesi talep edilmiştir.³⁴⁴ Süryânîlerden de bazılarının yaralama ve öldürme gibi faaliyetlere girdiği görülmektedir. Bunlardan İngiliz konsolosluğunun hademesi Süryânîlerden Nesib adında biri, bir kişiyi yaralamış, yaralıların yanına giden askerlerden Onbaşı İsmail ise bıçaklanmıştır. Bu durum üzerine başlayan tahkikat neticesinde Nesib yakalanarak adliyeye çıkarılmıştır.³⁴⁵

Bitlis Valiliği gerçekleşen eşkıyalık faaliyetlerinin sonlanması için gayret sarf etmiştir. Yaşanan olaylarda özellikle vuku bulan öldürme hadiselerinde, failler yakalanmış ve gereken cezaları verilmiştir. Devlet bu tür olaylara ivedilikle müdahale ederek bölgede sıkıntıların ortaya çıkmasına engel olmaya çalışmıştır.

E. Süryânîlerin Göçleri

Süryânîlerin bazen geçim derdinden bazen de bölgede gerçekleşen isyanlar sebebiyle göç ettikleri görülmektedir. Ancak gittikleri bölgelerde aradığı huzuru bulamayan Süryânîler, tekrar dönüş talebinde bulunabilmekteydi. Bazen dönüşlerinde memurların çıkartmış olduğu problemler olmuşsa da devlet bu kimselere iyi muamelede bulunmuştur. Mesela Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas'ın, Mezahib Nezareti'ne yazdığı dilekçede bu problemlerin birinden bahsetmiştir. Burgaz'da oturan Mina veled-i Vilo, Gürcü veled-i Gencü, Daver veled-i Habo ve Porto veled-i Mino isimli kişiler memleketleri olan Siirt'e dönmeleri için mürur tezkiresi talebinde bulunmuştur. Bunlar hakkında Bulgaristan Komiseri birinci ferik Yader Harb Hafret tarafından yazılan raporda; bunların Tırnova'ya çalışmak için gittikleri kaydedilmiştir. Bu rapor üzerine mezkûr kişilere mürur tezkiresi verilmiş, Bitlis vilayetine gönderilen talimatla mezkûr kişilere müsaade edilmesi istenmiştir. Bahsi geçen şahıslar ancak bu yolla dönebilmişlerdir.³⁴⁶ Yine bu tarihlerde Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede; başkentten Siirt'e çocuklarını ve akrabalarını ziyarette gelen Musa oğlu Seman ve Yono oğlu Cebro'nun ziyaretlerini bitirdikten sonra Siirt Nüfus Müdürlüğü'nden İstanbul'a dönmeleri için mürur tezkiresi istemişlerdir. Ancak bu tezkire verilmemiştir. Bunun

³⁴⁴ BOA, DH.MKT. 2856/67/1-1, 8 Haziran 1325, 21 Haziran 1909; BOA, DH.MKT. 2856/67/2-2. 13 Haziran 1325, 26 Haziran 1909.

³⁴⁵ BOA, DH.ŞFR. 333/25, 8 Eylül 1320, 21 Eylül 1904; BOA, BEO. 2415/181058-1, 11 Recep 1322, 21 Eylül 1904.

³⁴⁶ BOA, DH.TMIK.M. 253/5/1-1; BOA, DH.TMIK.M. 253/5/7-1; BOA, DH.TMIK.M. 253/5/8-2, 27 Ekim 1907.

üzerine Seman ve Cebro Karadeniz Ereğlisi'ne gitmişlerdir. Buradan tekrar mürur tezkiresi talebinde bulunup ret cevabı almışlardır. Böylece üç ay boyunca Ereğli'de aç ve perişan kalmışlardır. Dahiliye Nezareti, Bitlis Valiliğine gönderdiği emirle bu konu hakkında derhal soruşturma açılması ve gereğinin yapılmasını emretmiştir. Onlar da ancak bu yolla tezkirelerine kavuşabilmişlerdir.³⁴⁷

1908 yılında Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz'den yaklaşık 4 bin kadar Süryânî göç etmiştir. Hatta bunların bir kısmı İstanbul Beyoğlu'nda eski Süryânî Kilisesi yanına iskân ettirilmiş, bir kısmı da Marsilya'ya kadar gitmişlerdir. Marsilya'ya gidenler buralarda yaşadıkları maddi sıkıntılar sebebiyle devletten yardım istemişlerdir. Ayrıca geri dönme talebinde bulunanlar da mevcuttur. Talepler doğrultusunda devlet, geri dönmek isteyen kişilerin dönüşlerini onaylamakla kalmamış, bir de maddi durumu kötü olan Süryânî hanelerine yardım yapılması hususunda karar kılmıştır.³⁴⁸

F. Bitlis'te Görevli Din Adamları ve Süryânîlere Yapılan Dinî Yardımlar

1. Bitlis ve Siirt'teki Süryânî Din Adamları

Osmanlı Devlet salnamelerinde Bitlis ve Siirt'te Süryânî Kadîm Patrikhanesi tarafından görevlendirilen din adamlarının mevcut olduğu kaydedilmiştir. 1880 yılına kadar Diyarbakır vilayetine bağlı olan Siirt, bu tarihten sonra Bitlis'e bağlanmıştır. 1884 yılında Van ile Bitlis'in görevli din adamı aynı kişiye Siirt'in görevli ruhanisi farklı kimseydi. Daha sonra Van ve Bitlis ayrılmıştır. Bitlis ve Siirt'e atanan ruhani aynı kişi olmuştur. Salmelerde Süryânî Katolik ruhanilerinin Bitlis'e görevli olarak atandığına dair bir kayda rastlanmamıştır. 1880 yılına kadar sadece Keldânî Ruhanilerinin atandığı görülmekle birlikte 1882 yılından itibaren Süryânî din adamları da Bitlis'e atanmaya başlamıştır.³⁴⁹

³⁴⁷ BOA, DH.TMIK.M. 240/20-1, 27 Şubat 1322, 12 Mart 1907; BOA, DH.TMIK.M. 240/20/2-1, 16 Mart 1322, 29 Mart 1907; BOA, DH.TMIK.M. 240/20/3-2, 3 Mart 1323, 16 Mart 1907.

³⁴⁸ BOA, MV.123/26-1,2, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909; BOA, DH. MKT. 2680/81-1, 18 Zilkade 1326, 12 Aralık 1908.

³⁴⁹ Ahmet Zeki İzgöer *Salname-i Diyarbakır*, (İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999), 3/164; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302-1885), 578-579; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, (İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve İrekeşi, 1315/1897), 609-610; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, (İstanbul: Selanik Matbaası, 1327-1911), s. 155-157. Canan Seyfeli, "Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salmelerinde Süryani-i Kadim Patrikliği (1847-1918), *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, 29, (2017), 26, 30, 35.

Tablo 3: Bitlis'teki Din Adamları

Süryânî Din Adamları		
Yıl	İsim	Atandığı Yer
1882	Şemas eş-Şüyu Efendi	Siirt
1884	Matran Circis Efendi	Siirt
1884	Rahip Salibe Efendi	Bitlis
1897	Metropolit vekili Rahip Abdülehad Efendi	Bitlis, Siirt, Şirvan
1897	Metropolit vekili Hori Hanno Efendi	Garzan
1897	Kas Circis Efendi	Rıdvan Nahiyesi
1900 ³⁵⁰	Efrim Efendi	Bitlis ve Siirt
1909	Metropolit vekili Kas İbrahim Efendi	Siirt
1909	Metropolit vekili Cebrail Efendi	Bitlis
1909	Hori Hanna Efendi	Şirvan

Bitlis ve Siirt'teki Süryânî ruhanilerinin tayinlerini 1909 yılına kadar tespit etmek mümkün olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise metropolitliklere yeniden atama yapıldığı tespit edilmemiştir. Muhtemelen savaş sebebiyle yeni metropolitler atanmamış, mevcut metropolit vekilleri Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar görevlerine devam etmiştir.

2. Süryânîlerin İbadethanelerine Yapılan Yardımlar

Kaynakların verdiği bilgiye göre Bitlis merkezde bir adet Süryânî Kilisesi mevcuttu. Bu kilise Kızıl Mescit Mahallesi'nde bulunmaktadır. Buradaki sohbetler Süryânîce olarak gerçekleşirken ibadet dili de Süryânîcedir. Hatta kilisede masanın üstünde Süryânîce İnciller de bulunmaktadır. Şehirde herkes Ermenice ve Türkçeye³⁵¹ aşina olduğundan Süryânîceyi anlamazlardı. I. Abdülhamid döneminde bu konuyla ilgili bir ferman bulunmaktadır. Ferman, Bitlis'te bulunan Meryem Ana Kilisesi'yle ilgilidir. Süryânîler, Bitlis'te bulunan Süryânî Meryem Ana Kilisesi'nin tamir edilmesini ve ayrıca Süryânîlerin ibadetlerini ifa etmekte sıkıntı çektiklerini ve buraya bir papaz gönderilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca kimsenin Süryânîleri rahatsız etmemesi ve İncil okunmasına kimsenin engel olmaması istenmiştir. Bu dilekçe kabul edilip gereğinin

³⁵⁰ Bu tarihte Abdülehad'ın yerine Mardin Süryânî Kadim Patrikhanesi tarafından Efrim Efendi tayin edilmiştir. DH.TMIK.M. 79/7-18 14 Zilhicce 1317, 15 Nisan 1900; DH.TMIK.M. 79/7-19 R. 11 Mart 1316, 24 Mart 1900.

³⁵¹ Kürtçe de bu diller arasında gösterilebilir.

yapılması için bir ferman gönderilmiştir.³⁵² Hatta şehrin en büyük camisi olan Ulu Cami'nin eski bir Süryânî kilisesi olduğuna dair bir iddia da mevcuttur.³⁵³ Bu dönemlerde Siirt'te de aktif kullanılan bir Süryânî Kilisesi mevcuttu. Hadrianus Kilisesi olarak bilinmektedir.³⁵⁴ Kilise şehrin güneybatı tarafında bir tepenin yamacına inşa edilmiş ve dış iskeleti günümüze kadar gelmiştir.³⁵⁵ Ayrıca Süryânîler nezdinde önemli yer teşkil eden Mor Guriya ve Mor Yakup adında iki manastır da mevcuttu. Mor Guriya 19. yüzyılın başlarında harap bir vaziyetteyken daha sonra yeniden restore edilmiştir. Mor Yakup Siirt metropolitinin makamı olmuştur. Bu manastırın ayrıca bir kütüphanesi de vardı. 1895 yılında Ermeni olaylarının patlak vermesiyle son metropolit Adday Şer, Siirt merkeze yerleşmiş, kütüphane de yine buraya taşınmıştır.³⁵⁶ Buna ek olarak Siirt'e bağlı Garzan kazasında da Deyra Zeyrek/Zirek ismiyle maruf bir Süryânî kilisesi mevcuttur. Siirt merkezinde Keldânîlerin de Mor Givargis adında bir kiliseleri bulunmaktaydı.³⁵⁷

Süryânîlerin çoğu zaman devletle irtibatları iyi olduğundan dolayı, onlar devletten kilise ve manastırları için yardım talebinde bulunmaktaydı. İslam hukukuyla yönetilen Osmanlı Devleti, İslam hukukunun kilise veya havra yapma veya yardımda bulunma yasağına³⁵⁸ rağmen, mağdur durumdaki vatandaşlarına yardımda bulunmayı ihmal etmemiştir. 1859 yılında Keldânî Katoliklerin sayısının artmasıyla birlikte Mor Givargis Kilisesi kapasitesi dolup taşmaya başladı. Bunun üzerine Keldânîler yeni bir kilise inşası için Ayn-ı Salib Mahallesinde kendilerine ait bir arazi üzerine kilise inşa etmeyi kararlaştırdılar.³⁵⁹ Ancak maddi imkansızlıklar üzerine bu girişim sonuçsuz kaldı. 1866 yılında ikinci defa kilise yapımı için izin istenmiş, yine maddi sıkıntılardan dolayı inşaata başlanamamıştır.³⁶⁰ Keldânîler, 1895 yılında tekrar izin istemiş ancak bu kez Müslümanların mukavemetiyle karşı karşıya kalmışlardır. Kilisede çalışan inşaat işçilerine sözlü hakaretler yapılması ve

³⁵² Gabriyel Akyüz, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, (İstanbul: Resim Ofset, 2002), 16.

³⁵³ Lynch, 2/152

³⁵⁴ *Salname-i Diyarbekir*, 2/195.

³⁵⁵ Ali Boran, Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Siirt'teki Manastır ve Kiliseler", *YYÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, (2001), 19.

³⁵⁶ Recep Ayhan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt (1847-1900)*, (Mardin: Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), s. 218; Said Olgun, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslimler*, (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2020), 90-91.

³⁵⁷ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310 (1892), 240.

³⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Akman, "Kilise: Fıkıh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/17.

³⁵⁹ BOA, İ.HR. 171/9247-1-3, 15 Safer 1276-13 Eylül 1959.

³⁶⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d. No: 262 s.198, Hüküm: 709, h. 29.12.1286-1 Nisan 1870.

Ermeni olaylarının başlaması üzerine devlet, askerlerle gereken tedbirleri almıştır.³⁶¹ Daha sonra devlet tarafından gönderilen emirde masrafların karşılanacağı ve kilisenin yapımına engel olunmayacağı bildirilmiştir.³⁶² Siirt'te bulunan Süryânî kilisesinin bir odasının harap olması üzerine, Süryânîler devletten odanın yeniden inşası için ruhsat istemiş, Bitlis Valiliği, yaptığı tahkikat neticesinde odanın inşası için ruhsatı onaylamıştır. Ancak Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen evrak neticesinde oradan gelen cevapta, tahkikatın iyi yapılmadığı, yeniden tahkikat yapıldıktan sonra onay verilmesi gerektiğini bildirmiştir.³⁶³ Kilise yardımı ve inşaları için verilen ruhsatlar ve nakdi yardımlar Osmanlı Devleti tarafından bölgenin de hassasiyetleri gözetilerek iyi bir tahkikat neticesinde onaylanmaktaydı. Devlet tarafından, Keldânî kilisesinin inşası için üç defa ihtiyaca binaen izin verilmişken, Süryânî kilisesinin bir odasının yeniden yapılması için tafsilatlı bir tahkikat yapıldıktan sonra ruhsat verileceği ifade edilmiştir. Ancak genel itibariyle gayrimüslim unsurlardan olan Süryânî ve Keldânîlere müsamaha gösterilmiştir.

3. Nakdi Yardımlar

Osmanlı Devleti tarafından gayrimüslimlere nakdi olarak yardımlar yapılmıştır. Devlet tarafından maddi olarak yardım talebinde bulunan gayrimüslimlere, belirli bir miktar nakit gönderilip ihtiyaçların giderilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Hristiyanların kutsal kabul ettiği bayramlarda, devletin gayrimüslimlere nakit para gönderdiği de bilinmektedir. Kiliselere de nakdi yardımlar sağlanıyordu. Bazen bu yardımların kesilmesi durumunda kiliseler sıkıntıya duçar oluyordu. Bu duruma benzer bir örnek de Süryânî kiliselerinde yaşanmıştır. Süryânî Patrikliği'nin başkent vekili Bitlis, Diyarbekir ve Mamuretü'l-Azîz'de bulunan manastırlara yapılan yardımların kesilmesi ve manastırların ve içindeki ruhbanların zor durumda kalmasına binaen Devlet-i Aliyye'den yardım talebinde bulunmuştur. Bu talep gereğince devlet, manastırlara iletilmek üzere Süryânî Patrikliği'ne 2 bin lira nakdî yardımda bulunmuştur.³⁶⁴ Örneklerden anlaşıldığı

³⁶¹ BOA, Y.MTV. 132/1-1-3 , 1 Cemaziyelahir 1313-19 Kasım 1895; BOA, Y.PRK.AZJ, 39/44

³⁶² BOA, A.DVNS.KLS.d. 3, s.138, Hüküm: 345, h. 29.12.1317, 30 Nisan 1900.

³⁶³ BOA, DH.İD. 114/37- 7, 19 Teşrin-i evvel 1327, 1 Kasım 1911; BOA, DH.İD. 114/37-9, 9 Kanunuevvel 1327, 22 Aralık 1911; BOA, DH.İD. 114/37-11, 23 Z. 1329, 15 Aralık 1911; BOA, DH.İD. 114/37-13, 1327; BOA, DH.İD. 114/37-15, 9 Kanunusani 1327. 22 Ocak 1912.

³⁶⁴ BOA, MV. 214/67/1-1, h. 9 Cemaziye'l-evvel 1337, 10 Şubat 1919.

üzere Osmanlı Devleti Süryânîlerin mağduriyet yaşamamaları ve dinî inançlarının rahat ve özgürce yapabilmeleri için onlara gereken her türlü desteği sağlamıştır.

G. Bitlis Süryânîlerinin Şer‘i Davaları

Osmanlı Devleti, bünyesinde bulundurduğu milletleri iki kategoriye ayırmış ve bunu da “millet sistemi” üzerinden formüle etmiştir.³⁶⁵ Bu sistemde müslim ve gayrimüslim ayrımına gidilerek, her kesimin kendi dinlerini yaşamalarına müsaade edilmiştir. Gayrimüslimler Ermeni, Yahudi ve Rum kiliseleri altında haklarını dile getirebilmekteydi. Zikredilen büyük cemaatlerin altında da birçok cemaat mevcuttu. Örneğin Süryânî Patrikhanesi Ermeni Patrikhanesine bağlıydı ve Süryânîler resmi işlerini Ermeni Patrikhanesi üzerinden yürütmekteydi. Bu kiliselerin en yüksek din yetkilisi kendi cemaatleri tarafından seçilir ve bu kişi cemaatin hukuki ve idarî işlerinden sorumluydu. Bu kişi padişahlar tarafından sınırları belirlenmiş şekilde tevdi edilen beratlarla işlerini icra etmekteydi. Dinî reisler ayrıca cemaatlerine mensup kişilerin evlenme, boşanma ve miras gibi işlerinden de mesuldü. Gayrimüslimler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları ve ihtilafları bağlı bulundukları cemaatin mahkemelerine taşıyabilmekteydi.³⁶⁶ Cemaat mahkemeleri, gayrimüslimlerle alakalı devletin düzeniyle ilgili meselelerde ve devlet tarafından yapılan tahkikatlarda yetkili değildi.³⁶⁷ Gayrimüslimler, kendi mahkemelerine başvuru hakkına sahip olduğu gibi, Şeriat mahkemelerine de başvurma imkânı vardı. Mahkemelerde davaların yazıldığı “Şer‘iyye Sicilleri Defterleri” adıyla bilinen “Osmanlı Kadı Sicilleri”nde oldukça fazla sayıda belge vardır. Bu defterlerde kamuyu ilgilendiren miras, evlenme, boşanma, din değiştirme gibi davalar da bulunmaktadır. İncelenecek olan mahkeme kayıtları da, Süryânî cemaatine mensup bazı kimselerin davalarını şer‘i mahkemelere taşınmasıyla ilgilidir.

1. Miras Davaları

Bitlis’teki Süryânîler bazen davalı, bazen de şahit olarak miras davaları için şer‘i mahkemelere başvurmuştur. Çoğu zaman Bitlis ve Siirt’in de dahil olduğu Şer‘iyye

³⁶⁵ Millet sistemiyle ilgili bilgi için bkz: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, (İstanbul Klasik Yayıncılık, 2004), 44-55.

³⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Kenanoğlu, “19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim Cemaatlere Tanınan Adli Yetkiler ve Bakmaya Yetkili Oldukları Davalar”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 5, (2008), 7-44.

³⁶⁷ Belkıs Konan, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *AÜHFD*, 64/1, (2015), 173-174.

Sicillerinde, Süryânîleri ilgilendiren davaların çoğu miras, vasi, gayrimenkuller ve ticaretle ilgilidir. Bitlis ve Siirt Şer'îyye Sicillerindeki Süryânîlerle ilgili bazı mahkeme kayıtları aşağıda görüldüğü gibidir.

1877 tarihinde görülen bir dava Makdis Padik adlı Süryânî'nin mirasının paylaşılmasıyla ilgilidir. Makdis Padik öldükten sonra mirası, karısı Margirin bint Usb, büyük oğlu Şurak ve küçük oğulları Arpayan ve Nazar arasında paylaştırılmıştır. Küçük çocukları büyüyünceye kadar da mallara vasi olarak annesi tayin edilmiştir. Bu mirastan at çulu, yorgan, çul, 2 adet tencere, 4 adet sahan, 2 adet köhne çul, 1 merkep, 1 sığır, 2 keçi gibi mallar kalmıştır.³⁶⁸ Yine buna benzer bir örnekte Belkeme Karyesi sakinlerinden Süryânî Kadîm olan Mirza oğlu Celi'nin mirası, eşi ve çocukları arasında paylaştırılmıştır. Ancak akıl balığ olmayan küçük çocuk Barsuma'nın mallarının muhafazası için büyük kardeş Murad değil de, Murad'ın bir küçüğü Halibe vazifelendirilmiştir.³⁶⁹ Bu davaya benzer başka davalar da vardır. 1896 tarihinde Bitlis'in Hesan Mahallesi'de bulunan Süryânî cemaatine mensup kişinin ölümü üzerine varisleri tarafından Şer'î mahkemeye başvurduğu dava ilginçtir. Bu davada Müslüman ve gayrimüslim şahitler olduğu gibi gizli şahitler de vardı. Gizli şahit olarak mahalle imamı Molla Abdülgani Efendi ile Süryânî papazı Persom Kabes bulunmaktaydı. Görülen dava üzerine ve şahitlerin de tanıklığıyla mirasın, varislerden olan Kuzer adlı varise verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁷⁰ 1898 tarihli mahkeme kaydına göre Süryânî Cemaatinden bir kişi ölünce, mahkeme heyeti tarafından ölen kişinin evinde mahkeme gerçekleşmiştir. Mirasın karısı ve çocuklarına kaldığına dair mahkeme tarafından hüküm verilmiştir.³⁷¹ Bazen miras taksimindeki eşitsizlik sebebiyle de mahkemeye başvuru yapılmıştır. Buna benzer bir örnek de 1904'te Siirt'te gerçekleşmiştir. Kirkarkis adlı Süryânî'nin çocukları olan Davud ve Abraham'a gayrimenkuller miras kalmıştır. Abraham, bu mirasın eşit şekilde bölünmesini istemiştir. Mahkeme de müştekillerin ifadelerinden Abraham'ı haklı bularak her birine eşit şekilde mirasın paylaşılmasına karar vermiştir.³⁷² Bazı davalarda gayrimüslimler şahit olarak yazılmıştır. Buna örnek olarak Süryânîlerin, Ermenilerle ilgili davalarda şahitlik yapmaları gösterilebilir. 1911 yılına ait olan bir dava, Ermeni cemaatine mensup olan

³⁶⁸ BOA, MŞH.ŞCD.d. 2077, 333 Numaralı Bitlis Şer'îyye Sicili, 13.

³⁶⁹ BOA, MŞH.ŞCD.d. 7588, 420 Numaralı Siird Şer'îyye Sicili, 9-10.

³⁷⁰ BOA, MŞH.ŞCD.d. 2079, 412 Numaralı Bitlis Şer'îyye Sicili, 23, Hüküm No: 384.

³⁷¹ BOA, MŞH.ŞCD.d. 7583, 415 Numaralı Bitlis Şer'îyye Sicili, 26-27.

³⁷² BOA, MŞH.ŞCD.d. 7583, 415 Numaralı Bitlis Şer'îyye Sicili, 77.

Kirkor'un vefatından sonra mirasın kime kalacağıyla ilgilidir. Bu davada Kirkor'un oğlunun da ölmesi sebebiyle başka varisin olup olmadığı Süryânî cemaatinden birkaç kişiye sorulmuştur. Süryânîler, varisin olduğuna dair şahit olmuşlar ve miras sahibine teslim edilmiştir.³⁷³ Süryânîler mirasları konusunda cemaat mahkemelerine başvurabilmelerine rağmen Müslüman mahkemelerini tercih etmekteydi. Adaletle hükmedildiğinden dolayı buralarda karşı itirazın olduğu tespit edilmemiştir.

2. Arazi ve Mal-Mülk Davaları

Gayrimüslimlerin arasındaki mal-mülk davaları da şer'î mahkemelerde görülmekteydi. Bu mal-mülk davalarına Süryânîlerin de katılmış olduğu tespit edilmektedir. Süryânîlerin, Müslümanlar tarafından arazilerine el koyduklarına dair iddiaları bulunmaktaydı. Bu haksızlığın izale edilmesi için Süryânîler şer'î mahkemeye başvurmakta idi. Bu duruma benzer bir örnekte; Süryânî milletinden olan Abdulahad, Erdeh denilen mevkide bulunan arazilerinin ellerinden haksız bir şekilde alındığı iddiasıyla şer'î mahkemeye başvurmuştur. Başvuruda Şeyh Hüseyin oğlu Salih'in araziye haksız bir şekilde aldığı belirtilmiş ve onun araziden çıkarılması talep edilmiştir. Bu iddialar üzerine mahkeme kurulmuş ve müddeiler iddialarını ispat için mücadeleye başlamışlardır. Salih, bu bağı 500 kuruşa satın aldığını, şimdi bunun inkâr edildiğini ve parasının iade edilmesi durumunda bağı verebileceğini söylemiştir. Bağ satın alma işlemi şahitler huzurunda gerçekleştiğinden dolayı şahitlerin de şهادetleriyle bu davada Salih haklı bulunmuştur.³⁷⁴ Süryânîler, kiracılıkla ilgili davalarda da yine şer'î mahkemeye başvuruyor ve haklarını aramaya çalışıyorlardı. Kiracılıkla ilgili bir dava sicillere kaydedilmişti. Davaya göre, Süryânî milletinden olan Abdo, İshak'ın kızı Elmas'tan 2 bin kuruş değerindeki hanesini bir seneliğine dört mecdiyeye kiralamıştır. Ancak Abdo'nun hem bir sene üzerinden geçmesine rağmen evi tahliye etmemesi hem de kira olarak vermekle yükümlü olduğu dört mecdiyeyi vermemesinden dolayı olay yargıya taşınmıştır. Abdo, mülkün kendisine ait olduğuna ve otuz yıldan beridir bu hanede oturduğuna ve böyle bir kira anlaşması yapmadığına dair iddiada bulunmuş ve mahkemeye tapu kaydı sunmuştur. Ancak müddei vekilinin incelemesiyle Abdo'nun adının tapu senesinde olmadığı tespit edilmiştir. Elmas adındaki kadın haklı

³⁷³ BOA, MŞH.ŞCD.d. 2076, 298 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili, 75, Hüküm No: 63.

³⁷⁴ BOA, MŞH.ŞCD.d. 7587, 419 Numaralı Siird Şer'iyye Sicilleri, 165.

bulunmuştur.³⁷⁵ Süryânîler çoğu zaman ticaretle uğraştıkları için bu denli davalar da vuku bulmaktaydı. Bu alım-satımlar kimi zaman mal-mülk kimi zaman ise hayvan ticareti olarak gerçekleşmekteydi. Hayvan ticaretinde yaşanan sıkıntılar mahkemelere taşınarak dava açılmaktaydı. Davaların biri Siirt Süryânîlerinden Ohan, İbrahim'e altı yaşında siyah bir eşek ve dört beş aylık sıpasını yüz altmış beş kuruşa satmasıyla ilgilidir. İbrahim'in vefat etmesi üzerine henüz Ohan'dan teslim alınmamış eşekleri talep eden İbrahim'in babası Abdo, Ohan'ın itirazına maruz kalarak akdedilmiş alışverişi inkâr etmiştir. Daha sonra şahitlerin de şehadetiyle Ohan eşeği görmeden ve yüz elli kuruşa sattığını itiraf etmiştir.³⁷⁶ Anlaşıldığı üzere Ohan, İbrahim'i aldatmış ve sattığı malları teslim etmemiştir.

Bu mahkeme kayıtlarına bakıldığı zaman, Bitlis ve Siirt'teki Süryânîlerin herhangi bir zorlukla karşılaşmadan rahat bir şekilde mahkemelere müracaat ettiği tespit edilebilir. Süryânîlerin kendi cemaat mahkemeleri olmasına rağmen adaleti Osmanlı mahkemelerinde araması, Osmanlı mahkemelerinin adalet anlayışını göstermesi açısından önemlidir. Görülen davalara herhangi bir itiraz tespit edilmemesi, burada verilen kararlardan memnun kalındığıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bitlis Şer'iyeye sicillerine yansıyan mahkeme kayıtları mal-mülk ve miras davalarıyla ilgilidir. Farklı bir konu tespit edilmemiştir.

H. Süryânî-Kürt, Süryânî-Ermeni ve Süryânî-Katolik İlişkileri

1. Bölgedeki Süryânîlerin Komşu Milletlerle Genel İlişkileri

Süryânîlerin yaşadığı coğrafyada farklı milletten birçok komşusu bulunmaktaydı. Bunların başında Kürtler ve Ermeniler gelmekteydi. Bitlis vilayetinde incelediğimiz zaman diliminde Süryânîler, Kürtler ve Ermenilerle uzun zaman problem yaşamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına doğru eşkıyalık faaliyetleri artmış, özellikle Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımı, gayrimüslimler arasında da kendine yer bulabilmişti. Bununla beraber bölgede yer alan farklı etnik unsurların menfaatleri gereği, bazen birbirlerine teklifler götürdükleri de olmuştur. Ermeni ve

³⁷⁵ BOA, MŞH.ŞCD.d. 7587, 419 Numaralı Siird Şer'iyeye Sicilleri, 205.

³⁷⁶ BOA, MŞH.ŞCD.d. 7587, 419 Numaralı Siird Şer'iyeye Sicilleri, 244; BOA, MŞH.ŞCD.d. 7588, 420 Numaralı Siird Şer'iyeye Sicilleri, 25.

Kürtlerin bazen anlaşmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Kürt aşiretlerin yer yer devlete karşı ekonomik sebeplerle isyan edeceği sırada Ermenileri de kendi yanına çekmeye çalışarak isyana teşvik ettiği görülmektedir. Hatta J. H. Monahan'ın raporuna göre Ermeniler zayıf bir hükümete biat etmek yerine güçlü Kürt aşiretleriyle beraber hareket ediyordu.³⁷⁷ Kürtler ile Süryânîler yüzyıllardır süren bir dostluk ve barış dönemi olmasına rağmen ekonomik sebepler neticesinde bazı münferit menfi hareketler yaşanmıştır. Bu olaylarda cinayetle sonuçlanan durumlar vaki olmuştur.³⁷⁸

Arşiv vesikaları incelendiğinde Ermeniler ile Süryânîler arasındaki ilişkiler ise mezhep çatışması şeklinde görülebilmektedir. Ermenilerin özellikle Süryânîleri Ermeni saflarına çekmek için çaba sarf ettiği gözden kaçmamaktadır. Bunun sonucunda Ermenilere katılan Süryânîler olduğu gibi, onlardan uzak durup Osmanlı Devleti'nin yanında olan Süryânîler de mevcuttu. Bazen bölgedeki yabancı devletlerin mensuplarından bazı rahiplerin de Süryânîleri kendi tarafına çekme girişimleri oluyordu. Devlet bununla ilgili de bir dizi önlemler alarak Süryânîleri korumaya çalışmaktaydı. İncelediğimiz belgelerde bu ilişkiler ağını kapsayan ilginç meseleler göze çarpmaktadır.

2. Süryânî-Ermeni ve Süryânî-Katolik İlişkileri

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayıp tedrici bir şekilde artan Ermenilerin Doğu Anadolu'da girişmiş olduğu isyan ve katliam olaylarında Süryânîler de etkilenmişlerdir. Kimi zaman Süryânîler mezhep değiştirme baskısıyla kimi zaman da hırsızlık ve eşkıyalık olaylarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Kayda geçmiş olan bu vakaların birinde Süryânî Kadîm ruhanileri şikâyetinde bulunmuşlardır. Bununla ilgili gönderilen şikâyet evrakında, Urfa ve Bitlis'te bulunan Süryânîlerin, Ermeniler tarafından ibadethanelerine baskınlar yaparak ve ayinlerine müdahale ederek katliama maruz kaldıkları bildirilmiştir. Ayrıca, Ermeniler Süryânîleri Ermenileştirmeye yani mezheplerini değiştirmelerine yönelik tazyikte bulunmuştur. Bunun üzerine başkentten Bitlis ve Halep valiliklerine emirler gönderilmiştir. Emirde, Süryânîlerin hukuklarının korunması için azami derecede gayret sarf edilmesi ve bu tür olaylara mahal verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁷⁹ Bu tür olayların yaşanmaması için devlet azami gayret göstererek olaylara müdahil olmuş ve

³⁷⁷ F.O, 424/238, s. 161-162.

³⁷⁸ F.O, 424/238, s. 222.

³⁷⁹ BOA, HR. TH. 174/10-1, 20 Zilkade 1313, 3 Mayıs 1896; BOA, HR. TH. 174/10-2, 25 Kanun-ı evvel 1311, 6 Ocak 1896. BOA. HR. TH. 174/10-4, 14 Zilkade 1313, 27 Nisan 1313.

olayları çözüme kavuşturmuştur. Ermenilerin bölgede çıkartmış olduğu sorunlardan dolayı Dahiliye Nezareti, Ermenilerin yapacağı faaliyetlere kota koymuştur. Kota koyulan durumlardan birisi de mürur tezkiresidir. Der-saadet Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas imzalı bir dilekçede, devlete sadık olan Süryânîlerin sanat icra etmek ve ticaret yapmak adına Der-saadet veya farklı vilayetlere gitmek için mürur tezkiresi taleplerinin reddedildiği ifade edilmiştir. Devamında ise Ermeni müfsitlerine uygulanan tedbirlerden Süryânîlerin muaf tutulmasını, zira Süryânîlerin birkaç yıl çalıştıktan sonra tekrar memleketlerine dönüp çoluk çocuğuna bakmakla yükümlü oldukları belirtilmiştir. Bu istek üzerine Süryânîlerin Ermenilerden farklı olduğu, Ermenilere uygulanan sınırlamalardan Süryânîlerin ve ehl-i namus kimselerin muaf tutulduğu bildirilmiştir.³⁸⁰ Şikâyetin önemli noktası, Ermenilerle Süryânîlerin bir tutulmaması gerektiği ve onların yapmış olduğu ifsat hareketlerinden Süryânîlerin uzak olduğunun beyanıdır. Çünkü Süryânîler ruhbanlarının etkisiyle Ermenilerle ittifak kurmak yerine, devlete sadık kalacaklarını bildirmişlerdir.³⁸¹

Ermenilerle birlikte Süryânîlerin dinî hüviyetini değiştirmeye çalışan Katolikler bulunmaktaydı. Bunlar Fransızların desteğini alarak bu tür faaliyetlere girişmekteydi. Örneğin Van vilayetinden gelip Siirt üzerinden Musul istikametine doğru gitme hedefi olan Keldânî Keşiş Havil, Fransızlardan maddi-manevi çok büyük destekler almıştı. Fransızlar bu desteklerini Süryânîleri kendi safına çekme şartıyla vermişlerdi. Keşiş Havil, Siirt'te özellikle de Şirvan'daki Süryânîlerin yaşadıkları arazileri satın almaları için yardım etmek ve mevcut olan bütün borçlarını silmek adına teklifte bulundu. Teklifin temelinde ise Süryânîlerin mezheplerini değiştirerek Katolik olmaları ve Fransız tabiiyetine girme şartları yatmaktadır. Keşiş Havil'in bu gizli planlarının ortaya çıkması, ayrıca bir cinayetin azmettiricisi olması sebebiyle, o Siirt'ten Bitlis'e sürüldü. Bunun üzerine Bitlis Valiliği, ona gereken cezayı vermiştir.³⁸² Bitlis Valiliği tedbirini almış ve bünyesindeki vatandaşlarını korumaya azami derecede dikkat etmiştir.

³⁸⁰ BOA, DH. TMIK.M. 133/38-1, 17 Eylül 1317, 30 Eylül 1901; BOA, DH. TMIK.M. 133/38-6, 23 Recep 1319, 5 Kasım 1901.

³⁸¹ Muhammed Uğurlu, Rahmetullah Yeşilçay, "Bitlis Süryânîlerinin Bölge Halkı ve Osmanlı İdaresi ile İlişkileri (1889-1920)", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş, (Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019), 556.

³⁸² BOA, HR.TH. 269/13/1, 19 Safer 1320, 28 Mayıs 1902, BOA, HR.TH. 269/13/2, 8 Mayıs 1318, 21 Mayıs 1902; BOA, BEO. 1877/140706, 25 Ra 1320, 2 Temmuz 1902; BOA, DH.ŞFR. 284/23 1 Mayıs 1318 14 Mayıs 1902.

Muhtelif mezheplerin müntesipleri arasındaki çekişmeler bununla sınırlı değildi. Süryânî Katolik milletinden olan Rahip Cercis, Bitlis'teki Süryânîleri Katolik mezhebine girmeleri için ikna etmeye çalışmıştır. Bitlis'te sadece bir adet Süryânî Katolik hanesinin olmasından dolayı Katoliklik Bitlis'te yaygın değildi. Cercis Efendi'nin marifetiyle 4 kişi daha Süryânî Katolik olmuştur. Bunun üzerine valilik, rahip Cercis'i memleketi olan Midyat'a göndermiştir. Katolik olan Süryânîler de Süryânî Kadîm patriklik vekili tarafından ikna edilerek tekrar Süryânî Kadîm mezhebine geçmişlerdir.³⁸³ Hıristiyanlığın aynı mezhebi içerisindeki Süryânîlerin ve Süryânîliğin içindeki Süryânî Kadîm ve Süryânî Katoliklerin birbirlerine karşı bu şekilde kendi mezheplerini dayatması önemli bir durumdur. Devlet bu durumu bildiğinden ötürü, aykırı hareket edenlere gerekeni icra etmekten geri durmamıştır. Başka bir olay da Siirt'te bulunan Fransız mektebinde gerçekleşmiştir. Buranın rahibi konumunda olan Patri Punte adındaki kişi 5 ve 7 yaşındaki iki yetim Ermeni kızını okuldan ihraç etmiştir. Ayrıca polis komiserinin tehdidiyle böyle bir durumun yaşandığı malumdur. Bu durumu öğrenen Süryânî keşişi ve Ermeni Murahhası, rahibi şikâyet edip hakkında işlem başlatılmasını istemişlerdir. İfadesi alınan Patri Punte böyle bir olayın gerçekleşmediği, polis komiserini tehdit etmediğini dile getirmiştir. Aileden habersiz bu kızları okula teslim edenin ise Keldânî cemaatinden Asbo Mahco'nun karısı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra kızlar dayıları tarafından okuldan alınmıştır. Olay açıklığa kavuştuktan sonra ise meselenin aslı da ortaya çıkmıştır. Fransız rahiplerinin alınan ifadelerine göre Ermenilerden İbrahim'in rahiplerle arazi davası olduğu için rahipleri başka bir suçla suçlamak istemiştir. Erzurum'daki Fransız konsolosu da olaya müdahale etmiş; Fransızların üzerine çok gelindiğini, bu olayın dışında rahiplerin taşlandığını ve birinin yaralandığını da Bitlis Valiliği'ne yazarak bu tür konularda hassas olunması gerektiğini talep etmiştir. Bitlis Valiliği de gerekenin yapılacağını bildirmiştir.³⁸⁴ Mezkûr hadise, küçük bir olay olmasına rağmen kişisel menfaatlerin Keldânî-Ermeni-Süryânî-Fransız Katolik ilişkisinin önüne geçtiğini ortaya

³⁸³ DH. TMIK.M. 122/26-1 18 Mart 1318, 31 Mart 1902; DH. TMIK.M. 122/26-4, 08 Muharrem 1320, 17 Nisan 1902.

³⁸⁴ BOA, DH.TMIK.M. 122/20/1, 10 Kanunusani 1317, 23 Ocak 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/2, 18 Mart 1318, 31 Mart 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/3 29 Mart 1318, 11 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/4 28 Mart 1318, 10 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/5, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/6, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/7, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/8, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/9, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; ; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/10, 3 Nisan 1318, 16 Nisan 1902; ; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/11, 6 Nisan 1318, 19 Nisan 1902; BOA, DH.TMIK.M. 122/20/12, 10 Rebiü'l-ahir 1320, 17 Temmuz 1902.

koymak adına önemli bir durumdur. Yine bir araziden kaynaklı ortaya çıkan kargaşa çok büyümüştür. Siirt ve Garzan'da bulunan Ermeni murahhası, Süryânîleri ve Keldânîleri kışkırtarak aralarına fitne koymuştur. Buna binaen Garzan'daki bazı araziler üzerinde Ermeni murahhasının hak iddia etmesi yüzünden karışıklıklar başlamıştır. Garzan kaymakamı olayları önleyememiştir. Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi Ermeni murahhasını görevden alıp yerine başkasını tayin etmiştir. Bitlis Valisi vekili Salim Bey ise olayları bastırdıktan sonra, karışıklıklar başlamadan evvel arazi meselesini çözüme kavuşturamayan, olaylar esnasında pasif kalan Garzan kaymakamı ile Pervari kaymakamını becayış yaptırmıştır.³⁸⁵ Yine incelenen belgede bir arazi davasının çözülememesi yüzünden karışıklıkların nasıl meydana geldiği görülmüş, bu duruma mâni olamayanlar görevlerinden el çektirilmiştir.

Devletin gözetiminde olan Ermeniler bu gözaltından kurtulmak için kendilerini Süryânî sicil nüfusuna kaydettirmiştir. Bu amaçla İstanbul'a gidip gelen Ermeniler, Süryânî adı altında denetimden kurtulmaya çalışmışlardır. Süryânîler bu durumu Bitlis Valiliğine şikâyet etmiştir. Şikâyet üzerine Bitlis Valiliği soruşturma açmış, yapılan soruşturmada bu gibi durumlarla karşılaşılmasa için Ermenilerin yanlarında atik tezkirelerinin olması gerektiği bildirilmiştir.³⁸⁶

Süryânîler *Mürşid-i Asûrin* adında bir gazete çıkarmaktaydı. Bu gazetenin Eylül 1911 tarihli sayısında, Bitlis ve Musul'da yaşayan insanların Nasturi Kilisesine intisab ettiğine dair haberler mevcuttu. Her gün 500 ila 1.000 kişi Nasturi mezhebine geçiyordu. Bu olay üzerine Bitlis Valisi ne gibi tedbirlerin alınacağını tespiti için hükümete başvurdu. Ancak gazete, valinin telgrafında din değiştirenlerin Ermeni mi Kürt mü Süryânî mi olduğunu belirtmediğini yazmaktadır.³⁸⁷ Bu olayla ilgili arşiv vesikalarında herhangi bir belgeye rast gelinmemekle birlikte, her gün 500 ila 1.000 kişinin kitlesel bir şekilde din veya mezhep değişiminin bir infiale yol açabileceği söylenebilir. Bu sebeple böyle bir hadisenin yaşanması ihtimal dahilinde görünmemektedir.

³⁸⁵ BOA, DH.MUİ. 66/35/1, 30 Kanunusani 1325, 12 Şubat 1910; BOA, DH.MUİ. 66/35/2, 31 Kanunusani 1325, 13 Şubat 1910; BOA, DH.MUİ. 66/35/3, 30 Kanunusani 1325, 12 Şubat 1910; BOA, DH.MUİ. 66/35/4.

³⁸⁶ BOA, DH. MKT. 1195/77-2, 18 Ağustos 1323-31 Ağustos 1907; BOA, DH. MKT. 1195/77-5, 9 Kanunusani 1323-22 Ocak 1908; BOA, DH. MKT. 1195/77-8, 9 CA 1326, 9 Haziran 1908.

³⁸⁷ Harany, *The Ottoman Süryânî from 1908-1914*, 146.

Din ve mezhep farklılıkları çekişmelere de sahne oluyordu. Birbirlerini tahkir etmek için duvarlara yazılar yazıp hakaret edebiliyorlardı. Bunun gibi bir olay Bitlis'te yaşanmıştır. Süryânî Patrik vekili İbrahim, Ermeni Murahhası Keyurok, Keldânî Matranı Beşir şikâyetinde bulunmuşlardır. Şikâyet şöyle aktarılmıştır; bir süreden beri çarşı ve sokakların duvarlarına Hristiyanların dinlerine hakaret maksatlı yazılar yazılmaktaydı. Bu yazılar ahaliyi Hristiyanlara karşı galeyana getirmekle beraber Hristiyanları da ümitsizliğe düşürmekteydi. Müştekilere, bu yazıları yazanların şiddetle cezalandırılmalarını talep etmişlerdir. Şikâyet üzerine harekete geçen Bitlis Valiliği Hristiyanları tahkir eden kişilerin bulunup sürgüne gönderileceğini müştekilere iletmiştir.³⁸⁸ Osmanlı Devleti, bazı durumlarda Süryânîlerin kendi aralarında olan anlaşmazlıklarına müdahale ederek sıkıntı çıkmasının önüne geçmiştir. Bunun gibi bir olay Mardin'de bulunan Süryânî Matranı³⁸⁹ Ta'rima Efendi'nin marifetiyle gerçekleşmiştir. Ta'rima Efendi, Siirt'deki patrik vekili ve ruhani memurları görevinden azletmeye kalkışmıştır. Patrik vekili İbrahim'in yerine Keşiş Abdullah adındaki birini tayin etmeye teşebbüs etmiştir. Cemaat içi bir çatışmaya dönüşmemesi için Osmanlı Devleti konuya müdahil olmuştur. Devlet, Mardin matranının Siirt'deki patrik vekili ve ruhani memurları görevden azletme yetkisinin olmadığını belirtmiş ve olsa olsa sadece Mardin'de yapılacak işlerde görevinin bulunabileceğini bildirerek konuyu nihayete erdirmiştir.³⁹⁰ İncelenen vakalarda Bitlis'te bulunan Hristiyanların bazen mezhep taassubu, bazen de menfaat gereği birbirlerine karşı olumsuz davranışları bulunmaktadır. Bu sebeple aynı dine sahip olmaları, kendi aralarında birlik ve beraberlik oluşturacakları anlamına gelmemektedir. Nitekim Hristiyanlığın yayıldığı ve farklı mezheplerin ortaya çıktığı zamanlarda, birbirlerini acımasız bir şekilde öldürdüklerini yukarıda zikretmiştik. Dolayısıyla ele aldığımız dönemdeki mezhepsel mücadelenin olması normal bir durumdur.

3. Süryânî-Kürt İlişkileri

Kürtler ile Süryânîler arasındaki ilişkiler incelendiğinde genel itibarıyla barışçıl seyrettiği ifade edilebilir. Bazen Süryânîler ve Kürtlerin karşı karşıya geliş milliyet asabiyetinden

³⁸⁸ BOA, DH. SYS. 23/4-2, 1 Mart 1328, 14 Mart 1912; BOA, DH. SYS. 23/4-1, 3 Mart 1328, 16 Mart 1912.

³⁸⁹ Metropolit.

³⁹⁰ BOA, DH. MUİ. 119/12-1 22 Temmuz 1326, 4 Ağustos 1910; BOA, DH. MUİ. 119/12-3, 26 Haziran 1326, 9 Temmuz 1910; BOA, DH. MUİ. 119/12-5, 29 Haziran 1326, 12 Temmuz 1910; BOA, DH. MUİ. 119/12-7, 20 Temmuz 1326, 2 Ağustos 1910.

ziyade, ekonomik sebeplerden kaynaklıydı. Yer yer bunlar arasındaki ilişkiler gerilmiş ve bazen aralarında ölümle sonuçlanan saldırılar yaşanmıştır. Bununla ilgili Süryânî Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas'ın, devlete yazmış olduğu şikâyet dilekçesinde önemli bilgiler yer almaktadır. Dilekçede, göçebe Kürtlerin bölgede mal ve mülkleri yağmaladığını ve bunların Süryânîlere de musallat oldukları kaydedilmiştir. Ayrıca Kürtlerin Süryânîlerden üç kişiyi öldürdükleri ve bu katillerin ise Mehmed Emin ve onun adamı Bedirhan Bey oldukları zikredilmiştir.³⁹¹ Dolayısıyla Osmanlı mülkünde böyle durumların yaşanmadığı ve onların padişahın himayesi altında oldukları bildirilmiş, şikâyetin dikkate alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Bitlis Valiliğine gönderilen emirde bu konunun araştırılması ve gerekenin icra edilmesi talep edilmiştir.³⁹² Uzun bir süre Mehmet Emin ve avanesi yakalanamamış ve eşkıyalık faaliyetleri bir müddet daha devam etmiştir. Yine Patrik Vekili Bulas, Sadarete yazmış olduğu dilekçede Mehmed Emin ve avanesinin zulümlerinin devam ettiğini, bir kişiyi öldürerek Süryânî köyünü yağmaladıklarını bildirmiştir.³⁹³ Ayrıca Mehmet Emin, Hristiyan köylerinden zorla haraç alıyor ve üzerlerine gelen jandarmalara dahi pusular kurarak silahlarını ele geçiriyorlardı. Zenzik karyesinden Süryânî Papaz bu zulümlerden şikâyetçi olup devletten yardım istemiştir.³⁹⁴ Çok daha sonraları Mehmed Emin ve eşkıya ekibi yakalanmıştır.³⁹⁵ Buna benzer bir örnek de Pencinarlı Kürtlerin makdis Efrem Efendiyi öldürmesiyle ilgilidir. Mardin'den çekilen telgrafla bu kişilerin Efrem Efendiyi öldürdüğü ve mallarını çaldıkları bildirilmiştir.³⁹⁶ Bunun üzerine Bitlis Valiliği tahkikat başlatmış ve Efrem Efendi'yi öldürenler yakalanmıştır.³⁹⁷

Süryânîler ile Kürtler arasındaki ilişkiler genel anlamda olumlu bir seyir göstermektedir. Yukarıda aktarılan birkaç münferit eşkıya faaliyetinin dışında Süryânîlerin Kürtler tarafından eziyete uğratıldığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Süryânîler istedikleri zaman devletle iletişime geçebilmiştir.

³⁹¹ BOA, DH.TMIK.M. 73/94-1, R. 22 Temmuz 1315-3 Ağustos 1899.

³⁹² BOA, DH.TMIK.M. 73/94-3, R.27 Temmuz 1315- 8 Ağustos 1899.

³⁹³ BOA, DH. MUİ. 166/8-3, 24 Kanunuevvel 1328-6 Ocak 1913.

³⁹⁴ BOA, DH. H., 15/33, 24 Şubat 1328-9 Mart 1913.

³⁹⁵ BOA, DH. EUM.EMN. 37/4, 25 Z 1331- 26 Ekim 1913.

³⁹⁶ BOA, DH. BEO. 2200/164933, 2 Teşrinievvel 1319-15 Ekim 1903.

³⁹⁷ BOA, DH. ŞFR. 315/102, R. 8 Teşrinievvel 1319- 21 Ekim 1903.

İ. Tehcir Döneminde Süryânîler

1. Tehcirden Önce Süryânîler

15. yüzyılda başlayan ve özellikle Asya, Afrika'nın kuzeyi ve Avrupa gibi kıtaların dışındaki topraklara yönelip sömüren Avrupalılar, 19. yüzyılla birlikte artık gözünü Osmanlı Devleti'ne çevirmişti. Osmanlı'nın geniş toprak sahası, Hindistan sömürgelerine ulaşabilmenin kestirme yolu olması ve devletin içinde bulunduğu buhranlar Batılıların saldırma isteğini arttırıyordu. Özellikle petrolün bulunması ve sanayinin değişmez parçası olmasıyla birlikte -petrol rezervlerinin büyük bölümünü elinde tutan- Osmanlı Devleti; İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın nezdinde sömürülmeye hazır bir devlet olarak görülmekteydi. Devletlerarası sömürge yarışı hızlandıkça, birbirleri arasındaki rekabet kızışıyordu. Dünya savaşa doğru giderken Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın karşısında, Almanya ve Avusturya'nın yanında savaşta yerini alıyordu.³⁹⁸

18. ve 19. yüzyıllarda emperyalist devletler Osmanlı Devleti'nin içine sızmaya çalışıyordu. Bunun için diplomat, gezgin, misyoner kılığına bürünmüş olan binlerce ajan Osmanlı topraklarına giriyordu. Bu ajanlar okullar kuruyor, birçok stratejik yerin haritalarını çıkarıyor, sömürecekleri mevkilerde bulunan Müslüman-Hıristiyan azınlıklarla iletişim kurup onları kendi yanlarına çekmeye çalışıyordu. Özellikle başta Ermeniler olmak üzere Süryânîler ve Kürtler üzerinden karışıklıklar çıkarmaya gayret ediyorlardı. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yapmış olduğu 93 Harbinden mağlup ayrılınca Ayastefanos Anlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmayla Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesinde ıslahat çalışmaları yapılmak zorundaydı. Ancak anlaşma, İngiltere'nin çıkarlarına ters düşüp Rusya'yı çok güçlü kılmasıyla revize edilip Ayastefanos'un yerine Berlin Anlaşması imzalandı. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline geldi. İlgili maddede; *“Bâbîâli Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların icap ettirdiği ıslahatı geciktirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra antlaşmayı imzalayan devletlere tebliğ edeceğinden bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine*

³⁹⁸ Ercüment Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/196-200.

getirilmesine nezaret edeceklerdir.”³⁹⁹ Özellikle ıslahatın takipçisi olan ve başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin desteğini arkasına alan Ermeniler isyan hareketlerine giriştiler. Öyle ki İngilizler Anadolu’daki yerli halklara verdikleri vaatler sebebiyle Hristiyanlardan özel birlikler oluşturarak hazır askerler elde etmekteydi. Ermenilerin emperyalist devletlere nasıl destek oldukları şu ifadelerden anlaşılabilir:

*“Taşnak Hükümeti, Rum Hükümeti, Süryânî idareciler doğuya karşı mücadele eden emperyalist ordunun özel birimleri oldular. Ermenistan savaştan bir birlik olarak zorunluydu ve gerekliydi. Ve hepsi o kadardı... Çünkü onların (emperyalistlerin) ilk amacı Ermenilerin, Rumların ve Asurilerin kanının rengiyle (kanyyla) Türkiye’den yeni topraklar ya da yeni ticari alanlar koparmaktır.”*⁴⁰⁰

Rusların da Ermenilere çok büyük destekleri görülmektedir. Rusların Kafkas Ordusu Karargahı’ndan Rus Genel Kurmay Başkanı Yanuşkeviç’e bir telgraf çekildi. Telgrafa göre, Anadolu’daki Ermeni, Süryânî ve Kürtler arasında bir isyan çıkarabilmek için 20-25 bin rubleye, 25 bin tüfeğe ve 12 milyon fişeğe ihtiyaç olduğunu bildirmişlerdir.⁴⁰¹ Birinci Dünya Savaşı’nda emperyalist devletlerin niyetlerini açıklayan A. Karinyan şu ifadeleri kullanmıştır. “Savaş günlerinde bu alçak siyaset daha açık ve canlı bir şekilde açığa vurdu. Emperyalist devletler, kendi ülkelerinde yaşayan Ermeni tüccarları kullanarak onların aydınlarına ‘gelecek Ermenistan’ hakkında bazı belli sözler verdiler; Ermeni temsilcilere bazı ‘iyi sözler’ verdiler... Savaş için ‘savaşa ölecek askere ihtiyaç vardı. Eğer bunlar Muşlu reçber ya da Süryânî değilse bu rolü kim daha iyi gerçekleştirebilirdi.”⁴⁰² İfadelerden anlaşılacağı üzere İngilizler ve Rusların amacı Ermeni veya Süryânîlere bağımsızlık ve özgürlük vermek değil, bilakis onları kullanıp bölgeyi karıştırarak Osmanlı Devleti’nden tavizler ve gerektiğinde toprak koparmak olduğu anlaşılmaktadır. Süryânîler nezdinde 1915’te gerçekleştiğine inanılan “Seyfo” iddiası, Osmanlı Devleti’nin kasten bir kitleyi imha etme girişimi olarak algılanmaktadır. Buna örnek olarak Bitlis’te de Süryânîlerin Ermenilerle birlikte katliama tabi tutulduğuna

³⁹⁹ Mahmud Celadeddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Bereket Yayınevi, 1983), 629; <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ayestefanos-ve-berlin-antlasmalariyla-ermenimeselesinin-uluslararası-bir-sorun-haline-gelmesi/> 27/04/2022.

⁴⁰⁰ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, (Ankara: SRT Yayınları, 2015), 430.

⁴⁰¹ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, 125.

⁴⁰² Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, 19.

dair iddialar vardır.⁴⁰³ Bu iddialardan birisinde; Bitlis yöresinde bulunan 15 bin Yakubî, Süryânî Katolik, Keldânî ve Ermeni içerisinde 2 bin kadar Keldânî, birkaç yüz Ermeni ve birkaç Katolik Süryânî dışında takriben 12 bin kişi öldürülmüştür.⁴⁰⁴ Ancak bu iddiaların geçerliliğinin olmadığı, Osmanlı arşiv vesikaları başta olmak üzere, nüfus defterleri ve yabancı devletlerin temsilcileri tarafından yazılan raporlardan anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ Ayrıca yukarıda vermiş olduğumuz yerli ve yabancı kaynaklardan istifade ederek yıllara göre ortaya koymuş olduğumuz nüfus tablosunda böyle bir nüfus eksilmesinin olmadığı da görülmektedir.

2. Tehcir Sırasında Süryânîler

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1 Haziran 1915'te çıkarılan “Sefer Zamanında Hükümetin İcraatına Karşı Gelenler İçin Ordu Tarafından Alınacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun” ile özellikle Van, Erzurum, Bitlis vilayetleri başta olmak üzere birçok vilayette devlete isyan eden Ermenilerin tehcir edilmesi için karar kılınmıştır. Bunlar geçici olarak Konya ve Çankırı'ya sonrasında ise Urfa, Musul, Deyr-i Zor civarına tehcir ettirilmişlerdir. Bitlis'teki Süryânîlerin göçe tabi olduğuna dair bazı emareler bulunmakla birlikte, Van ve Siirt'teki bazı Süryânîler ve Keldânîler, Ermenilerle birlikte zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.⁴⁰⁶ Çünkü Emniyet Genel Müdürlüğü'nden Bitlis'te bulunan Van valisi Cevdet Bey'e ve Musul Valisi Haydar Bey'e çekilen telgrafta Rusların desteğiyle Ermenilerle birlikte hareket eden Nesturîler/Süryânîler hakkında bilgi istenmiştir. Buradan hareketle Ermenilerin tedhiş faaliyetlerinde bazı Nesturî/Süryânî'nin onlarla işbirliği yaptığı ve bu sebeple az sayıda Süryânî'nin de tehcire dahil edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Devlet tarafından bu göçe katılanların hayatlarına ve geleceklerine dair ehemmiyet atfedilerek gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bunun bir örneği Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Musul'a gönderilen telgraftır. Telgrafa göre Başkale ve Siirt'den gelen Süryânî ve Keldânî kadınların ve çocukların, bakımı, eğitimi, yetiştirilmesi ve iaşelerinin yine Süryânî ve Keldânî cemaati tarafından üstlenilerek hem

⁴⁰³ Harany, *The Ottoman Süryânî*, 20.

⁴⁰⁴ Tuma Çelik, Süphi Aksoy, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 2. Baskı, (Ankara: Nika Yayınevi, 2016), 302.

⁴⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 28. Baskı, (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2021), 114-115.

⁴⁰⁶ Haşim Erdoğan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süryaniler*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 74; Haşim Erdoğan, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'deki Süryaniler*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 57.

⁴⁰⁷ BOA, DH. ŞFR. 54/240; 17 Haziran 1331-30 Haziran 1915.

çocukları öz kimliklerinden koparmamaya hem de asimile olmalarının önüne geçmeye gayret edilmiştir.⁴⁰⁸ Ancak bu durum istisnai olarak kabul edilebilir. Çünkü Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Bitlis'e gelen bir telgrafa göre Süryânîlerin sevk edilmemesi ve mahallerinde alıkonulmaları istenmiştir.⁴⁰⁹ Tehcir sonrasında Avrupa ve Amerika'ya giden birçok Süryânî mevcuttu. Bundan dolayı mallarını mülklerini bırakıp giden Süryânîlerin kilisesi ve mülklerine birkaç istisna dışında zarar gelmediği anlaşılmaktadır. Tahrip olan bazı mülkler devlet tarafından koruma altına alınmıştır.⁴¹⁰ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Bitlis'e gelen evraka göre Süryânî cemaatine ait dinî ve eğitim müesseselerine ait menkullerin ve gayr-i menkullerin sahiplerine teslim edilmesi istenmiştir.⁴¹¹ Osmanlı Devleti tehcir kararından ayrı olarak şehirlerini terk edip farklı ülkelere giden Süryânîlerin burada kalan mallarını korumaya almış ve Süryânîlerin geri dönüşüne binaen mal ve mülklerinin tekrardan kendilerine iade edilmesini sağlamıştır.

3. Tehcir Sonrasında Süryânîler

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Bitlis vilayeti sınırları içerisinde Süryânîlerin pek bir nüfus eksikliği görülmemektedir. Genel itibariyle Süryânî/Keldânî/Nesturî/Süryânî Katolik nüfusu 1870 yılı baz alınarak ortalama alındığında yaklaşık 9 ile 10 bin civarındadır. 1916 nüfus istatistik cetveline göre 12.776 olarak görülmektedir. 1919'da Mazhar Bey'in raporuna göre ise bu rakam 7.873 kişi kadardır. Bu tarihlerde 3.500 kişilik bir Süryânî kafilesinin de Diyarbekir'e gittiği dikkate alındığı zaman büyük bir nüfus eksikliği görülmemektedir.⁴¹² Süryânîlerin farklı ülkelere göç etmelerini de göz önüne aldığımızda ayrıca az bir nüfusun da tehciire dahil edildiğini belirttikten sonra Bitlis vilayetinde Süryânî nüfusunun katliama maruz kaldığına dair herhangi bir bilgi veya belgeye rastlanmadığını da ekleyebiliriz.⁴¹³ Ayrıca tehciire tabi tutulan kimselerin dönmedikleri takdirde mal ve mülklerinin ne olacağına dair Bitlis Valiliği'nce Dahiliye

⁴⁰⁸ BOA, DH. ŞFR. 56/154-1; 15 Temmuz 1331-28 Temmuz 1915.

⁴⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 57/112-1; 16 Z 1333, 25 Ekim 1915.

⁴¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 648/20-1; 16 Z 1333, 25 Ekim 1915.

⁴¹¹ BOA, DH. ŞFR. 98/47-1; 4 B 1337, 5 Nisan 1919.

⁴¹² BOA, BEO, 4590/344217-3, r. 18 Mayıs 1335-18 Mayıs 1919.

⁴¹³ Mor Severios Barsavm İngiltere'ye sunmuş olduğu verilerde Bitlis ve çevresinde öldürülen Süryânî sayısını rapor olarak sunmuştur. Rapor abartılı olduğu tespit edilmektedir. Bu rapora göre Bitlis'te 12 Süryânî köyünde 130 aile içinde 850 kişi öldürülmüştür. Ancak Barsavm burada her bir aileyi 6,5-7 kişi olarak kabul etmektedir. Garzan mevkisinde ise 744 aile içerisinde 5140 kişinin öldüğünü, Siirt'te ise 100 aileden 650 kişi öldüğünü belirtmektedir. Brock and Witkowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

Nezaretî'nden cevap beklenmiştir.⁴¹⁴ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden gelen ilk yazıda tehcir edilip geri dönenlere ancak mallarının iade edileceği bildirilmiştir.⁴¹⁵ Ancak daha sonra gelen yazıya göre geri dönmeyenlerin varislerine teslim edilmesinin uygun olacağı Bitlis Valiliği'ne iletilmiştir.⁴¹⁶

Kısacası, Bitlis Süryânîleri kendi hallerinde ve beraber yaşadıkları halklarla uyum içerisinde olmuş ve Osmanlı Devleti'nin merkez otoritesine bağlı olmasına rağmen bazen devlet memurlarının çıkartmış olduğu zorluklarla da mücadele etmiştir. Devlet, gönderilen şikâyetlerde genel manada Süryânîleri müdafaa ederek haklarının gasp edilmesine müsaade etmemiştir. Ayrıca Süryânîlerin genel itibarıyla uyumlu olduğu, Bitlis'te devlete en sadık gayrimüslim millet olarak öne çıktıkları görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda tehcir öncesi ve tehcirle birlikte Süryânîlerin sözde soykırıma maruz kaldığı iddiası ortaya atılmış ve buna göre Bitlis'te Süryânî ve Keldânîlerden yaklaşık 12 bin kişi öldürülmüştür. Ancak Bitlis Süryânîlerinin bu denli büyük bir kırıma uğradığı hususu, kurgulanmış bir iddianın ötesine geçmemektedir. Zira Bitlis'in ilgili dönemde sadece Süryânî nüfusu incelendiğinde bile böyle bir soykırımın mümkün görünmediği ve sözde soykırıma maruz kaldığına dair herhangi bir emarenin bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir.

⁴¹⁴ BOA, DH. ŞFR. 630/7-1, r. 14 Mayıs 1335- 14 Mayıs 1919.

⁴¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 99/35, 4 Mayıs 1335- 4 Mayıs 1919.

⁴¹⁶ BOA, DH. ŞFR. 100/31-1 r. 4 Haziran 1335- 4 Haziran 1919.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DIYARBEKİR ÖRNEĞİ

III. DİYARBEKİR ÖRNEĞİ

A. Diyarbekir'in Genel Durumu

1. Diyarbekir'in Tarihi

Diyarbekir, adını Rebîa Araplarından olan Bekir b. Vâil'in kabilesinin yayıldığı el-Cezire coğrafyasından alır. Bu isim Diyar Bekr veya Diyâr-ı Bekir ismine dayanmaktadır.⁴¹⁷ Dünyanın en eski şehirlerinden olan Diyarbekir, daha eski adıyla bilinen Amida /Amid jeopolitik olarak çok önemli bir yer işgal etmektedir. Tarihi M.Ö. 2300'lü yıllara kadar dayanmaktadır. Asur, Med, Pers, İskender, Sasani ve Romalılara ev sahipliği yapmıştır. Süryânîler, Diyarbekir'i "Kutsanmışların Şehri" olarak isimlendirmiştir.⁴¹⁸ Hz. Ömer döneminde İyâz b. Ganm komutasında burası fethedilmiş ve Müslümanların eline geçmiştir. Emevi, Abbasi, Mervani, Selçuklu, Artuklu, Eyyübi, Timur, Akkoyunlular ve Osmanlılara ev sahipliği yapmış olan Diyarbekir, medeniyetler mozaïği görünümündedir. Diyarbekir Yavuz Sultan Selim döneminde, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı zamanında buraya Kara Amid veya Kara Hamid de denilmiştir.⁴¹⁹

Osmanlı devrinde Diyarbekir, devletin doğu siyasetini başarılı bir şekilde idare etmek için vazgeçilmez bir yerdi. Onun için Yavuz Sultan Selim, şehri ele geçirmesi için İdris-i Bitlisî'yi görevlendirdi. Şehirde Safevilerin etkinliği mevcuttu. İdris-i Bitlisî şehir halkını ikna ederek Safevilerin oradan kovulmasında başarılı oldu. Bunun üzerine Şah İsmail şehri alabilmek için Karahan'ı komutan tayin ederek sefere gönderdi ve Karahan, Diyarbekir'i muhasara altına aldı. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, Bıyıklı Mehmet Paşa'yı görevlendirdi. Ona yardım için de Sivas Beylerbeyi Şadi Paşa'yı tayin etti. Diyarbekir'de üzerine gelen ordudan çekinen Karahan kuşatmayı kaldırıp Mardin'e geçti. Bıyıklı Mehmet Paşa ve Şadi Paşa'nın aralarındaki anlaşmazlık yüzünden Mardin ele geçirilemedi. 1516-1517 yılına gelindiğinde İdris-i Bitlisî'nin etkin rolüyle ordusu dağıtılan Karahan öldürüldü. Böylelikle Diyarbekir ve Mardin Osmanlı hakimiyetine geçti.⁴²⁰

⁴¹⁷ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/464-465.

⁴¹⁸ İshak Saka, *İman ve Hadara*, 5/96.

⁴¹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, 333.

⁴²⁰ Genç, *İdris-i Bitlisi*, 306-339; Mehmet Bayraktar, *İdris-i Bitlisi*, (İstanbul: Biyografi Net, 2006), 21; Ayrıntılı bilgi için bkz., Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 166-186.

2. Diyarbekir'in İdari Yapılanması

Tarih boyunca her devirde önemli bir şehir olan Diyarbekir, Osmanlı topraklarına bağlı olduğu dönemle birlikte eyalet haline gelmiştir. Bu eyalete bağlı irili ufaklı birçok yerleşim yeri mevcuttu. 1868-1880 ve 1880-1914 arasındaki idari taksimatta göre Diyarbekir vilayeti sancakları şu şekildedir⁴²¹:

Tablo 4: Diyarbekir'in İdari Taksimatı

1868-1879	1879-1880	1880-1890	1890-1914 ⁴²²
Ma'muretü'l Aziz	Mardin	Diyarbekir	Diyarbekir ⁴²³
Mardin	Siirt	Mardin	Mardin
Siirt	Malatya	Malatya	Ergani
Malatya	Ergani		
	Ma'muretü'l Aziz		

3. Diyarbekir'in Süryânî Nüfusu

a. 1870'ten önce Süryânî Nüfusu

Diyarbekir'in, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra 1518 yılında ilk tapu tahriri yapıldı. O tahrire göre Diyarbekir'in nüfusu askerlerin de eklenmesiyle birlikte 63.135 kişidir. Bunların 51.539'u Müslüman, 11.439'u Hristiyan ve 157'si de Yahudi'dir.⁴²⁴ 1520-1530 yılları arası Diyarbekir'in genel eyalet nüfusu 423.270 olarak hesaplanmıştır. Bu rakamın 363.375'i Müslüman, 59.895'i ise gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır.⁴²⁵ 1529' da Portekizli Tenreyro ile 1565'de Portekizli seyyah Mestre Alfonso şehirde 4 veya 5 bin Hristiyan bulunduğunu ifade ederler.⁴²⁶ 1541'de şehrin nüfusu 17.220 olarak

⁴²¹ Ela Özkan, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914), (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 121, 181.

⁴²² Diyarbekir 1896 tarihinde 5 kaza, 24 Nahiye ve 1329 Kuradan, Mardin Sancağı 4 kaza, 58 Nahiye, 1019 kuradan, Ergani Ma'deni ise 2 kaza 3 nahiye ve 664 kuradan müteşekkildi. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, h. 1314, s. 758.

⁴²³ Bu vilayet fihristine göre Diyarbekir merkezle birlikte 3 kaza, 9 nahiyeden, Mardin 5 kaza 13 nahiye, Ergani ise 3 kaza, 6 nahiyeden müteşekkildir. Bu deftere göre Şırnak Siirt'in nahiyesi, Mardin'in de kazası olarak görülmektedir. BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/22, BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/23, BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/20, H.29/12/1320-29 Mart 1903.

⁴²⁴ Mehmet Mehdi İlhan, "On Altıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, 54/209, (1990), 217.

⁴²⁵ Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10/(0), (2010), 11. Hesaplama şöyle yapılmıştır; Hane sayıları tespit edildikten sonra her haneyi beş kişiden oluştuğunu kabul edip hane sayıları ile hane kişi sayısı çarpılmıştır.

⁴²⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7, (1968), 23-34.

hesaplanmıştır.⁴²⁷ 1548 yılına gelindiğinde ise Kanuni Sultan Süleyman ile Irakeyn seferine katılan Fransız seyyahı Chesneau 1548'de Diyarbekir'in nüfusunun çoğunu Ermeni ve Süryânîlerin oluşturduğunu bildirmektedir.⁴²⁸ 1630 yılında Diyarbekir'de bulunan Tavernier şehirde 20 bin gayrimüslim bulunduğunu ve bunların üçte ikisinin Ermeni, geri kalanının ise Nestûrî ve Süryânîlerden oluştuğunu bildirmektedir.⁴²⁹ Evliya Çelebi, Diyarbekir'e geldiği zaman burada önemli sayıda Süryânî cemaatiyle birlikte küçük bir azınlık durumunda olan Nesturîlerin olduğunu zikretmiştir. O, ayrıca Diyarbekir'de Süryânî Patrikliğinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁴³⁰

b. 1870 Sonrası Süryânî Nüfusu

Diyarbekir'in nüfus sayısı hakkında Devlet salnameleri, resmî arşiv belgeleri ve seyyahların seyahatnamelerinde birbirinden farklı birçok bilgi bulunmaktadır. Bu meyanda en doğrusu bu kaynaklar arasında resmî nüfus sayımı verilerinin dikkate alınmasıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarından biri olan vergilerin sağlıklı bir şekilde toplanabilmesi için nüfus rakamlarının sağlam verilere dayanması gerekmektedir. Nitekim devlet, gayrimüslimlerden alınacak vergilerden kayıplar yaşamamak için, nüfus sayımlarında oldukça dikkatli davranmıştır. Resmî ve gayri resmî kaynakların verdiği bilgilere göre Diyarbekir'in nüfusu şu şekildedir:

Kinneir'e göre 1813-1814'te Diyarbekir'in merkez nüfusu 38 bindir ve bu nüfus Kürtler, Türkler, Yakubîler ve Ermenilerden müteşekkildir.⁴³¹ Campanile göre 19. yüzyılın başlarında Diyarbekir nüfusu 50 binden biraz daha fazladır. Bunların 30 bini Türk, 20 bini Hristiyan olup, az sayıda Yahudi de vardı. Diyarbekir'e bağlı 100 köyün altısı tamamen Hristiyanlardan müteşekkildi. Bu altı köyden 3'ü ise Süryânî köyüydü.⁴³² 1870'lere doğru gelindiğinde şehrin merkez nüfusu 21.372,⁴³³ genel nüfusu ise 313.222'dir. Bu merkez nüfus içerisinde 1.434 Süryânî Kadîm, 174 Süryânî Katolik ve 976 Keldânî bulunmaktadır.⁴³⁴ 1870'lerde hazırlanmış olan iki adet el yazması Süryânîce

⁴²⁷ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları", 22.

⁴²⁸ Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi*, çev. Işıl Erverdi, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 58.

⁴²⁹ Jean- Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 287-288.

⁴³⁰ *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, 2. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 65.

⁴³¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, 334.

⁴³² Campanile, *Storia Della Regione*, 64.

⁴³³ *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, 70.

⁴³⁴ *Diyarbekir Vilayet Salnamesi*, H.1287, 135.

belgeye göre Diyarbekir ve köylerinde toplam Süryânî nüfusu 13.500 olarak kaydedilmiştir.⁴³⁵ 1872-74 yılları arasında Diyarbekir'in genel eyalet nüfusu 708.288'dir. Bunun 250 bini gayrimüslim unsurlardır.⁴³⁶ Gayrimüslimlerin içerisinde Ermeni ve Süryânîler çoğunluğu oluşturmaktadır.

Cuinet'e göre 1890'larda Diyarbekir Eyaleti'nin nüfusu 471.462 kişidir. Bu nüfusun 22.554'ü Süryânî, 4.990'ı Süryânî Katolik, 16.420'si ise Keldânî'dir. Ayrıca Katolik ve Protestanlığa geçmiş olan Nesturîlerin ve göçerlerin sayısını 30.616 olarak vermektedir. Diyarbekir'in merkez nüfusu ise 143.923'tür. Bunların içerisinde 5.200 kişi Süryânî/Yakubî, 810 kişi Süryânî Katolik ve 1.600 kişi ise Keldânî'dir.⁴³⁷ 1895 ve 1896 yılları arasında Diyarbekir'in genel nüfusu 413.525'tir. Bunun 330 bini Müslüman, 44 bini Ermeni, 19.404'ü Süryânî, 1.361'i ise Keldânî'dir. Geri kalan nüfus muhtelif din ve milletlere aittir.⁴³⁸ 1897'de Diyarbekir vilayeti genel nüfusu 414.657'dir. 20.082 kişi Süryânî, 1.662 kişi ise Keldânî'dir.⁴³⁹

1906 nüfus sayımına göre Diyarbekir'in nüfusu toplam 392.705 kişidir. Diyarbekir merkez nüfusu 156.989'dur. Bu nüfus içerisinde 6.109 kişi Süryânî'dir.⁴⁴⁰ 1909 tarihli bir nüfus cetveline göre Diyarbekir'in nüfusu 312.416'dır. Bu sayı içerisinde Süryânî nüfusu 13.649 kişidir.⁴⁴¹ 1911-1912 yıllarında Diyarbekir vilayeti genel Süryânî nüfusu 58.551'dir. Bununla birlikte Ermeni Patrikhanesi'nin 1912 yılında düzenlediği istatistiğe göre nüfus 60 bindir.⁴⁴² Bu nüfus Süryânî, Keldânî ve Nesturîlerden müteşekkildir.⁴⁴³ 1913 tarihli nüfus cetveline göre Diyarbekir'in bütün sancaklarla birlikte toplam nüfusu 541.203'tür. Bu nüfusun içerisinde 28.699 Süryânî, 3.582 Süryânî Katolik, 4.783 kişi de Keldânî'dir.⁴⁴⁴ 1914 yılında Diyarbekir vilayetinin genel nüfusu toplamı 619.825'tir. 37.976 Süryânî, 5.994 Keldânî mevcuttur.⁴⁴⁵ Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbekir'e

⁴³⁵ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 66.

⁴³⁶ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 250.

⁴³⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure*, (Paris: 1891), 2/412, 449, 477.

⁴³⁸ *Salname-i Diyarbekir*, 4/166.

⁴³⁹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 331.

⁴⁴⁰ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 339.

⁴⁴¹ BOA, Y.EE. 33/50-2/1, BOA, Y.EE. 33/50-1/3, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909; BOA, Y.EE. 33/53-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.

⁴⁴² Bryce ve Toynbee, *Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916*, 605.

⁴⁴³ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki*, 102.

⁴⁴⁴ BOA, DH. EUM.MTK. 74/51/3-1 5 M 1332/4 Aralık 1332.

⁴⁴⁵ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, 372-373.

gönderilen emirde, Süryânî cemaatinin Süryânî Kadîm ve Süryânî Katoliği olarak adlandırılmasından vazgeçilmesi, sadece Süryânî cemaati olarak isimlendirilerek kaydedilmesi gerektiği bildirilmiş, ancak bu duruma pek riayet edilmemiştir.⁴⁴⁶ Agha Petros tarafından 1922 yılında Lozan’da bulunan İngiliz murahhaslarına gönderilmiş olan rapora göre Diyarbakir ve Urfa’da 1914 yılında toplam 132.990 Süryânî mevcuttur. Ancak bu raporun hangi kaynağa dayandığı belli değildir.⁴⁴⁷ 1916’da Diyarbakir vilayeti geneli nüfusu 624.328’dir. 56.188 Ermeni 2.100 Yahudi, Süryânî ve Keldânîlerin büyük çoğunluğu oluşturduğu milel-i saire 67.855 kişidir.⁴⁴⁸

1918 tarihli belgeye göre Diyarbakir merkez vilayeti 51.980 Müslüman, 13.941 Ermeni, 1270 Ermeni Katolik, 3.809 Süryânî, 295 Süryânî Katoliği, 345 Rum, 133 Rum Katoliği, 1.245 Keldânî, 1238 Protestan, 521 Musevi’yle birlikte toplam 74.757 kişiden müteşekkildir. Çoğunu Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslim unsurlardan 12.932 kişi tehcir edilmiştir.⁴⁴⁹ 1919’da Mor Severios Barsaum’un İngiltere’ye sunmuş olduğu ve dayanağının tespit edilemediği rapora göre, Diyarbakir merkezde Ortodoks Süryânîlere mensup 764 aileyle birlikte toplamda 5.379 kişi kaybolmuştur. Kayıp aile sayılarının 7 rakamıyla çarpıldığı göz önüne alındığında bu sayının abartılmış olduğu anlaşılabılır.⁴⁵⁰ Ayrıca Barsaum; Beşiri, Lice, Silvan ve Siverek’te ise toplam 12.310 kişinin kaybolduğunu belirtmiştir.⁴⁵¹

Süryânî matranı tarafından verilen listeye göre Diyarbakir ve çevresinde 3.500 Süryânî ailesi meskundur. Her bir aile 5 kişi olarak hesaplandığında 17.500 rakamı elde edilir ki bu rakam bölgedeki Süryânî nüfusedir. Boghos Nubar’ın “Barış Kongresi için Ermeni Sorunu” adlı kitabında bu sayı abartılarak 60 bin olarak gösterilmiştir.⁴⁵² Ayrıca 1919’da Paris Barış görüşmelerinde Türkiye’de 1914 yılında 811.008 Süryânî olduğu, savaş sonrasında ise Bitlis ve Diyarbakir’de 101 bin Süryânî’nin öldüğü, Anadolu’nun genelinde ise 210 bin Süryânî’nin öldüğü belirtilmektedir.⁴⁵³ Ancak bu rakamın fazlasıyla abartıldığı rahatlıkla tespit edilebilmektedir.

⁴⁴⁶ BOA, DH. SN.THR. 60/49-1, 05/05/1333-21 Mart 1915.

⁴⁴⁷ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü*, 85.

⁴⁴⁸ 1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli, 40.

⁴⁴⁹ BOA, DH. SN.THR. 82/55-3 3 Kanun-ı sâni 1334/3 Ocak 1918.

⁴⁵⁰ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68; Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü*, 86.

⁴⁵¹ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

⁴⁵² Noel, *Noel’in günlüğü*, 172.

⁴⁵³ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü*, 88.

Süryanilerin Diyarbakir’de Lala Bey Mahallesi’nde bulunan Meryem Ana Kilisesi’nin civarı, Mor Habib, Meryemun, Meryem-i Kebir ve Molla Hennan mahallelerine yerleşmiştir. Mezkûr yerler Süryanilerin yoğun bir nüfusuna sahip olan mahalleleridir.⁴⁵⁴

Tablo 5: Diyarbakir’in Süryânî, Süryânî Katolik ve Keldânî Nüfusu

Tarihler	Süryânî Nüfusu	Süryânî Katolik Nüfusu	Keldânî Nüfusu
1870 ⁴⁵⁵	1.434	174	976
1870 ⁴⁵⁶	13.500 (Bu rakama muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)		
1890 ⁴⁵⁷	22.554	4.990	16.420
1895 ⁴⁵⁸	19.404		1.361
1897 ⁴⁵⁹	20.082		1.662
1906 ⁴⁶⁰	19.262		
1909 ⁴⁶¹	13.649		
1912 ⁴⁶²	60.000 (Bu rakama muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)		
1913 ⁴⁶³	28.699	3.582	4.783
1914 ⁴⁶⁴	37.976		5.994
1916 ⁴⁶⁵	67.855 (Bu rakama bazı milletler de eklenmiştir. Ancak çoğunluğunu Süryânî ve Keldânîlerin oluşturduğu rakamdır).		
1918 ⁴⁶⁶	3.809	295	1.245
1919 ⁴⁶⁷	17.500		

⁴⁵⁴ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 156.

⁴⁵⁵ *Diyarbakir Vilayet Salnamesi*, H.1287, 135.

⁴⁵⁶ Süryânîce el yazmasına göre.

⁴⁵⁷ Cuinet’in vilayetin genel nüfus tespitidir. Diyarbakir’in merkez nüfusu 5.200 Süryânî/Yakubî, Süryânî Katolik nüfusu 810, Keldânî nüfusu ise 1600’dür. Yine aynı şekilde Ergani Sancağı Süryânî/Yakubî nüfusu 3.600, Süryânî Katolik nüfusu 180 kişidir. Mardin Sancağı’nın ise Süryânî/Yakubî nüfusu 13.754, Süryânî Katolik nüfusu 4.000, Keldânî nüfusu ise 14.820 kişidir. Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, 2/412.

⁴⁵⁸ *Salname-i Diyarbakir*, s. 166.

⁴⁵⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 331. Vilayetin genel nüfusudur.

⁴⁶⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 339. Vilayetin genel nüfusudur.

⁴⁶¹ BOA, Y.EE. 33/50-2/1, BOA, Y.EE. 33/50-1/3, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909; BOA, Y.EE. 33/53-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909

⁴⁶² James Bryce ve Arnold Toynbee’ye göre.

⁴⁶³ Vilayet genel nüfusu. BOA, DH. EUM.MTK. 74/51/3-1 5 M 1332/4 Aralık 1332.

⁴⁶⁴ Vilayet genel nüfusu. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 372-373.

⁴⁶⁵ Vilayet genel nüfusu. 1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli, 40.

⁴⁶⁶ BOA, DH. SN.THR. 82/55-3 3 Kanun-ı sâni 1334/3 Ocak 1918. Diyarbakir merkez nüfusu.

⁴⁶⁷ Noel, *Noel’in Günlüğü*, s. 172. Süryânî matranı tarafından verilen Diyarbakir genel nüfusu.

B. Diyarbekir Süryânîlerinin Devletle İlişkileri

Osmanlı Devleti, gayrimüslim unsurları millet sistemiyle idare etmekteydi. Bu sistemde din ve mezhebe göre sınıflandırılmış Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler mevcuttu. Hristiyanlığın diğer mezhep müntesipleri de tasnif edilen Ermeni veya Rum Patrikhanelerinden birine tâbi olarak hayatlarını idame ettirmektedir. 18. yüzyıldan sonra Katolik ve Protestanlar da millet sistemine eklenmiştir.⁴⁶⁸

Osmanlı Devleti ile Süryânîler arasındaki ilişkiyi yürüten kurum Ermeni Patrikhanesi'dir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Süryânîler Ermeni Kilisesine bağlı bir hale getirilmiştir.⁴⁶⁹ Süryânîlerin Ermeni vesayetinden kurtulup bağımsız bir patrikhane kurma talebi 1870'li yıllarda başlamıştır.⁴⁷⁰ Süryânîlerin bağımsız bir kilise haline gelmesi ise 1894-95 yıllarına tekabül etmektedir.⁴⁷¹ Bu tarihten itibaren Süryânîler dilek, istek, şikâyet vs. gibi konularda doğrudan devletten taleplerde bulunabiliyordu. Talepler neticesinde Osmanlı Devleti Süryânîleri göz ardı etmemiş, hatta devletin en bunalımlı dönemlerinde dahi Süryânîlerin talepleri yerine getirilmeye çalışılmıştır. Öyle ki devletin bu tutumuna karşı Süryânîler de minnet ve şükranlarını sunan bir dilekçe iletilmiştir.⁴⁷²

Osmanlı Devleti, herhangi bir Süryânî mezhebine özel muamele göstermemiştir. Devlet muhatap aldığı mezhebi, Yakubî veya Katolik olarak ayırmamış ve eşit şekilde muamele göstermiştir. Örneğin Süryânî Metropolit Abdünnur Efendi Diyarbekir'de bulunan doksan beş kişiden müteşekkil fakir bir gruba yüz elli kiloluk buğday yardımının devlet tarafından yapıldığını bildirmiştir. Bununla birlikte metropolit, Bitlis'ten gelen üç bin beş yüz kişilik Süryânî Kadîm Kilisesi'ne mensup bir muhtaç muhacir topluluğunun Diyarbekir'e geldiğini bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Dahiliye Vekili'nin yazdığı dilekçede bu muhacir gurubuna da yardım edileceği bildirilmiştir.⁴⁷³ Süryânî Katoliklere de yardım yapılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra

⁴⁶⁸ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, (2006), 269.

⁴⁶⁹ BOA, Y.EE, 38/69, 19.08.1310-8 Mart 1893.

⁴⁷⁰ Akyüz, *Süryani Kilisesi*, 14.

⁴⁷¹ Seyfeli, "Millet Sistemi", 39.

⁴⁷² BOA, Y.MTV., 45/26 h. 10.01.1308-26 Ağustos 1890.

⁴⁷³ BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Z 1337-11 Eylül 1919; BOA, BEO, 4590/344217-3, 17 Ş 1337-18 Mayıs 1919; BOA, BEO, 4590/344217-5, r. 28 Mart 1335.

maişetlerini temin etmekte güçlük çeken Diyarbekir, Musul ve Adana Süryânî Katoliklerinden papaz ve rahiplere bin lira yardımda bulunulmuştur.⁴⁷⁴ Bunun gibi Süryânî Patriği'nin vilayetler arası gidiş gelişleri devlet tarafından desteklenmiş, Diyarbekir Valiliği tarafından gereken yardımlar yapılmıştır.⁴⁷⁵

1890 ile 1915 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Süryânîler arasında yoğun bir iletişim dönemi yaşanmıştır. Bunun sebebi vuku bulan Ermeni isyanlarından kaynaklıdır. Ermenilerin Avrupalı devletlerin desteğiyle gerçekleştirmiş olduğu bu isyanlar doğu vilayetlerinin sosyolojik dengelerini tahrip etmiştir. Rus desteğini arkasına alan Ermeniler tedhiş hareketlerinde bulunmuştur. Özellikle Diyarbekir ve yöresi Ermeniler ile Kürtlerin çatışmalarına sahne olmuştur. Bu isyanlara Süryânîlerden az sayıda kişi de katılmıştır. Ancak Süryânîlerin çoğu bu isyanlardan uzak durmaya gayret etmiştir. İsyandar sebebiyle Süryânîler Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Ancak isyanlardan dolayı Süryânîler başta olmak üzere birçok kimse muzdarip olmuştur.

1. Süryânîlerin Osmanlı Devleti'yle İrtibatı

Süryânî Kilisesi ile Osmanlı Devleti ilişkileri Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütölmekteydi. 1890'lı yıllarla birlikte artık Süryânîler de bizzat devlete müracaat edebilmekteydi. 1895 yılından sonra bağımsız bir kilise hüviyetine bürünmeye başladığı anlaşılan⁴⁷⁶ Süryânîlerin devletle olan irtibatları genel itibariyle şikâyet, teşekkür ve izin taleplerinden oluşmaktaydı. Kimi zaman kişisel hırslar neticesinde bazı kimseler devlete şikâyet edilirdi. Kimi zamanlarda ise hakarete uğradıkları için devletten yardım isterlerdi. Süryânîler arasında bazen cemaatler arasındaki problemler neticesinde devlete karşı halkı provoke etme girişimleri gerçekleşebilmekteydi. 1888 yılında vuku bulan hadisede Süryânî Patriği kiliseyi ilgilendiren bir konu sebebiyle ahaliyi hükümete karşı tahrik ederek galeyana getirmeye çalışmıştır. Bu durumun şikâyet edilmesiyle birlikte Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Diyarbekir vilayetine gelen yazıda, patriğe nasihatlerde bulunulması istenmiştir.⁴⁷⁷ Benzeri bir olay da 1890 yılında Süryânî Kadîm Patriğinin karışıklık çıkarmaya çalışmasıyla ilgilidir. Süryânî milletin vermiş olduğu şikâyet

⁴⁷⁴ BOA, BEO, 4508/338058-1, h. 3 C 1336; BOA, BEO, 4508/338058-3, r. 13 Mart 1334;

⁴⁷⁵ BOA, DH.MKT., 462/33, r. 19 Şubat 1317; BOA, DH.KMS., 52/68, r. 20 Mayıs 1335.

⁴⁷⁶ Seyfeli, "Millet Sistemi", 39.

⁴⁷⁷ BOA, DH. MKT. 1549/83, 25 M 1306-1 Ekim 1888; BOA, DH. MKT. 1558/118, 23 S 1306- 31 Ekim 1888.

dilekçesinde geçen ifadeye göre, Hana Cido isimli bir kişinin öldürme, yaralama ve gasp gibi cürümler işlediği bildirilmiştir. Bunu ortaya atanın Süryânî Patriği olduğu ve patriğin karışıklık çıkarmak için bu tür fitne haberleri yaydığı tespit edilince Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından görevden alınması yönünde kanaat belirtilmiştir.⁴⁷⁸ Süryânîler tarafından mezkûr olaylar gibi asılsız haberler yapılmaya devam edilmiştir. Derik kazasında yapılacak aza seçimleri için yola çıkmış olan Diyarbekir Matranı Cercis Efendi ile eski Patrik Petras geçtikleri yerlerde hakaret ve tahkire maruz kaldıklarını Diyarbekir Vilayeti'ne ihbar etmişlerdir.⁴⁷⁹ Diyarbekir Valiliği'nce yapılan soruşturmada Cercis Efendi ile Petras Efendi'nin şikâyetlerinin aslının olmadığı neticesine varılmıştır.⁴⁸⁰ Başka bir olayda ise Müslüman ve gayrimüslim çocukların aralarındaki kavgadan kaynaklanmıştır. Müslüman çocuklarının taş atmasıyla bir keşişin yaralandığı aktarılmıştır. Bu durum Süryânî murahhasası tarafından Hristiyanlara zulüm ve baskı yapıldığı şeklinde iletilmiştir. Valiliğin yaptırmış olduğu soruşturmada çocuklar arasında geçen bir kavganın olduğu tespit edilmiştir. Hristiyan unsurlara baskı yapılmadığı ve ayrıca yaralanan keşiş için tahkikat yapılacağı bildirilmiştir.⁴⁸¹ Asılsız haber yapan -patrik hariç- kimselerin cezalandırıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Şikâyet için vilayete yapılan başvurularda, gereken hassasiyet gösterilmiş ve gereken yapılmıştır.

Osmanlı Devleti, Süryânî Kadîm Patrik veya matranlara⁴⁸² ve Süryânî Katolik Patriği'ne, murahhaslarına⁴⁸³ veya hizmetinden memnun olunan memurlara⁴⁸⁴ nişanlar göndererek onları taltif etmiştir. Bazen padişah Süryânîleri huzurunda kabul edebiliyordu. Bu şekilde Süryânî Katolik Patriki Efram Rahmani, birçok metropolitle birlikte huzur-ı şahaneye çıkmıştır. Patrik ve heyeti padişahı öven Arapça bir nutuk irad etmiş, padişah da bu ziyaretten memnuniyetlerini dile getirmiştir.⁴⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin takdiri gibi, Papalık tarafından da Süryânî Katolik Patriğine ve bazı Süryânî Katolik kimselere nişanlar⁴⁸⁶

⁴⁷⁸ BOA, DH. MKT. 1663/24, 7 S 1307-3 Ekim 1889; BOA, DH. MKT. 1707/63, 19 B 1307-11 Mart 1890.

⁴⁷⁹ BOA, DH. MKT., 1604/88, 11 B 1306-13 Mart 1889; BOA, DH. MKT. 1612/32, 1 Ş 1306 2 Nisan 1889.

⁴⁸⁰ BOA, DH. MKT., 1624/54, 22 N 1306-22 Mayıs 1889.

⁴⁸¹ BOA, DH. MKT. 1429/22, 13 L 1304-5 Temmuz 1887.

⁴⁸² 3. Rütbeden Mecidi Nişanı. BOA, İ.DH. 1004/79328, 20 M 1304-19 Ekim 1886.

⁴⁸³ 3. Rütbeden Mecidi Nişanı. BOA, İ.DH. 1159/90628, 29 RA 1307-23 Kasım 1889.

⁴⁸⁴ Süryânî Katolik Adliye Memuru Fethullah Şahin Efendiye 4. Rütbeden Nişan. BOA, MB.İ. 79/13, 16 Ş 1298-14 Temmuz 1881; BOA, İ.DH. 903/71805, 18 S 1301-19 Aralık 1883.

⁴⁸⁵ Tanin Gazetesi, No:319, s. 3

⁴⁸⁶ Süryânî Naum Fethi Efendi'ye verilen nişan. BOA, İ.HR. 242/14361, 7 ZA 1286-8 Şubat 1870.

verilmiştir. Nişanlar arasında; gümüş haç nişanı,⁴⁸⁷ beşinci rütbeden Saint Gregorius Nişanı⁴⁸⁸ yer almaktadır. Bunlar ancak devlet tarafından onaylanarak kabul edilmiştir.⁴⁸⁹ Devlet dinî günlerde ve bayramlarda Süryânîlerin talebi olmadan onlara para yardımı da yapmaktaydı. Böyle özel bir günde devlet fakir ve yetim olan çocuklara 20 bin kuruş para yardımında bulunmuştur. Buna istinaden Süryânî Ermeni ve Rum patrikhaneleri, padişaha teşekkürlerini⁴⁹⁰ arz etmiştir.⁴⁹¹ Öte yandan Padişahın tahta oturduğu günde kutlamalar yapılırdı. Bu kutlamalar cülûs⁴⁹² yıl dönümlerinde gerçekleşirdi. Padişah II. Abdülhamid bu yıl dönümlerine önem verirdi. Kutlamaların olduğu günde Süryânî Kiliselerinde padişaha dualar yapılmaktaydı.⁴⁹³

Osmanlı Devleti ile Süryânî Kilisesi arasındaki ilişkilerin iyi geçtiği anlaşılmaktadır. Bazı patriklerin olumsuz davranışlarını bir tarafa bırakacak olursak, devlet Süryânîlere gereken ehemmiyeti göstermiştir. Onlar da devlete sadakatle yaklaşarak devleti zor durumda bırakmamıştır.

2. Süryânîlerin Devletle İrtibatlarında Bazı Memurların Çıkarttığı Zorluklar ve Aksaklıklar

Osmanlı Devleti'yle Süryânîlerin iletişimi genel olarak olumlu bir seyir göstermiştir. Ancak bazı zamanlarda devlet memurları tarafından Süryânîlere zorluklar çıkarıldığı da vakidir. Bununla beraber zorluk olarak görülebilen bazı durumların kanunlar gereği yapıldığı da aşıkardır. Mesela 1911 yılında Mardin Sancağı'nda Süryânîler, askerlik işlemleri nedeniyle devlet memurlarıyla olumsuz olaylar yaşamıştır. Süryânîler, memurların yolsuzluk yaptığını iddia ederek Süryânî Patrikhanesi aracılığıyla Diyarbakir Valiliği'ne şikâyetle bulunmuştur. Ancak tahkikat neticesinde, Süryânîlere karşı yapılan muamelenin Şura-yı Devlet kararlarına uygun olduğu ve yolsuzluk gibi eylemlerin yapılmadığı aktarılmıştır. Bu meyanda zorluk çeken Süryânîlerin askerlik işlemlerine

⁴⁸⁷ BOA, DH. MKT. 1861/27, 15 M 1309-21 Ağustos 1891.

⁴⁸⁸ BOA, DH. MKT. 354/13, 19 N 1312-16 Mart 1895; BOA, İ.TAL. 75/60, 11 L 1312-7 Nisan 1895.

⁴⁸⁹ BOA, DH. MKT. 1873/36, 26 S 1309-1 Ekim 1891; BOA, İ.DH. 1242/97346, 13 S 1309-18 Eylül 1891.

⁴⁹⁰ Patriklik makamına atanan kişilerde padişaha sadakat ve şükranlarını iletirlerdi. Y.PRK.UM. 52/9, 28 C 1318-23 Ekim 1900.

⁴⁹¹ BOA, Y.PRK.AZN. 24/52, 21 S 1324-16 Nisan 1906.

⁴⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Cülûs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yayınları 2003), 8/108-114.

⁴⁹³ BOA, Y.PRK.AZN. 22/26, 8 CA 1319-23 Ağustos 1901.

yeniden başvurmalarıyla gereğinin yapılacağı Süryânîlere bildirilmiştir.⁴⁹⁴ Bazen memurların, mürur tezkeresine sahip olup ve vilayetler arasında gidip gelen kişilere zorluklar çıkarttığı vakidir. Memurlar tarafından, Diyarbekir'den İstanbul'a gidecek olan Süryânîlerin gidişlerine engeller çıkartılmıştır. Bu gibi sıkıntıların artmasına paralel olarak şikâyetlerin de artmasıyla devlet müdahale etmiştir. Osmanlı yetkilileri, ellerinde mürur tezkeresi olup da mecburiyetten dolayı İstanbul'a gelmek isteyen Süryânî, Keldânî ve Ermenilere engel olunmamasını istemiştir.⁴⁹⁵ Örneklerde de zikredildiği gibi Süryânîler zorluk çektikleri anda devlet onların yardımına yetişmiş ve işlerini yürütebilmeleri için onların önündeki engelleri ortadan kaldırmıştır.

C. 1895 Yılındaki Ermeni İsyanları Sırasında Süryânîler

1. İsyanlar Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri

Tarihçiler arasındaki genel kanaate göre Ermeni meselesi 93 Harbi neticesinde ortaya çıkmıştır. Rusların Yeşilköy'e kadar inip Osmanlı Devleti'ni İstanbul'da sıkıştırması, ayrıca birçok milletin bağımsızlık kazanması, Ermenilerin de iştahını kabartmıştır. Ermeni patriği, Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde özerklik elde etmek için Ruslara başvurmuştur. Ancak bağımsızlığı elde edememişlerdir. Rus ve Osmanlı Devleti arasında -İngilizlerin devreye girmesiyle iptal edilmiş olan- Ayestefanos daha sonra Berlin Antlaşması imzalanmıştı. Berlin Antlaşmasıyla Ermenilere bir madde ayrılmıştı.⁴⁹⁶ Maddeye göre "*Osmanlı Devleti Ermenilerin oturduğu eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetini sağlamayı taahhüt eder.*"⁴⁹⁷ Bu antlaşmayla Ermeniler bağımsızlık için çalışmalara ve kendilerine ait otonomi bölgesi talep etmeye başlamıştır. Ermenilerin otonomi talepleri için soruşturma yapan Bekir Paşa ve Refik Paşa Ermenilerin her yerde azınlık olduğunu, teftiş edilen vilayetlerde Müslümanların dörtte biri kadar bir nüfusa sahip olduklarını ve özerk veya otonomi sisteminin tesisinin mümkün olmadığını bir

⁴⁹⁴ BOA, DH.SN.THR. 19/6, 17 RA 1329-18 Mart 1911. BOA, DH.SN.THR. 2/103, 21 RA 1328-2 Nisan 1910.

⁴⁹⁵ BOA, DH.TMIK.M. 64/60, 29 Ş 1316-12 Ocak 1899; BOA, DH.TMIK.M. 67/22, 4 Z 1316-16 Mart 1899.

⁴⁹⁶ Jelle Verheij, "Diyarbakir ve 1895 Krizi", *Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 94.

⁴⁹⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983), 578-579.

rapor haline getirmiş ve devlete sunmuştur.⁴⁹⁸ Ermeniler yapılan anlaşmalarda umduklarını bulamamıştır. Osmanlı Devleti'nde sadık millet olarak bilinen Ermenilerin faaliyetleri, Ermeni Patrikhanesinin otonomi gibi talepleri devlet tarafından ihanet olarak görülmeye başlamıştır.⁴⁹⁹

Osmanlı Devleti ile Rusların yapmış olduğu savaş sırasında Ermeni komitelerinin isyan faaliyetleri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı askeri birliklerinin Diyarbakir dışında Ruslara karşı savaşa gitmiş olması Ermeni komitacılarını cesaretlendirmiştir. Zaman zaman Ermenilerin ve Kürtlerin taşkınlıkları sonucunda çatışmalar görülmüştür.⁵⁰⁰ Bu çatışmaların abartılması Ermenilerin bir kamuoyu oluşturma ve bu işi kendi lehlerine çevirme isteğinden kaynaklanmaktadır.⁵⁰¹ Diyarbakir'de bulunan Konsolos vekili Binbaşı Trotter'ın, Marki Salisbury'e göndermiş olduğu raporda, "*Burada tek tük birkaç olay olmuşsa da gereğinden fazla şişirilmiştir.*" diye ifade edilmiştir.⁵⁰² 1890'lı yılların başında Ermeniler nüfuslarını fazla göstermeye gayret etmişlerdir. Bununla birlikte Nasturiler/Süryânîler de aynı şekilde hareket ederek nüfuslarının kesretini ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak nüfusu fazla gösterme faaliyetleri abartıdan öteye gidememektedir.⁵⁰³ 1892 yılına gelindiğinde Baş Kitap Dairesi, Ermenilerin Paskalya bayramına kadar bir ihtilal yapacağı, Adana, Sivas, Van, Ma'muratü'l-aziz, Bitlis, Trabzon, Diyarbakir, Erzurum, Ankara vilayetleri valilerine bildirilerek gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵⁰⁴

Akif Tütenk'e göre, Diyarbakir'de İngiliz ve Fransız konsoloslarının yanında İran Konsolosluğu da bulunmaktadır. Berlin Antlaşmasıyla Van vilayetindeki Kotur Sancağı İran topraklarına katılınca, bundan cesaret alan İran Konsolosu gözünü Diyarbakir'e dikmiştir. Diyarbakir'deki mahalli idarenin işlerine müdahil olmaktan ve tehditler savurmaktan ve şehri karıştırmaktan içtinap etmemiştir. Diğer konsolosların vilayet

⁴⁹⁸ BOA, Y.PRK.AZN.1/29, 8 L 1297-13 Eylül 1880.

⁴⁹⁹ Verheij, "Diyarbakir ve 1895 Krizi", 94.

⁵⁰⁰ Rusya'ya gidip gelen Ermeniler silahlanarak, taşkınlık yapmış ve öldürme olaylarına girişmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Y.PRK.UM. 17/123, 23 Z 1307-10 Ağustos 1890.

⁵⁰¹ Oktay Bozan, *Diyarbakir Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2013), 93-94.

⁵⁰² Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986), 219.

⁵⁰³ BOA, Y.PRK.ASK., 65/81, 20 S 1308-5 Ekim 1890.

⁵⁰⁴ BOA, Y.PRK.BŞK. 25/62, 20 Ş 1309-20 Mart 1892.

işlerine çok müdahalesi olmamıştır.⁵⁰⁵ Ancak konsolosların şehirde vuku bulan olaylara karışmadığı çok muhtemel görülmektedir. Özellikle Fransa Konsolosluğu'nun olayların başından sonuna kadar işin içinde olduğu aşîkardır.

2. 1895 Yılındaki Olaylardan Önce Şehrin Durumu

1880'li yıllardan itibaren Ermenilerin Diyarbakir'de teşkilatlanıp karışıklık çıkartma amacıyla oldukları görülmektedir. Olayların öncesini ve sonrasını görüp yaşamış olan Mustafa Akif Tütenk, Diyarbakir hakkında şu sözleri dile getirmiştir.

“Diyarbakır'da Hristiyanlar 93 Harbinden sonra bütün ticaret ve sanayii ellerine almışlardı. İthalat ve İhracatı ancak onlar yapabiliyorlardı. Ermeniler okullarına Fransızca'yı, Protestanlar ile Süryâniler İngilizce'yi, kendi ana dillerine tercih edercesine benimsemişlerdi. Hiçbir gayrimüslim yoktu ki ailesinden bir iki kişi Fransızca veya İngilizce bilmesin. Hınçak ve Taşnak komitecilerinin tahrik ve teşvikiyle Ermeniler evlerde, kırlarda, şehir dışındaki Arap Kastalı, Fiskayası, Cinobaşı gibi mevkilerde toplanarak Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için yapılması gereken hususları, silahlanma yollarını tartıştıkları bilinir ve fakat zabıtaca göz yumulurdu. Gayrimüslimler yeni yeni okullar açmaya başladılar. Mevcut okullarını genişlettiler. Şeyh Matar Camii'nden pek uzak olmayan Ermeni kilisesi ki “Küçük Kilise” denmekle maruftur. Bu kilise ismi gibi küçük ve binası basıktı. Çatal Sakal lakaplı ecnebi Reji memurunun propagandasıyla yıktırılarak yerine büyük bir kilise yaptırıldı. Kilisenin çanı, yakınında bulunan Şeyh Matar Camii'nin minaresinden daha yüksek olarak inşa edildi. Bunu Müslümanların inadına yaptıklarını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Koca Osep, hükümetin zaafından faydalananarak evin civarında Ermeni Katolik Cemaatine bir kilise yaptırdı. Süryâniler de, Süryânî Katoliği adına, Kadı Camii yanındaki kiliseyi yaptırdılar. Rumlar, Merhene Bahçesi yakınına Rum Kilisesi; Protestanlar da Yiğit Ahmed Mescidi civarına bir mektep açtılar.”⁵⁰⁶

Yukarıdaki alıntı konunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Nitekim görüldüğü üzere Ermenilerin Müslümanlara karşı tavrı gittikçe çirkinleşmiştir. Hatta yaptıkları eylemleri Müslümanların inadına gerçekleştirdikleri de söylenebilir. Yine Ermeniler bağımsızlıkla ilgili davalarını tiyatrolarda görsel olarak da sürdürüyordu. Böylelikle bu tiyatro sahneleriyle taraftarlarını arttırmaya, davalarının haklılığını ortaya koymaya çalışmışlardır.⁵⁰⁷ Konsoloslar aracılığıyla Amerika ve Avrupa'dan, Ermenilere birçok neşir gönderilirdi. Bu neşriyatları okuduktan sonra Ermenilerin kendilerine olan güveni

⁵⁰⁵ Mustafa Akif Tütenk, “Diyarbakir'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları”, *Kara-Amid Dergisi*, 1956, 1957, 1958, II-III. Yıl, 2-4, 1956, 1957, 1958), 315.

⁵⁰⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (Ankara, İrmak Matbaası, 1998), 2/700.

⁵⁰⁷ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, 2/700.

artıyor, hayallerine kavuşacaklarını düşünüyorlardı. Bunun için de faaliyet alanlarını genişletip, daha hızlı bir şekilde silahlanmaya gayret ediyorlardı.⁵⁰⁸ Olaylar öncesindeki durumu Ali Emiri Efendi de kaleme almış ve şu sözleri sarf etmiştir:

“İslam ve Hristiyan ahaliyi de çok neşesiz gördüm. Bir zamanlar teklifsizce görüştüğünü bu iki millet içindeki dostlarımdan gizli olarak bu durumun sebebini sorduğumda, Rusya’nın doğu vilayetleri hakkındaki niyetleri zaten malumunuzdur. Bu çevrenin ahali bu duruma pek önem vermiyorlardı. Fakat şimdi Avrupa’da Taşnakyan ve Hınçakyan gibi bazı komiteler ortaya çıkarak, topladıkları paralarla memleketimize fedailer gönderiyorlar ve bazı kendini bilmezleri de aldatıyorlar. Müslümanlarla Hristiyanların arasına nifak tohumları atıyorlar.

Eskiden beri vatanına ve devletine bağlı olup, kendilerine uymayan ve hükümete haber verenleri öldürüyorlar. Bu gibi komiteciler yakalanıp adalete teslim edilseler bile, şahit, delil gibi şeyler bulunması gerekiyor ve bulunamadığından tabii olarak serbest bırakılıyorlar. Şayet yakalanıp bırakıldıkları takdirde derhal haber verenleri öldürüyorlar. Bu yüzden hükümete haber vermek başımıza bir türlü bela, vermemek başka türlü bela açıyor. Farzedelim ki, hükümet bu gibilerin bazılarını ceza verse, hatta idam bile etse, bunlar mantar gibi yerden çıkmayıp, içimizde çocuk, aile ve akrabaları olduğundan, bu sefer de aramızda onlarla kin ve düşmanlık ortaya çıkıyor. Bu yüzden bunların durumlarını hükümete haber verme imkânımız kalmadığı gibi, bu durumların sonucunun iyi olmayacağını ve ileride söz ayağa düşerek, bir takım vahim durumların ortaya çıkacağı daha şimdiden belli oluyor. Zaten bu gibi fedailer de sözün ayağa düşmesini ve Avrupa’nın müdahalesini sağlamak için bazı ölüm olaylarının meydana gelmesini istiyorlar. Allah göstermesin, öyle bir savaşın çıkması halinde vatanın kötülüğünü isteyenlerin layık oldukları cezayı bulacaklarsa da, Müslümanlar Hristiyanların birkaç misli olduklarından, ileride halimizin ne olacağını düşünüyoruz da onun için neşemiz kaçıyor dediler. Ne yalan söyleyeyim 1300 seneden beri var olan vatan kardeşliğinin birdenbire bu derece bozulacağına inanmıyordum. Bu durumları bir türlü kabul edemiyor ve zamanı hâlâ on altı sene önce yaşadığım zaman sanıyordum. Dostlarım benim bu halimi fark etmiş olacak ki, kaygılı bir şekilde ‘pekâlâ acı sonucu yakında zaman ispat eder’ dediler.

Ben topu topu on beş gün Diyarbakır’da kaldıktan sonra Elazığ’a gittim. Gerçekten aradan henüz bir ay geçmemişken Diyarbakır’da beklenen olaylar kendini göstermeye başladı.”⁵⁰⁹

1894 yılına gelindiğinde Ermeniler, provakatif eylemlerine devam etmekteydi. Bunun bir örneği Müslümanlar nazarında saygın bir yeri olan Ali Efendi’nin sarığının çıkartılıp hakaret edilme hadisesidir. Bir Ermeni tarafından Ali Efendi’nin başındaki sarık alınmış ve Ali Efendi tahkir edilmiştir. Maksatları ise Müslümanları galeyana getirerek karışıklık çıkartmaktı. Buna rağmen Müslümanlar soğukkanlılığını korumuş ve olay çıkmasına izin

⁵⁰⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, 2/701.

⁵⁰⁹ Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, haz. Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2015), 159-160.

vermemiştir. Bunun gibi olayların yanında Ermeniler, sık sık kiliselerinde çanlar çalarak cemaat mensuplarını kiliselerde toplayıp onları galeyana getirmekteydi.⁵¹⁰

3. Olayların Başlaması

Olaylar başlamadan önceki gün olan 31 Ekim 1895'te Enis Paşa'nın valilik fermanı töreni yapılmaktaydı. Törende devlet erkânı, Müslüman eşraf ve ulema, askerler hazır bulundu. Ancak gayrimüslimlerin ne bir ruhani reisi ne de önde gelen kimseleri törene katıldı. Bir gün sonra 1 Kasım 1895 Cuma günü alışılmışın dışında kiliselerde çanlar çalmış ve kiliseler tam kapasiteyle dolmuştu. Gayrimüslimlerden hiç kimse dükkanlarını açmamıştı. Bu hafta ve önceki haftalarda piyasalarda en fazla revaçta olan mallar tüfek ve silahlardı. Cuma günü Sipahipazarı'nda silahlar satılıyordu. Ancak işin garip tarafı müdafaa silahını satanlar Müslümanlar, bu silahları satın alanlar saldırı hazırlığında bulunan Ermenilerdi. Öğle ezanı okundu. Cuma hutbesi okunduğu esnada her taraftan mermi sesleri duyulmaya başladı.⁵¹¹ Böylelikle Ermeni saldırıları başlamış oldu.

Olaylarla ilgili raporlarda, Müslümanların şeriatına bağlı olduklarından dolayı Hristiyanlara karşı taarruz etme ihtimalinin bulunmadığı ifade edilir. Yine raporda Ermeni isyanlarının Berlin anlaşmasındaki maddelere istinaden planlı ve programlı bir şekilde isyanın vuku bulduğuna değinilmiştir. Ele geçirilen Ermenilere ait dokümanlarda Müslümanlara karşı birçok nefret söyleminin bulunduğu ve bu evrakların da mahkemeye sunulduğu dile getirilmiştir. Ermeniler Çerkez zaptiyesi kıyafeti giymiş ve Müslüman köylerine girerek bazılarını “*Ermenileri urunuz o yolda emir gelmiştir*, bazılarını da *bu havalı Ermenilere verildi. Artuk sizden asker ve vergi alınmayacaktır*” diye hitap etmiş, Müslümanları aldatmaya çalışarak hakir görmüşlerdi. Ermeniler Eylül ayının son günlerinde dükkanlarını kapatarak birçok Hristiyan'ın da katılımıyla kiliselerde üç gün üç gece çan çalmış ve nümayişlerde bulunmuşlardı.⁵¹² Hatta dükkanlarındaki kıymetli eşyaları evlerine taşıırken polis tarafından tespit edilmişlerdi.⁵¹³ Ekim ayının yirminci Cuma gününde kiliselerden çanlar çalmaya başladı. Kiliselerin birçoğu o gün kapalıydı. Kiliselerini kapatmak istemeyen papazların kiliseleri zorla kapatılmaya çalışılıyordu.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Beysanoğlu, *Dişarbakır Tarihi*, 2/702.

⁵¹¹ Tütenk, “Dişarbakır'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları”, 317.

⁵¹² BOA, Y.PRK.ASK. 109-69-4, 9 Ş 1313-25 Ocak 1896. Ermeni hadiseleriyle ilgili rapor; BOA, A.MKT.MHM. 637/3-4, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵¹³ BOA, A. MKT.MHM. 637/3-4, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵¹⁴ BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6- 29 Z 1313-11 Haziran 1896.

Müslümanlar Cuma namazı için Fatih Paşa, Behram Paşa ve Ali Paşa gibi camilerde toplandılar. Namaz sırasında Ermeniler saldırarak kadın ve erkek birçok Müslümanı şehit ettiler. Birçok yer ateşe verilmiş, yangının yayılması için yangına müdahale etmeye çalışan tulumbacılar da hırs kurşun sıkılmıştı. Ermeniler, Ulu Cami/Cami-i Kebir'in yanması için ellerinden geleni yaptılar. O gün, Müslümanlara ait 878 dükkân 677 cami, mescit ve vakıf yandı. Olaylar sırasında Müslümanlardan 130 kişi öldü ve 100 kişi de yaralandı. Hristiyanlardan ise 480 kişi öldü 150 kişi de yaralandı. Ayrıca olaylar devam ederken Müslüman mahallelerinde oturan 500 kadar Hristiyan kendi evlerinden Müslüman hanelere kurşunlar da atmıştı.⁵¹⁵ Olaylara, şehirde bulunan yabancılar da tanık oluyordu. Ancak yabancıların verdikleri bilgilerde, olayların müsebbibinin Müslümanlar olduğu imajı çizilmektedir. Buna örnek olarak aşağıdaki alıntı gösterilebilir:

“Ertesi Sabah, 1 Kasım Cuma günü, Katolikler, “Azizler Günü” dolayısıyla kiliselere gitti. Fransız Konsolosu Kiliseden ayrıldığı sırada Müslümanları ‘Hristiyanları katletmek için’ kışkırtan kişilerin çevrede dolaştığını duydu. Ermeni Gregoryen piskoposu Valiyi Ziyaret ederek durumdan haberdar etti ama Vali onu yatıştırdı. Sabah boyunca Ermeniler korkmamaya ve pazardaki dükkanlarını açmaya teşvik edildi. Piskopos daha sonra bu hareketinden dolayı pişman olacaktı.

Öğle namazı sırasında veya öğle namazından hemen sonra, şehir merkezinde silah sesleri duyuldu. Meyrier’ye verilen bilgiye göre, ilk olarak bir polis memuru, Ulu Cami’nin yakınlarında bir Keldaniye ateş etmişti. Göreceğimiz gibi Osmanlı kaynakları Müslümanlar henüz camilerdeyken Ermenilerin ateş açtıklarını iddia eder. Karışıklıklar günün geri kalan bölümünde özellikle çarşı bölgesinde yoğunlaştı. Kaçamayan Hristiyanlar vuruldu. Ardından genel bir yağma başladı, buna önde gelen Müslümanlar katıldı. Valinin şahsi kâtibi bile yağmaladığı mallarla dolu bir el arabasıyla Fransız Konsolosluğu’nun önünden geçerken görüldü. Akşam üstü çarşı yakıldı. Denetlenemeyen büyük bir ateş başladı, yüzlerce dükkân ve atölyenin bulunduğu bütün bölge yok oldu. Duman kuzeyde 44 kilometre uzaktaki Ergani’den bile görülebiliyordu”⁵¹⁶

Bu alıntı bağlamında dikkat edilirse yabancıların anlatımında olaylar, tamamen Müslümanların planlayıp eyleme geçirdiği bir vaka olarak anlatılmaktadır. Ermenilerin dükkanlarının açık olup olmadığı muğlak bir bilgi olarak serdedilmiştir. Ayrıca bir Keldânî’ye olaylar esnasında ateş açılmıştır. Bunun sebebi bilinmemekle birlikte, Keldânî’nin saldırıya teşebbüs etme ihtimalinden kaynaklı olması gösterilebilir. Dolayısıyla polis tarafından ateş açıldığı muhtemel görülmektedir. Yangınların başladığı sırada bu yangınları kimlerin başlattığı bilinmemekte ve kimlerin dükkanlarının harap

⁵¹⁵ BOA, Y.PRK.ASK. 109-69-4, 9 Ş 1313-25 Ocak 1896. Ermeni hadiseleriyle ilgili rapor.

⁵¹⁶ Verheij, “Diyarbakir ve 1895 Krizi”, 107.

hale geldiği de dile getirilmemiştir. Bu sebeple çok eksik ve tamamen Müslümanları suçlayacak nitelikte bilgiler aktarılmıştır. Ölenlerin sayısı ise çok abartılı zikredilmektedir. Yabancıların yazmış olduğu söylentiye dayalı raporlarda 5 bin kişinin öldüğü bildirilmiştir. Meyrier toplam 1.191 Hristiyan'ın öldüğü ayrıca 2 bin Hristiyan'ın da kayıp olduğu bilgisini dile getirmiştir. Diyarbekir Konsolosu Hallward'a göre ise bin Hristiyan hayatını kaybetmiştir.⁵¹⁷ Müslüman ve Hristiyanlar arasında yüzlerce kişi ölmüştür. Ancak veriler göz önüne alındığında ortada herhangi bir sebep yokken Ermenilerin yükselen milliyetçilik faaliyetleri sebebiyle, bu organizasyonun iki taraf için de acı bir sonucu olduğu muhakkaktır. Buna rağmen bazen bu isyanlara sözde Ermeni Soykırımı veya Süryânî Katliamı da denilebilmektedir.⁵¹⁸ Tamamen Ermenilerin mazlumluğu üzerine bir tarih olgusu oluşturulmaya çalışılmaktadır. Olaylardan sonra iki Ermeni'nin vermiş olduğu ifade şöyledir:

*“vuk'ûdan dört gün sonra Diyarbekirin Kaşıkburak mahallesinde mütemekkin Ohan velen Agob ve Serkis veled Agob hükûmet dâiresine gelerek bazı ma'rûzât ve ifâdeleri olduğunu söylemeleriyle bi'l-cevab hâdisenin zuhurundan on beş yirmi gün kadar mukaddem Ermenilerle milel-saire-i hristiyanîye dükkanlarını sed ile kilisede içtima' etdikleri sırada Kazazayan Osib ve birader Cubur ve Minasyan Ohanes ve Hundanyan Karabet efendiler 'İstanbul'da Ermenileri öldürmüşler sizde İslâmları vurmaktan çekinmeyezsiniz silâh atmakta kusur etmeyezsiniz te'ayyüşünüzü te'mine biz mütekeffiliz' demelerine karşı Ermeni murahhas da mumâ-ileyhûmâ hitâben efrâdı millet İslâmları emrunuz diye ta'lîmât viriyorsunuz lâkin ekserî fukarâdır niçün kendilerine silâh dağıtmıyorsunuz' diye beyân-ı hâl ettiğini işitmiş olduklarını dermeyen etmişlerdir.”*⁵¹⁹

Bu ifadeler, olayların Ermeniler tarafından ne kadar planlı ve provokatif bir şekilde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Avrupalılar, Bâbîâli'yi, Ermenilere karşı katliam yapmakta olduğunu dile getirerek sıkıştırmaya çalışmıştır. Avrupa basınında da bu olay yer bulmuştur. Avrupa basınına cevaben Diyarbekir Vilayet gazetesinde de yazılar çıkmaya başlamıştır. Yazılarda Avrupalılar hakkında, olayları çarpıttıkları ve gazetecilik ilmini almış kişilere bu çarpıtılmış haberlerin yakışmadığı ifade edilmiştir.⁵²⁰ Ancak Abdülhamit'in önemli diplomatik girişimleri sayesinde, olaylarla ilgili doğru olmayan bu söylemler çok

⁵¹⁷ Verheij, “Diyarbekir ve 1895 Krizi”, 109.

⁵¹⁸ Saka, *İman ve Hadara*, 4/40-41; Anahit Khosroeva, “Assyrians in the Ottoman Empire”, 109.

⁵¹⁹ BOA, A. MKT.MHM. 637/3-6, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵²⁰ Diyarbekir Vilayet Gazetesi, No: 1061, 4.

geçmeden kapanmıştır. Ermeniler ise siyaseten rüşünü ispat etmiş adamlardan yoksun olduklarının farkına varmış, bağımsız Ermenistan ümitlerini kaybetmişlerdir.⁵²¹

4. İsyanlar Sırasında Süryânîler

1 Kasım 1895'te başlayan ve üç gün devam eden Ermeni isyanlarında Diyarbakır'deki Müslüman ahali çok muzdarip olmuş ve birçok zulme maruz kalmıştır. Bununla birlikte bu isyanlarda en fazla zararı Süryânîler görmüştür.⁵²² Olaylarda Süryânî Kadîm ve Süryânî Katoliklerden 39 kişi yaşamını yitirmiş, 12 kişi de yaralanmıştır.⁵²³ Ancak olayların vuku bulduğu günün akşamında Ermeni ve bazı Süryânîlerin devriye ekiplerine silahla ateş ettikleri de tespit edilmiştir.⁵²⁴ İsyanlar sırasında Ermenilere yapılan muamelenin Süryânîlere de yapılmasının sebebi; bazı Süryânîlerin de Ermenilerle birlikte hareket etmiş olmasından kaynaklıdır.⁵²⁵ Bunların dışında Süryânî Kadîm keşişleri, hadiselerdeki suçluların tartışmasız Ermeniler olduğunu dile getirmişlerdir.⁵²⁶ Diyarbakır, Mardin, Siverek, Beşiri ve Cizre gibi yerler genel manada bu olaylardan etkilenmiştir. Mardin ve Tur-abdin bölgesi de⁵²⁷ olaylardan nasibini almıştır. Tur-abdin bölgesini provoke etmeye çalışan Ermeniler bazı aşiretleri aldatmışlardı. Bu aşiretlere karşı Müslüman ahali canları pahasına mücadele vermiştir. Bu mücadeleler sırasında yirmiden fazla Müslüman ölmüş, ancak bir Ermeni'nin burnu dahi kanamamıştır.⁵²⁸ Öte yandan Ermeniler, olaylardan önce Süryânîleri de yanlarına almaya çalışıyordu.⁵²⁹ Enis Paşa'nın valilik fermanı töreninde ruhanilerin de bulunması geleneği mevcutken devletin

⁵²¹ Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları", 318.

⁵²² Bu isyanlarda, Süryânîlerin tutumu için bkz. Oktay Bozan, "1895 Ermeni Olaylarında Süryânîlerin Tutumu: Diyarbakır Örneği", <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/07-OktayBozan.pdf> (Erişim Tarihi: 09.11.2022)

⁵²³ BOA, Y.PRK. UM, 55/97-4, 29 CA 1319-13 Eylül 1901; Bozan, *Ermeni Olayları*, 188.

⁵²⁴ BOA, A. MKT.MHM. 637/3-4, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵²⁵ BOA, A. MKT.MHM. 637/3-5, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵²⁶ BOA, HR. SYS. 2889/6, r. 19 Kanunusani 1311-31 Ocak 1896.

⁵²⁷ Burası Süryânîler için çok önemli bir yere sahiptir. Dayru'l-zafaran Kilisesini ziyaret eden Patrik Mor İgnatius I. Zakka Ayvaz burada cemaatine karşı yapmış olduğu konuşmada "Turabdin Süryânîleri için ikinci Kudüs'tür." demiştir. Gabriyel Akyüz, *Aziz Mor Malke'nin Yaşamı ve Manastırının Tarihçesi*, (İstanbul: Anadolu Ofset, 2010), XI.

⁵²⁸ BOA, Y.PRK.ASK. 109-69-4, 9 Ş 1313-25 Ocak 1896.

⁵²⁹ BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6- 29 Z 1313-11 Haziran 1896; "Ermenilerin Harput'ta ika' ettikleri suriş arasında isti'mal ettikleri desaisden biri ehl-i islamın Hristiyanlar hakkında su-i kasdlarını göstererek meselenin hissiyat-ı diniyeden münbais olduğu iddiasını mesele-i ma'zurin ittihaz etmek fikriyle Ermeni eşkıyasının başlarına sarık sarıp Müslüman ve Kürt kıyafetinde olarak iki Süryânî taifesinden olan ahalinin hanelerine hücum ve yağmakarlıkla mübaderetleridir ki bu suretle mesuliyeti ahali-i İslamiyeye tahmil edilmek istenilen emval-i menhubeye Ermenilerin hanelerinin bulunmağla bi't-taharri ele geçirilen vesait-i resmiye ile sahiplerine iade olunmuştur." Bozan, *Ermeni olayları*, 133.

yanında olduğunu bildiren Süryânîler, Ermenilerin etkisiyle bu törene katılmadılar.⁵³⁰ Enis Paşa'nın Hristiyanların nezdinde kötü bir şöhreti vardı. Bu kötü şöhretin sebebi, Enis Paşa'nın Mardin Mutasarrıflığı görevindeyken şehirde vuku bulan bir yangın hadisesiydi. Yangın esnasında Hristiyanların neredeyse tüm dükkanları yanmıştı. Hristiyanlar yangının sorumlusunu Enis Paşa olarak görüyorlardı. Ayrıca Enis Paşa'nın Hristiyanlardan nefret ettiği halk arasında ağızdan ağıza dolaşıyordu.⁵³¹ Valinin ferman törenine Süryânîlerin katılmama sebebi olarak bu da gösterilebilir. Enis Paşa, Ermeniler tarafından protesto edilip üst makamlara şikâyet ediliyor ve bazen Süryânîler de bu şikâyetlere dahil oluyordu. Ermenilere yardım ettiği şüphesiyle sorgulanan Süryânî Katolik Murahhası ise verdiği ifadede, Ermeniler tarafından gelen telgrafi zorla imzaladığını bildirmiştir.⁵³² Enis Paşa, artan şikâyetlerden dolayı ve Süryânîlerin Ermenilerle birlikte hareket etmesinin önüne geçmek için, Süryânî Patriği Abdülmesih Efendi'yi Diyarbekir'e davet etti. Süryânîler, Abdülmesih Efendi'nin gelişinden hiç memnun değildi. Patriğin gelmesiyle olayların başlaması bir oldu.⁵³³ İnsanlar Meryem Ana Kilisesi'ne sığınmaya başladı. Patriğin talebi doğrultusunda Vali, 100 kişilik bir müfrezeyi, kilise ve içindekileri koruması için görevlendirdi. Müfrezenin gelmesiyle kilise ve civarının emniyeti alındı.⁵³⁴ Patrik İgnatius Abdülmesih, Abdülhamid'ten güvence almıştı. Bu güvencenin içeriğinin başında önce saldırıların durdurulacağı garantisi yer almaktaydı. Bunun yanında gasp edilen malların tekrar geri verilmesi ve olaylardan⁵³⁵ kaçanların tekrar dönmelerine imkân tanınmıştı.⁵³⁶ Patrik ayrıca sultandan Süryânî Meryem Ana Kilisesi'ne sığınanlara da dokunulmayacağını garantisini de almıştır.⁵³⁷ Bu garantiden dolayı Meryem Ana Kilisesi için "Nuhun Gemisi" gibi olduğu ve buraya sığınanların himaye altına alındığı ifade edilmektedir.⁵³⁸ Misyoner William Wigram iddia edilen katliamdan sonra Diyarbekir'e gitmiş ve şunları söylemiştir.

"Katliamların İstanbul hükümeti tarafından teşvik edildiğinden en küçük bir şüphe yoktur... Ayrıca katliamın dini değil siyasi saiklerle yapıldığı da açıktır.

⁵³⁰ Tütenk, "Diyarbakir'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları" 317; Bozan, *Ermeni olayları*, 189.

⁵³¹ Verheij, "Diyarbakir ve 1895 Krizi", 105-106.

⁵³² BOA, A. MKT.MHM. 637/3-5, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵³³ Dolabani, *Antakya Süryânî Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, 191-192.

⁵³⁴ Dolabani, aynı eser, 191-192.

⁵³⁵ Brock and Witakowski'nin ifadesi katliam şeklindedir. Ancak tarihi veriler böyle bir katliam olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir.

⁵³⁶ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 66-67.

⁵³⁷ Ephrem I Barsoum, *The History of Tur Abdin*, translated: Matti Moosa, (USA: Gorgias Press, 2008), 135.

⁵³⁸ Saka, *İman ve Hadara*, 4/ 61.

Bunun en açık delili şehirdeki Süryânîlerin hiçbir zarar görmemeleridir. Süryânî Kilisesine sığınanlara bulaşılmamıştır. Süryânîlerle Ermenilerin bu biçimde ayrıştırılabilmeleri katliamı gerçekleştiren gürûhun bir biçimde denetim altında tutulduklarını gösterir.”⁵³⁹

William Wigram Ermenilerin katliama tabi tutulduğunu dile getirmektedir. Bu durumu hükümetin, Ermenilere karşı olan nefretinden kaynaklandığını da ifade etmiştir. Süryânîlerin devlet tarafından korunduğunu da aktarmıştır. Ermenilere yönelik katliam olmadığı -ki Ermenilerin başlatmış olduğu ve Müslümanların canlarını korumak için- olsa olsa mukatele olmuş olabileceği tarihi veriler ışığında tespit edilebilmektedir.

Vilayet tarafından bölgede mevcut bulunan Süryânîlerin devlete bağlılığı garanti altına alınmıştır. Süryânîlerin ileri gelenlerinden biri olan Makdisi Yakub oğlu Beşara, olay gününü şöyle aktarmaktadır: “1895 yılının 20 Teşrinievvel Cuma günü öğleyin İslam ve Hristiyanlar arasında bir mukatele oldu. Bu bizim günahlarımız yüzündendi. Ve üç gün devam etti. Cuma’dan Pazar akşamına kadar sürdü. Tanrı bizi korudu ve bizler bu felaketten kurtulduk.”⁵⁴⁰ Beşara’nın ifadesi, klasik Hristiyan geleneğindeki günahlardan dolayı cezalandırıldıkları şeklindedir. Ancak bu ifadenin altında ise cezanın sebebinin, Hristiyanların/Ermenilerin işlediği suçlardan dolayı olduğu anlamı da yatmaktadır.⁵⁴¹ Olaylardan sonra Süryânîlerin şikâyet ve taleplerinin arttığı da görülmektedir. Süryânîler, olaylardan dolayı doğan sıkıntıları veya kayıpları devlete iletmekteydi. Örneğin, Süryânî Katolik Rahip Cebrail Efendi Kıtırbıl karyesinde kaybolmuş olan hanımı, üç çocuğu ve iki kız kardeşinin bulunmaları için devletten yardım istemiştir. Günlerce tahkikat yapılmış, sonucunda kayıp kişilerin canlı olduğu haberi alınmış, ancak gizlendikleri için yerleri tespit edilememiştir.⁵⁴²

Olaylardan sonra soruşturma heyetine teşekkürlerini ileten Süryânîler, olaylara, Müslümanlara ve devlete karşı nasıl baktıklarını beyan etmişlerdir. Devlete iletilen arzuhalde şu ifadeler kullanılmıştır:

“Geçenlerde hiçbir şeyden haberdâr olmadığımız halde Diyarbekir ve etrâfında Ermeni müfsidlerinin ibka’ ettikleri cerâ’imde devlet-i aliyyenin bu sâdık ve

⁵³⁹ Selim Deringil, “Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi”, *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 104.

⁵⁴⁰ Tütenk, “Diyarbekir’in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak’aları” adlı makalesinin dipnotunda bu bilgi paylaşılmıştır. s. 318.

⁵⁴¹ Özcoşar, *Bir Yüzyıl, Bir Sancak, Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryânîleri*, 250.

⁵⁴² BOA, A. MKT.MHM. 637/32, 17 M 1314-28 Haziran 1896.

kadîm teb'ası kulları iştirâke icbâr ve tehdit olunup babalarımızdan ve dedelerimizden bize en kıymetli mirâs olan tarîk-i ubûdiyyetten çıkarılmamıza çalışılmış ise de lehü'l hamd meslek-i ubûdiyet ve tabî'iyette devam etmekle iğfâlata kaymaktan câhillerimizi men' ve tahdir ederek pâdişahımız hazretlerinin üzerimize farz olan itâ'at nimetinin kadrini bilerek her türlü ahvâli gayri marziyeden içtinâb eylemek selâmetini iltizâm ve müfsidlerinin efkârını red ve takbîh iderek ubûdiyyet ve sadâkat-ı kadîmemizin muktezîyatına tevfiq-i hareket eylediğimiz ve itmekde bulunduğumuz ma'lum buyrulmak ve rızâ-i mes'udât irtizâ-i hazreti şehinşahiye istihsâle bu suretle dahi sâ-i ubûdiyyetkarânede bulunduğumuzu ahd ve beyân-ı ma'rûzâtta işbu teşekkürnamemiz habbe-i tahkîkiyeye takdîm kılındı.”⁵⁴³

Diyarbakir hadiselerinden etkilenen yerler arasında olan Siverek'te, 4 bin Hristiyan'ın öldüğüne dair iddialar mevcuttur.⁵⁴⁴ Hatta bu dönemde soykırım yapıldığı da iddia edilmiştir.⁵⁴⁵ Ancak bu rakamların abartı olduğu yerli ve yabancı kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Halbuki devlet özellikle Süryânîlerin muhafazası için çaba göstermiştir.⁵⁴⁶

İstanbul'da bulunan Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas'ın, Dahiliye Nezareti'ne Ermeniler hakkında yazmış olduğu arıza önem arz etmektedir. Dilekçede Ermenilerle Süryânîlerin bir tutulmaması, Süryânîlerin de Ermeni zannedilmesinden dolayı sıkıntılar çektiklerini bildirmiştir.⁵⁴⁷ Yine buna benzer bir örnekte Süryânî Ruhbanları, “yaş kuru bir yerde yanar” sözünden hareketle Ermenilerin yapmış oldukları bozgunculuklarını dile getirip onların yüzünden felaketlere maruz kaldıklarını bildirmişlerdir.⁵⁴⁸

Hadiselerin soruşturmaları sırasında ilginç bazı olaylar da yaşanmıştır. Süryânî Katolik Patrikliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen arzuhalde; Süryânî Katolikler, Ermenilerden ayırt edilmediğinden bazı Süryânîlerin mağdur olmasından kaynaklı, devletten sadakat nişanı talebinde bulunmuştur. Meclis-i Vükela'da görüşülen meselede böyle bir nişana gerek olmadığına karar verilmiştir.⁵⁴⁹ İlginç başka bir olayda ise bazı

⁵⁴³ BOA, Y. PRK.AZN, 15-1, 2 B 1313-19 Aralık 1895.

⁵⁴⁴ İlhami Yurdakul, “Urfa'da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914), Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, (2016), 139.

⁵⁴⁵ İshak Saka, 1895 olaylarını yazmaktan kalemin aciz kaldığını ve Hristiyan soykırımı yapıldığını ifade etmektedir. Saka, *İman ve Hadara*, 4/40-41. Ancak böyle bir durum mümkün görünmemektedir. Çünkü yerli ve yabancı kaynaklar böyle bir şeyin olmadığını ifade etmektedir. İshak Saka görüşlerini mübalağalı bir şekilde aktarmıştır.

⁵⁴⁶ BOA, A. MKT.MHM 609/36, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

⁵⁴⁷ BOA, DH.TMIK.M. 13/70, 26 RA 1314-4 Eylül 1896.

⁵⁴⁸ BOA, HR.SFR.3, 448/32, 15 Ş 1313- 20 Ocak 1896.

⁵⁴⁹ BOA, Y.A.HUS, 340/138, 14 C 1313-2 Aralık 1895.

Diyarbakirli Süryânîlerin Rusya tabiiyetini kabul ettiğinin ihbar edilmesidir. Tahkikat neticesinde Kivork'un oğlu Hanan adlı bir kişinin böyle bir icraat yaptığı tespit edilmiştir.⁵⁵⁰ Kısacası Süryânîler, Ermeni hadiselerinde birçok sıkıntı yaşamıştır. Ermenilerin çıkartmış olduğu isyanlara Süryânîler katılmamış ve devletin yanında yer almışlardır. Bunu da birçok kez devlete arz ederek ne kadar sadık bir millet olduklarını ortaya koymuşlardır.

D. Eşkıyalık Faaliyetleri

Süryânîler bulundukları yerlerde genel itibariyle uyumlu bir toplum olmuştur. Bazı durumlarda onlar adına suça karışanlar, karışıklıklar çıkartmışlardır. Bunun yanında Süryânîler hırsızlık⁵⁵¹ ve baskın gibi olumsuz olaylara da maruz kalmışlardır. Mesela Papanın emriyle Anadolu'da dolaşan Katolik misyonerler, buralardaki Ortodoks kimseleri kendi safına çekmek ve karışıklık çıkarmak niyetindeydi. Bu eylemi bazen Süryânî ve Ermeni rahiplerinin kılığına girerek yapmaktaydılar. Diyarbakir'de vaki olan böyle bir olaya devlet müdahale etmiştir. Diyarbakir kadısına gönderilen emirde bu karışıklıkları çıkaranların hapsedilmesi istenmiştir.⁵⁵² Zaman zaman Süryânîler ile Müslümanlar arasında ilginç olayların yaşandığı da olmuştur. İlginc olaylardan biri, tecavüze teşebbüs girişimidir. Musul'da bulunan Süryânî Kadîm Patriği'nin yeğeni Naum, askeriyede teğmen rütbesiyle görev yapan Mehmet Efendi'nin karısını kandırarak bir eve götürmüştü. Naum Efendi içki içmeye başlayıp kadınla ağız dalaşına girişmeye başladı. Bu haberi alan askerler, mahalle muhtarı ve imamının yardımıyla evi bulup kapısını açtılar ve Naum'u yakaladılar. Ancak haberin duyulması ve Naum'a süikast düzenleneceği bilgisi üzerine Musul Valisi Mehmed Salih, Dahiliye Nezareti'ne, Naum'un Diyarbakir veya Halep'e sürüleceği hakkında bilgi vermiştir.⁵⁵³ Bunun gibi başka adli vakalar da yaşanmıştır. Adli vakalardan biri hırsızlıkla ilgilidir. Süryânî Kadîm Patrikhanesi, Hacı Sadun Ağa ve kardeşleri Mehmet Nuri ve Hacı Ali'nin Silvan'da bulunan Meryem Ana Kilisesi'nden elbiseler ve eşyalar çaldığını ihbar etmiştir. Bunun yanında mezkûr kişilerin kilisenin etrafındaki Süryânî mezarlıklarını tahrip ettiğini de bildirmiş fakat herhangi bir netice alamamıştır. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan

⁵⁵⁰ BOA, DH.TMIK.M, 16/16, 17 R 1314-25 Eylül 1896.

⁵⁵¹ Gabrîyel Akyüz, *Kırklar Kilisesi Arşiv Defteri*, (Mardin: Artuklu Yayınlar, 2019), 112, Belge no: 71.

⁵⁵² BOA, A.(DVNSMHHM.d.) 111, Hüküm no: 2209.

⁵⁵³ BOA, DH.ŞFR. 181/70, r. 27 Eylül 1311-9 Ekim 1895.

Süryânî Kadîm Patrik Vekili Bulas, haklarında bir tahkikat açılmayan bu kişileri Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Nezaretten Diyarbekir Valiliğine gelen evrakta, hırsızlık yapan kişilerin yakalanması, çaldıkları eşyaları sahiplerine teslim etmesi emredilmiştir.⁵⁵⁴ Bu örnekten anlaşıldığı üzere haklarını arayıp da bulamayan Süryânîler, rahat bir şekilde bir üst makama şikâyetlerini bildirip sonuç elde etmekteydiler. Bir hırsızlık vakası da Mardin'de gerçekleşmiştir. Dayru'z-zafaran ve Maryakos adlı kiliselerine ait büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar çalınmıştır. Bu vaka üzerine tahkikat yapılmıştır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti de Diyarbekir Vilayeti'ne acilen olayın aydınlatılması için kendilerine dönüş yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁵⁵⁵

Kürtlerle Süryânîler arasında eşkıyalık faaliyetleri vuku bulmuştur. Genelde Kürtlerin Süryânîlere karşı öldürme ve yağma hareketlerinde bulunduğu dair şikâyetler, iddiadan ve rivayetten öteye gidememiştir.⁵⁵⁶ Buna örnek olarak eşkıya diye zikredilen Hana Cido adlı kişinin şikâyet edilmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Hana Cido ve kardeşi önce patrik tarafından himaye edilmekteydi.⁵⁵⁷ Ancak anlaşılmayan bir sebepten dolayı Süryânî Patriği; Hana Cido, Çeçen eşkıyasından Sarı ve Bacirin adlı kişilerin Süryânî köylerini basıp ahaliyi yakalayıp öldürdüğü ve bazılarını yaralı olarak bıraktığını ihbar etmiştir. Bunun üzerine Süryânî köylerine giden askerlerin, böyle bir vakayla karşılaşmadığı ve patriğin şikâyetinin asılsız olduğu bir rahibin tasdikiyle tespit edilmiştir. Patriğin neden böyle bir şey yaptığı anlaşılmamış olsa da belgede *mekasîd bedhahnan bir yol açmak üzere bu gibi müfteriyat ve şikayata cür'et etmiş*⁵⁵⁸ diye ifade edilmektedir. Bunun üzerine Sadaret'ten gelen yazıda patriğin vazifede kalmasının uygun olmadığı kararlaştırılmış ve görevden el çektirilmiştir.⁵⁵⁹ Bazı Kürt aşiretlerinin Süryânî köylerine saldırdığı da vakidir. Ermeni köylerini yağmalayan bazı Kürt aşiretlerinin Süryânî köylerine de saldıracakları ihbarını alan devlet, bu köylerde gereken askeri tedbirleri aldıktan sonra aşiretlere nasihatlerde bulunmayı uygun görmüştür. Yağma yapmaya

⁵⁵⁴ BOA, DH.MKT. 2821/79, 3 CA 1327-23 Mayıs 1909.

⁵⁵⁵ BOA, DH.ŞFR. 93/244, 16 Safer 1337-21 Kasım 1918; BOA, DH.ŞFR. 96/300, 23 CA 1337-4 Şubat 1919; BOA, DH.ŞFR. 96/71 4 CA 1337-5 Şubat 1919.

⁵⁵⁶ BOA, HR. TH. 172/7-1, 28 Mart 1896.

⁵⁵⁷ BOA, DH.ŞFR. 141/66 r. 14 Eylül 1305-26 Eylül 1889; BOA, DH.ŞFR. 126/4, r. 8 Ağustos 1301-20 Ağustos 1885.

⁵⁵⁸ BOA, DH.MKT. 1676/129, 1 R 1307-10 Aralık 1889.

⁵⁵⁹ BOA, DH.MKT. 1665/90, 14 S 1307-10 Ekim 1889; BOA, DH.MKT. 1672/89, 15 RA 1307-9 Kasım 1889; BOA, DH.MKT. 1679/87, 13 R 1307-7 Aralık 1889; BOA, DH.MKT. 1683/59, 25 R 1307-19 Aralık 1307.

çalışan Kürt aşiretleri devlet tarafından engellenmiştir.⁵⁶⁰ Süryânîlerin birbirleri arasında da çatışmalar yaşanmaktaydı. Lice kazasında gerçekleşen silahlı çatışmada, Süryânîlerden Namo adındaki kişi öldürülmüştür. Bunun üzerine katilin yakalanması ve gerekenin yapılması için tahkikat başlatılmıştır.⁵⁶¹ Yine münferit ama bir o kadar ilginç bir vaka da Süryânî Patriği ile bir Ermeni arasında yaşanmıştır. Süryânî Patriği Abdülmesih Efendi, Ermeni'den borcunu alamadığı için bu Ermeni'yi kilisenin ahırında esir etmiştir. İhbar üzerine polislerin ahıra baskın yapmasıyla Ermeni kurtarılmıştır.⁵⁶² Buna benzer bir olay da Beşiri kazasında yaşanmıştır. Deyr-i Yakup manastırı rahipleri, kilisenin önünden geçen Garzanlı Ermeni ahalisinden Süleyman ve eşi Halime'yi darp etmişlerdir. Sonrasında da rahipler, Halime'yi kilisede hapsetmişlerdir. Bu konuda tahkikat yapıp gerekenin yapılması hakkında hem devlet hem de Süryânî Patrikhanesi tarafından uyarı gönderilmiştir.⁵⁶³ Süryânîler Diyarbekir'de az da olsa suç olaylarına katılmıştır. Bununla birlikte Süryânîlere karşı da bazı durumlarda menfi tutumlar sergilenmiştir. Her iki durumda da devlet, hızlı bir şekilde haksızlıkları ortadan kaldırmaya gayret etmiştir.

E. Diyarbekir'de Görev Yapmış Süryânî Din Adamları, Diyarbekir'deki Süryânî Kadîm Okulları ve Süryânîlere Yapılan Dinî Yardımlar

1. Diyarbekir'deki Süryânî Din Adamları

Süryânî Kilisesi tarihi içerisinde Diyarbekir'in ayrı bir yeri vardır. Diyarbekir ve Mardin'in Osmanlı sınırlarına katılmasıyla, Süryânîler Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Diyarbekir ve Mardin, Süryânî Kadîm Patrikhanesi'ne ev sahipliği yapmıştır. Patrikliğin merkezi dönem dönem yer değişikliğine uğrayıp Diyarbekir olmuşsa da genel itibariyle merkez Mardin Dayrû'z-Zafaran manastırı olmuştur.⁵⁶⁴ 1870-1920 yılları arasında ise Süryânîler Diyarbekir'de piskoposluk makamıyla temsil edilmiştir. Zikredilen tarihlerden itibaren Diyarbekir ve Mardin'de birçok patrik ve piskopos görev yapmıştır. Bununla birlikte Süryânîler vilayet meclisinde de yer almış, şehrin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu konu ile ilgili Osmanlı Salnamelerinde önemli bilgiler yer almaktadır.

⁵⁶⁰ BOA, DH.ŞFR. 183/84, r. 25 Teşrin-i Evvel 1311-6 Kasım 1895; BOA, DH.ŞFR. 184/5, r. 1 TS 1311-13 Kasım 1895.

⁵⁶¹ BOA, DH. TMIK.M. 37/49, 15 RA 1315-14 Ağustos 1897.

⁵⁶² BOA, DH.ŞFR. 227/8, r. 10 Ağustos 1312-22 Ağustos 1896.

⁵⁶³ Gabriyel Akyüz, *Kırklar Kilisesi Arşiv Defteri*, 43, Belge no: 33.

⁵⁶⁴ Yusuf Malek, *The British Betrayal of the Assyrians*, (Chicago: 1935), 107-108.

Diyarbakir genelinde görev almış patrik, piskopos ve piskopos vekilleri listesi kronolojik olarak aşağıda gösterildiği gibidir.⁵⁶⁵

Tablo 6: Diyarbakir’de Görevli Din Adamları

Tarihler	Din Görevlilerinin Adı	Görevi	Bulunduğu Merkez	Bağlı Olduğu Kilise
1870	Yakob Efendi	Patrik	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1870	Filibos Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Katolik
1870	Metah Efendi	Serpiskopos	Hazro	Süryânî Kadîm
1871-72	Metah Efendi	Serpiskopos	Cizre	Süryânî Kadîm
1873-74	Patrik Efendi ⁵⁶⁶	Patrik	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1873-74	Kalyos Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Katolik
1873-74	Manah Efendi	Serpiskopos	Cizre	Süryânî Kadîm
1874-75	Batros Efendi	Murahhas Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1874-75	Cebrail Efendi	Rahip (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1875	Patrisi Efendi	Murahhas Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Katolik

⁵⁶⁵ *Salname-i Diyarbakir*, 1/71, 223, 297, 342; *Salname-i Diyarbakir*, 2/182, 289; *Salname-i Diyarbakir*, 3/164, 250, 349; *Salname-i Diyarbakir*, 4/60, 271, 358; *Salname-i Diyarbakir*, 5/80, 176, *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def’a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302 (1885), 578-579); *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306-1889), 752; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, (İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve İurekasi), (1315/1897), 609-610; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1317 (1899) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 55. Sene, (İstanbul: Daru’l-Hilafeti’l-Aliye Matbaa-i Amire, 1315-1899), 707-708; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, (İstanbul: Selanik Matbaası, 1327-1911), s. 155-157; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1333-1334 (1918) Sene-i Maliyesi, 68. Sene, (İstanbul: Hilal Matbaası, 1334-1918), s. 178-179; Canan Seyfeli, “Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryânî Kadim Patrikliği (1847-1918)”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, 29, (2017), 25-38.

⁵⁶⁶ Bu şekilde kayıt düşülmüş ve isim zikredilmemiştir.

1875	Hori Efrayim Efendi	Patrik Vekili	Mardin	Süryânî Kadîm
1875	Mirza Efendi	Murahhas Vekili	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1875	Pavlov Efendi	Serpiskopos	Cizre	Süryânî Kadîm
1876	İmertere Efendi	Patrik Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1876	Petros Efendi	Murahhas Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1877	Batros Efendi	Murahhas Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1877	Mirze Efendi	Patrik Vekili (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rûesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1883-84	Petrus Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm
1883-84	Vanha Efendi	Piskopos	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1883-84	Behnan Efendi	Piskopos	Cizre	Süryânî Kadîm
1883-84	Patris Efendi	Piskopos	Nusaybin	Süryânî Kadîm
1883-84	Simon Efendi	Piskopos	Midyat	Süryânî Kadîm
1885	Cercis Efendi	Piskopos	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1885	Hanna Efendi	Matran	Nusaybin	Süryânî Kadîm
1885	Şemun Efendi	Matran	Midyat	Süryânî Kadîm
1885	Behnam Efendi	Matran	Cizre	Süryânî Kadîm
1888-89	Kurilos Circis Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1890-91	Petrus Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm
1890-91	Cercis Efendi	Piskopos	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1894-95	Batros Efendi	Murahhas Matran	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1894-95	Abdullah Efendi	Murahhas Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1896	Kurilos Cercis Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm

1897	Kurilos Cercis Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1897	Hori Yusuf Efendi	Metropolit Vekili	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1897	Hanna Efendi	Matran	Nusaybin	Süryânî Kadîm
1897	Mansur Efendi	Metropolit Vekili	Midyat	Süryânî Kadîm
1897	Behnam Efendi	Matran	Cizre	Süryânî Kadîm
1898	Batris Efendi	Murahhas (Meclis-i İdare-i Vilayet Aza-i Rüesâ-yı Ruhaniye)	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1898	Abdülmesih Efendi	Süryânî Kadîm Patriği	Mardin	Süryânî Kadîm
1898	Patros Efendi	Murahhas Matran	Diyarbakir	Süryânî Katolik
1899	Mansur Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1899-1900	Abdümesih Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm
1901-1902	Mansur Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1903	Cercis Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1903	Beşara Efendi	Metropolit Vekili	Midyat	Süryânî Kadîm
1909	Abdullah Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm
1909	Toma Efendi	Matran	Mardin	Süryânî Kadîm
1909	İlyas Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1909	Behnam Efendi	Matran	Cizre	Süryânî Kadîm
1909	Denha Efendi	Matran	Siverek	Süryânî Kadîm
1909	Abdulahad Efendi	Matran	Nusaybin	Süryânî Kadîm
1909	Mansur Efendi	Matran	Midyat	Süryânî Kadîm
1909	Kas Cebraîl Efendi	Metropolit Vekili	Silvan	Süryânî Kadîm
1911 ⁵⁶⁷	Aya Vandis İlyas Efendi	Matran	Diyarbakir	Süryânî Kadîm
1914-15	İlyas Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm
1914-15	Behnam Efendi	Matran	Nusaybin	Süryânî Kadîm
1914-15	Yakub Efendi	Matran	Midyat	Süryânî Kadîm
1917	İlyas Efendi	Patrik	Mardin	Süryânî Kadîm

⁵⁶⁷ BOA, BEO, 4009/300632, 09 Ra 1330.

2. Diyarbekir’deki Süryânî ve Gayrimüslim Okulları

Diyarbekir Süryânî okullarıyla ilgili bilgileri maarif salnamesinden öğrenebilmekteyiz. Bu okullar devletin vereceği ruhsatla eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayabilmekteydi. Bunun yanında bazı okulların ruhsatsız oluşu devletin müdahale etmesine neden olmuştur. Ruhsatsız okulların bir an önce ruhsatlarını almaları için ihtar çekilmiştir.⁵⁶⁸ 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 tarihli maarif salnameleri Diyarbekir ve civarındaki gayrimüslim okullarla ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Ancak Süryânî Katolik Mektebi ve Mardin’deki Süryânî okullarıyla ilgili bilgiler maarif salnamelerinde yer almamaktadır. Bazı belgelerde yer alan bilgilere nazaran Diyarbekir Kadı Cami Mahallesi’nde bir adet Süryânî Katolik Rüştîyesi ve Mardin’de Süryânî Mektebi’nin yer aldığı bilinmektedir.⁵⁶⁹ Gazetelerde ise Diyarbekir’de bir Süryânî mektebinin olduğu zikredilmektedir.⁵⁷⁰ Bununla beraber Cuinet’in Diyarbekir vilayeti raporlarında Süryânî okulları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Raporlarda Diyarbekir’de toplamda 2 adet Süryânî okulunun mevcut olduğu ancak sadece birinin açık olduğu dile getirilmiştir. Bu okulun 400 erkek ve 31 kız öğrencisi bulunmaktadır. Yine Süryânî Katoliklerin bir okulu bulunmakta ve 60 öğrencisi olduğu raporda yer almaktadır. Ergani Maden’de 4 Süryânî Kadîm okulu ve 220 öğrenci bulunmaktadır. Mardin’de ise 18 Süryânî Kadîm okulu ve 1.080 öğrenci, 4 Süryânî Katolik okulu ve 200 öğrenci bulunmaktadır.⁵⁷¹

Süryânî ve Keldânî mekteplerinin öğrencileri yıllara göre düşüş göstermektedir. Bu azalmanın 1895 yılındaki Ermeni isyanlarıyla ilintili olduğu ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte Süryânîlerin Müslümanların okullarına gitme hakkı bulunmaktaydı. Bu sebeple Süryânîlerin devlet okullarına kayıt yaptırma ihtimali de mevcuttur. Ancak bunun tespiti mümkün görülmemektedir.

Süryânî okullarında çok dilli bir eğitim vardı. Nitekim bu okullarda Türkçe, Arapça Süryânîce ve Fransızca lisanlarıyla eğitim gerçekleşmekteydi.⁵⁷² Devlet bu derslere

⁵⁶⁸ BOA, MF.MKT. 393/53-1, 28 Mart 1314-9 Nisan 1298.

⁵⁶⁹ BOA, MF.MKT. 1060/69-1, 19 R 1326-21 Mayıs 1908; BOA, MF. İBT. 497/41-1, 8 Nisan 1320- 21 Nisan 1904.

⁵⁷⁰ Diyarbekir Gazetesi, No: 34, 34-2

⁵⁷¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2/413; Ayhan Öztürk, Haşim Erdoğan, “Kadim Süryanilerin 20. Yüzyılda Eğitim, Edebiyat ve İletişim Olarak Türkçeye ve Türk Alfabesine Bakışı”, *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 2/3, (2016), 91.

⁵⁷² Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 195.

müdahale etmemekteydi. Ancak bazı durumlarda zararlı görülen yayınlar devlet tarafından yasaklanabilmekteydi. Bunlardan biri Süryânî Katolik Rüştîye'sinde okutulan "Arabü'l-ibareye Teallüm Kıraat" adlı risaleydi. Risalenin yedinci ve altmışıncı sahifelerinde devlet aleyhine yazılmış zararlı fikirler bulunmaktaydı. Devlet bu kitabın okutulmasına yasak getirmiştir.⁵⁷³ Ayrıca Süryânîlerin dinî kitaplarının Dayrû'z-zafaran manastırında basılması, devlet tarafından uygun görülmüştür.⁵⁷⁴ Süryânîlerin günlük ders müfredatı hakkında Mürşid-i Asurin Gazetesi'nin dokuzuncu sayısında Keşişoğlu Cebrail şu bilgileri vermiştir.⁵⁷⁵

Pazartesi: Süryânîce, Arapça, Türkçe, Fransızca, Coğrafya ve İmla dersleri işlenmektedir. Salı: Osmanlıca, Süryânîce Gramer, Fransızca, Tarih, Matematik ve Din dersleri işlenmektedir.

Çarşamba: Süryânîce, Türkçe Fransızca Konuşma, Coğrafya, Tarih ve Matematik dersleri işlenmektedir.

Perşembe: Süryânîce, Fransızca Güzel Yazı, Osmanlıca, Türkçe Güzel Yazı, Dinî Kurallar dersleri işlenmektedir.

Cuma: Süryânîce, Türkçe ve imla, Fransızca ve imla, Arapça Konuşma ve yazma dersleri işlenmektedir.

Cumartesi: Dinî Kurallar, Süryânîce İmla ve Güzel Yazı dersleri işlenmektedir. Bu derslerle birlikte Tabiat Bilimleri, Hristiyan Teolojisi ve Kilise musikisi dersleri de verilmekteydi.⁵⁷⁶

Süryânîler gayrimüslimlere açık olan her çeşit okula kayıt yaptırmışlardır. Böylelikle devlet bürokrasisinde görev alabilmişlerdir.

Süryânî ve gayrimüslim okulları, öğrenci sayısı ve sorumlu müdürlerin listesi aşağıda gösterildiği gibidir.

Tablo 7: Maarif Salnamelerine Göre Diyarbakir Vilayet'indeki Süryânî Okulları

Yıllar	Mektep	Cemaat	Erkek	Kız	Sorumlu Müdür	Kuruluş Tarihi	Mektep Statüsü	Yer
1898 ⁵⁷⁷ (1316)	Süryânî Mektebi	Süryânî Kadîm	85	-	Naum Efendi	1870	Rüşdiye	Diyarbakir

⁵⁷³ BOA, MF.MKT. 1060/69-1, 19 R 1326-21 Mayıs 1908; BOA, MF.MKT. 1060/69-2, 12 C 1326- 12 Temmuz 1908.

⁵⁷⁴ BOA, DH. MKT. 2629/20-3, 13 Ramazan 1326-9 Ekim 1908.

⁵⁷⁵ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 198

⁵⁷⁶ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 205.

⁵⁷⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316, 1052-1053.

	Rüşdiye Mektebi	Keldânî	15	-	-	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan	75	55	Mardiros Efendi	1860	Rüşdiye	Diyarbakir
	Küçük Kilise	Ermeni	265	-	Keşiş Artin Efendi	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan		60	Cercis Efendi	1863	Rüşdiye	Mardin
	Ermeni Mektebi	Ermeni	85		-	1866	Rüşdiye	Ma'den
	Amerikan Mektebi	Amerika			Mister Di	1871	İdadi	Mardin
1899⁵⁷⁸ (1317-1318)	Süryânî Mektebi	Süryânî Kadîm	61		Naum Efendi	1870	Rüşdiye	Diyarbakir
	Rüşd-i vatan	Keldânî	17		Keşiş İstapan Efendi	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Ermeni Mektebi	Ermeni	215		Keşiş Artin Efendi	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan	58	23	Mardiros Efendi	1863	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan	55		Cercis Efendi	1863	Rüşdiye	Mardin
	Amerika Mektebi	Protestan	42	23		1871	İdadi	Mardin
	Ermeni Mektebi	Ermeni	63		Mister Di	1866	Rüşdiye	Ma'den
1319⁵⁷⁹	Süryânî Mektebi	Süryânî Kadîm	51		Naum Efendi	1870	Rüşdiye	Diyarbakir
	Ermeni Mektebi	Ermeni	245		Keşiş Artin Efendi	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Rüşdiye Mektebi	Keldânî	13		Keşiş İstefan Efendi	Bilinmiyor	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan	65	30	Mardirdi Efendi	1863	Rüşdiye	Diyarbakir
	Protestan Mektebi	Protestan	51		Cercis Efendi	1863	Rüşdiye	Mardin
	Protestan Mektebi	Protestan	42		Misteri Efendi	1869	İdadi	Mardin
	Ermeni Mektebi	Ermeni	62		-	1866	İdadi	Ma'den

⁵⁷⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317, 1202-1203; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318, 1340-1341. Katolik Fransızların Kapusen okulları zikredilmekte ancak öğrenci sayısına dair bilgi verilmemektedir.

⁵⁷⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319, 612-613.

3. Diyarbakir’deki Süryânî Kiliseleri ve Manastırları

Diyarbakir vilayeti Süryânîler için çok önemli bir yer işgal etmektedir. Bünyesinde barındırdığı Süryânî kiliseleri ve manastırlarıyla bu önemi gözler önüne sermektedir. Bunlar arasında günümüzde aktif kullanılanlar olduğu gibi yıkılmış ve yerleri belli olmayanlar da bulunmaktadır. Bu eserler sırasıyla şunlardır.⁵⁸⁰

Kiliseler

a) *Meryem Ana Kilisesi*: 3. yüzyılda inşa edilmiştir. Patriklik merkezi olarak da kullanılmıştır. Rum Kapısı’nın yakınlarında ve şehrin batı yakasında kalan Meryem Ana Manastırı, belgelerde Mor-Yakup Kilisesi olarak da geçmektedir. Süryânîler bu kiliseye mallarının bir kısmını vakfetmektedirler. Meryem Ana Kilisesi Süryânî kiliseleri arasında yüksek din adamlarının defnedildiği kilisedir. Söz konusu bu cesetler gümüş silindir sandıklarda muhafaza edilmektedir. 70 metrelik uzunluğa sahip olan bu kilise “Doğudaki Kiliselerin Gelini” adıyla isimlendirilmiştir.⁵⁸¹ Süryânîler günümüzde hâlâ burada rahat bir şekilde ibadetlerini sürdürmektedir.⁵⁸²

b) *Mar Yuhannun Kilisesi*: 4. asırda inşa edilmiştir. Arabistan piskoposu Mar Yuhanna öldükten sonra bu kiliseye gömülmüştür.⁵⁸³ Kilisenin yapısı günümüze ulaşmamıştır.

c) *Mor İstefanos Kilisesi*: 4. yüzyılda inşa edilmiştir. İhtişamlı bir kilise olması hasebiyle 503 yılında Amid’i işgal eden Sasani hükümdarı Kubad tarafından Mecusi tapınağı haline getirilmiştir. Suruçlu Mor Yakub bu kilisenin Mecusi tapınağı haline getirilmesine binaen çok acıklı bir mersiye yazmıştır. Kilisenin bulunduğu yer ve yıkıldığı tarih belli değildir.⁵⁸⁴

d) *Mar Gevergis Kilisesi*: 4. veya 5. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. İçkale mevkiindedir. Günümüzde kalıntıları bulunmaktadır.

⁵⁸⁰ Yusuf Kenan Haspolat, *Diyarbakır Kiliseleri*, (e-Kitap: 2015), 26; Kiliseler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, (Ankara: Diyarbakır BŞB Yayınları, 2002); Max Van Berchem, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthian Bell, *Amida*, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanife Türkseven, S. Erdem Türközü, (Ankara: Orient Yayınları, 2015).

⁵⁸¹ İshak Saka, *İman ve Hadara*, 5/96.

⁵⁸² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 2. Baskı, (Ankara: TTK Yay., 2014), 123.

⁵⁸³ Hanna Dolapönü, “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakır)e Yayılışı”, *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, S. 2-4, (1956, 1957, 1958) 349.

⁵⁸⁴ Hanna Dolapönü, “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakır)e Yayılışı”, 349.

e) *Mar Zhuro Kilisesi*: 5. yüzyılda Çift Kapı civarında yapıldığı düşünülmektedir. 629 yılında Urfa metropoliti Mar Şemun, 649 yılında Antakya Patriki Mar-Yuhanon ölünce bu kiliseye gömülmüştür. Osmanlı vakfiyelerinde buraya Ayn-ı Ze'ura denilmekteydi. Bu kilisenin bir kaynak suyu üzerine inşa edilmesinden dolayı bu ismi almıştır. Halk arasında bu kilisenin adı “Zülal” olarak yaygınlaşmıştır.⁵⁸⁵ Bu kilise günümüze ulaşmamıştır.

f) *Kırklar Kilisesi*: Bu kilise 5. yüzyılda Kırklar Dağı mevkiinde inşa edilmiştir. Sasaniler saldırılarıyla Diyarbakir'i yakıp yıkınca, Ermeni piskoposu Surp-Enün, Sasani kralına yalvararak bu kilisenin tahrip olmamasını istemiştir. Bu talep üzerine bu kiliseye dokunulmamıştır.⁵⁸⁶ Kırk Şehit adına izafe edilmiştir. Kilisenin kurucusu Yuhanna Şuar-Saoro'dur.⁵⁸⁷

g) *Mar Kuzmo/Mar Duymana Kilisesi*: 4. yüzyılda inşa edilmiştir. 1910 yılında yıkılmıştır. Meryem Ana Kilisesi'nin güney tarafındadır. Diyarbakir Arkeoloji Müzesi'nde bu kiliseye ait kalıntılar mevcuttur.

h) *Mar Şilo Kilisesi*: Amid Metropolidi olan Mar Mara burayı inşa etmiştir. Vefatından sonra da buraya gömülmüştür.⁵⁸⁸ Günümüze ulaşmamıştır.

i) *Mar Hananyo*: Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber Muallak camisi civarında olduğu düşünülmektedir. Ancak günümüze ulaşmamıştır.

j) *Süryani Katolik Kilisesi*: Dabanoğlu mahallesi, Kadı Cami Sokağı mevkiinde bulunmaktadır. Bu yapının tarihini 7. yüzyıla dayandığı dile getirilmektedir. Günümüze ulaşmamıştır.⁵⁸⁹

Manastırlar

a) *Zuknin Manastırı*: Diyarbakir yakınlarında bulunan manastır, önemli ilmi faaliyetlerin icra edildiği bir yerdir. 4. yüzyılda inşa edilmiş olup 10. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır. Günümüzde kalıntıları bulunmamaktadır.⁵⁹⁰

b) *Mar İliya Manastırı*: Peygamber İliya adına ithafen Kangirt/Kankirt köyü yakınında inşa edilmiştir. Halk arasında siyah taşlardan inşa edilmesinden dolayı Karakilise olarak

⁵⁸⁵ Dolapönü, “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakir)e Yayılışı”, 349.

⁵⁸⁶ Dolapönü, “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakir)e Yayılışı”, 349.

⁵⁸⁷ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 265.

⁵⁸⁸ Dolapönü, “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakir)e Yayılışı”, 349.

⁵⁸⁹ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 166.

⁵⁹⁰ Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 159.

bilinmektedir. Önemli bir kütüphaneye sahip olan manastır, devrinin önemli bir ilim merkezidir. 19. yüzyılda burada Karakilise köyü kurulmuştur. 20. yüzyılın başlarında köy boşalınca manastır sahipsiz kalmıştır. Günümüzde kalıntıları bulunmaktadır.⁵⁹¹

c) *Deyir el Rahaviyin Manastırı*: Diyarbakır surlarının güney kısmının dışında inşa edilmiştir. Burada bulunan bir taş üzerinde Süryanice bir kitabe bulunmuştur. Kitabede şöyle yazmaktadır: “Filifos bu manastırı inşa etti. Allah nezdinde anılmak üzere müminleri ebede dek bereketle ansın.” Bu manastırın kalıntısı günümüze ulaşmamıştır.⁵⁹²

d) *Mor Yuhanna Durtoye Manastırı*: Diyarbakır yakınlarında münzevi bir hayat yaşayan Yuhanna tarafından kurulmuştur. Bu manastırda Efes’li Yuhanna ile birlikte üç episkopos mezun olmuştur. 7. yüzyıldan sonra bu mekânın akıbetiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹³

e) *Mor Kuryakos Manastırı*: Diyarbakır’ın kuzeydoğusunda bulunan Beşiri yakınlarında bulunan Zarcâl köyünde inşa edilmiştir. Bu manastır 15 ile 20. yüzyıllar arasında bölgenin metropolitlik merkezi konumundadır. Günümüzde ise kalıntıları hâlâ ayakta.⁵⁹⁴

4. Diyarbakır’da Yetişmiş Süryânî Bilim Adamları

Yukarıda bahsi geçen kiliseler hem din hem de eğitim merkezleridir. Bu kiliselerde bulunmuş ve oralarda yetişmiş çok önemli bilim insanları da mevcuttur. Onların isimlerini şöyle sıralayabiliriz.⁵⁹⁵

Tablo 8: Diyarbakır’da Yetişmiş Süryânî Bilim Adamları

Bilim Adamları	Yaşadığı Yüzyıllar	Bilim Dalı
Amidli İshak	4. ve 5. yüzyıl	Edebiyat ve Teoloji
Amid Rahibi Dada	4. ve 5. yüzyıl	Teoloji
Meyafarkinli Mar Marutha	4. ve 5. yüzyıl	Tıp, Edebiyat, Teoloji
Mar Dimet	5.yüzyıl	Tıp
Amidli Aetius	6.yüzyıl	Tıp
Amid Matranı Mara	5. ve 6. yüzyıl	Teoloji
Eğilli Rahip Musa	6. yüzyıl	Tercüme
Eğilli Yuhanna	6. yüzyıl	Tarih ve Teoloji
Amidli Mar Yeşu	5. ve 6. yüzyıl	Tarih
Amidli İbrahim	6.ve 7. yüzyıl	Felsefe ve Edebiyat

⁵⁹¹ Barsavm, *Saçılmış İnciler*, 514; Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 160; Günel, *Türk Süryanileri Tarihi*, 239.

⁵⁹² Günel, *Türk Süryanileri Tarihi*, 240.

⁵⁹³ Barsavm, *Saçılmış İnciler*, 517.

⁵⁹⁴ Barsavm, *Saçılmış İnciler*, 514; Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 161.

⁵⁹⁵ Haspolat, *Diyarbakır Kiliseleri*, s. 25.; Gabriyel Akyüz, “Diyarbakır Süryani Azizleri”, *Diyarbakır Nebirler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010), 256-269.

Amidli Yanurın	7. yüzyıl	Felsefe ve Teoloji
Amidli Toma	7. ve 8. yüzyıl	Teoloji
Zukninli Rahip	8.yüzyıl	Tarihçi

5. Kiliselere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti, tebâsı olan gayrimüslimlerin birbirlerine menfî bir şekilde müdahale etmesine mâni olmuştur. Devlet, her milletin kendine has dinî yöneticisini atamasına, âyin yapmasına, kilise ve manastırlarında özgür bir şekilde ibadet etmesine hoşgörümlü bakmıştır. Bu duruma engel olmaya çalışanlar uyarılmış gerektiğinde cezalandırılmıştır. Bununla ilgili Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde yer alan bir berat dikkate şayandır. Belgede, ölen patriğin yerine geçen yeni patrik Korkis b. Şemun’a berat verildiği ve bütün Süryânîlerin bu patriğe tabi olması gerektiği bildirilmiştir. Patriğin atayacağı metropolitlerin azil ve tayinlerine karışılmaması aktarılmıştır. Öte yandan başka milletlerin Süryânîlerin kilise ve manastırlarındaki ayinlere, mir-i miran, mirliva, voyvoda, mütesellim vs. yöneticilerin patrikliğin elinde bulunan mal ve mülklere müdahale etmemeleri ayrıca patriği rencide etmemeleri emredilmiştir.⁵⁹⁶ Yine Yakup Matran Rahip’in patrik tayin edilmesine binaen bir ferman gönderilmiş ve genel hatlarıyla yukarıda bahsedilen durumlar dile getirilmiştir.⁵⁹⁷ Süryânî Kadımlere verilen değer kadar Süryânî Katolikler de aynı şekilde değer görmüş, korunmuş ve gözetilmişlerdir. Bu durumla ilgili Diyarbekir ve havalisine murahhas tayin edilen Anton b. Zamehri’den bahseden belge dikkat çekicidir. Vilayete gönderilen emirde, Süryânî Katolik mensuplarına eziyet edilmemesi gerektiği, ayin ve ibadetlerine karışılmaması ve rencide edilmemeleri ifade edilmiştir.⁵⁹⁸ Osmanlı Devleti cemaat nüfusunun çokluğuna veya azlığına göre muamelede bulunmamıştır. Dinî yaşama özgürlüğünü öncelemiş, milletin özgürce yaşamasına destek olmuştur.

6. Kilise Tamiri ve İnşası

Süryânîler için önem arz eden mekanların tamirâtı ve yıkılan yerlerin yeniden inşa edilmesine Osmanlı Devleti önem atfetmiştir. Bununla ilgili birçok örnek mevcuttur. İstanbul’dan Diyarbekir valisine ve kadısına gönderilen emirde, Süryânîlerin harap olmuş

⁵⁹⁶ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3712, 313 Numaralı Diyarbekir Şer‘iyye Sicili, s. 200-201; BOA, A. (DVNSGMC.d.), 1, 29 Zilhicce 1247-30 Mayıs 1832 (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri), 39.

⁵⁹⁷ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3746, 352 Numaralı Diyarbekir Şer‘iyye Sicili, 70.

⁵⁹⁸ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3746, 352 Numaralı Diyarbekir Şer‘iyye Sicili, 67.

kiliselerinin tamirine engel olunmaması gerektiği bildirilmiştir.⁵⁹⁹ Siverek kazasında Ermeni patrikanesine bağlı olan Süryânî milletinin harap olmuş kilisesinin devletin desteğiyle yeniden inşa edilmesi istenmiştir.⁶⁰⁰ Bunun gibi birçok örnek bulunmaktadır. Mardin'in Gülesiyân mahallesinde bulunan 897 nüfuslu Süryânî kilisesinin 1 kapılı ve 5 pencereci çan kulesinin tamiri ahali tarafından yapılamayınca devletin yardımlarıyla yapılmaya başlanmıştır.⁶⁰¹ Yine Mardin Kırklar Kilisesi'nin avlusuna bir oda yapılması için ruhsat verilmiştir.⁶⁰² Sadece Süryânîlere değil Keldânîlere de destekler verilmiştir. 1873 yılında Cizre'de ihtiyaca binaen Keldânî Katoliklerin bir mektep talebi olmuştur. Devlet tarafından müsaade edilerek mektebin açılmasına izin verilmiştir.⁶⁰³ Yine Cizre'de her dört duvarda 4 pencere ve 3 kapı bulunmak üzere yeni bir kilise yapılmasına müsaade edilip buna mâni olunmamasına dair vali naibine emir gönderilmiştir.⁶⁰⁴ Süryânîlerin yaşadığı yerlerde kiliselerin yetmediği zamanlar olmuştur. Masrafların kendileri tarafından karşılanacağı ifade edilerek devletten ruhsat istemişlerdir. Böyle bir örnekte; Diyarbakır'ın İzzettin Mahallesinde harap olmuş Süryânî Katolik Kilisesi için Süryânî Katolik Piskoposu hükûmete müracaat etmiştir. Bu mahallede yetmiş haneden müteşekkil dört yüz Süryânî Katoliki'nin yaşadığı bildirilmiştir. Yapılacak olan kilisenin yüz otuz bin kuruşluk masrafının olduğu ve Süryânî Katolik Patrikhanesi tarafından karşılanacağı zikredilmiştir. Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından uygun görülerek ruhsat verilmiştir.⁶⁰⁵

Osmanlı Devleti imkanlar ölçüsünde gayrimüslimlerin ihtiyaç ve taleplerini karşılamaktaydı. Silvan kazasında harap olmuş Meryem Ana adındaki kiliseye de yeniden inşası için ruhsat vermiştir.⁶⁰⁶ Bazen kilise inşaatlarına Müslümanlar tarafından müdahale edilmiştir. Söz gelimi Süryânî Katolikler sekiz yıl önce toplanmış olan yardımlarla Mardin'in Göllü köyünde bir kilise inşaatına başlamıştı. Müslüman mahallesinin içinde bulunan bu inşaata Şeyh Abdülaziz Efendi razı olmamış ve cemaatiyle müdahale

⁵⁹⁹ BOA, A.(DVNSMHH.d.) 102, hüküm no: 380.

⁶⁰⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d. 1, s.53 Hüküm 155. 29.12.1290.

⁶⁰¹ BOA, A.DVNS.KLS.d. 6, s.100, Hüküm:2029. 29.12.1331.

⁶⁰² BOA, ŞD. 1496/13, 6 Muharrem 1330-27 Aralık 1911.

⁶⁰³ BOA, A.DVNS.KLS.d. 1, s.174 Hüküm 440. 29.12.1290.

⁶⁰⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d. 6, s.17, Hüküm:1913. 29.12.1331

⁶⁰⁵ BOA, BEO, 566/42392, 24 Kanun-ı Sani 1310-5 Şubat 1895; BOA, ŞD., 2643/31. 20 C 1312-19 Aralık 1894.

⁶⁰⁶ BOA, İ. DH. 793/64395,1-3, 21 ZA 1296-6 Kasım 1879; Mehmet Demirtaş, "Silvan Kazası'nda Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın ikinci Yarısı)", *TAED*, 38, (2008), 301.

etmiştir.⁶⁰⁷ Süryânî Katolik Patriği'nin de şikâyetinde bulunduğu, cemaatinden yetmiş hanenin bulunduğu ve kiliseye ihtiyacının olduğunu bildirmiştir.⁶⁰⁸ Ancak alınan kararda Müslümanların hassasiyeti gözetilerek kilisenin yapımının ertelenmesi istenmiştir.⁶⁰⁹ Osmanlı Devleti Süryânîlere her türlü yardımda bulunarak rahatça ibadet etmelerinin önünü açmıştır. Bazı durumlarda Müslümanların hassasiyetini de gözeterek kilise inşa edilmesine müsaade etmemiştir. Dolayısıyla devlet, gayrimüslim halkının hakkıyla birlikte Müslümanların hakkını da gözetmiştir.

7. Nakdi Yardımlar

Osmanlı Devleti, Süryânîlerin ihtiyaçlarına binaen bazen nakdi olarak yardımlarda bulunduğu gibi bazen de vergi mükellefiyetlerini ortadan kaldırarak desteklemiştir. Bu tarz meselelerle ilgili belgelerde bilgiler mevcuttur. Vergiler hakkındaki bir örnekte; Mardin sancağında bulunan Dayru'z-zafaran Manastırı'ndan bazı görevlilerce öşür vergisi bahane gösterilerek bazı malları haczedilmiş ve manastır baskı altına alınmıştır. Süryânî patriğinin şikâyeti üzerine devlet, manastırdan önceden vergi alınmadığı gibi sonradan da vergiden muaf tutulacağını bildirmiştir.⁶¹⁰ Muhtaç duruma düşmüş olan Süryânîlere gereken yardımlar yapılmıştır. Diyarbakır'da bulunan Süryânîlerden muhtaç durumda olan doksan beş kişiye 150 kilo buğday tahsis edilmiştir. Daha sonra Diyarbakır'a üç bin beş yüz kişi göç etmiş ve muhtaç durumda kalmışlardır. Bunun üzerine devlet muhtaçların ihtiyacını gidermek için 250 lira para yardımında bulunmuştur.⁶¹¹ Yine devlet tarafından Siverek ve Silvan'da muhtaç durumda bulunan Süryânîlere yardımlar yapılmıştır.⁶¹² Öte yandan İstanbul'da bulunan 172 kişilik fakir bir Süryânî grubuyla birlikte 3 bin veya 4 bin kişilik Avrupa ve Amerika'da bulunup memleketlerine dönmek isteyen Süryânîlere, devlet tarafından yardım yapılması kararlaştırılmıştır.⁶¹³

Osmanlı Devleti Süryânî patriklerine de önem vermiştir. Onların iâşesini ve yol masraflarını karşılamıştır. Mesela, devlet Süryânî Patriğinin İstanbul'a veya başka

⁶⁰⁷ BOA, ŞD., 1452/43-13. 15 R 1286; Akyüz, *Süryani Kilisesi*, 46.

⁶⁰⁸ BOA, ŞD., 1452/43-15. 8 C 1286.

⁶⁰⁹ BOA, ŞD., 1452/43-5-6, 2 Zilhicce 1286.

⁶¹⁰ BOA, BEO, 916/68653-2, 10 Mart 1312-22 Mart 1896; BOA, BEO, 914/68537-1, 10 Şubat 1312-22 Şubat 1897; Akyüz, *Süryânî Kilisesi*, 52, 58.

⁶¹¹ BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Zilhicce 1337-8 Eylül 1919

⁶¹² BOA, DH.ŞFR. 630/68-1-2 17 Temmuz 1919.

⁶¹³ BOA, DH.MKT. 2743/12, 27 M 1327-18 Şubat 1909.

vilayetlere gidiş gelişlerinde harcırahlar vererek yardımcı olmuştur.⁶¹⁴ İstanbul'a gitmiş olan Patrik Abdülmesih Efendi'ye Diyarbekir ve Halep'e gitmek için geçeceği vilayetlerde mülkiye memurları ve subayların eşlik etmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹⁵ Süryânîlerin bayram kutlamalarına devlet müdahale etmemiş, bilakis nakdi olarak desteklemiştir. Paskalya Bayramı münasebetiyle devlet, patrikhaneye 2.500 kuruş yardımda bulunmuştur.⁶¹⁶ Yardım yapılan tarihlerin 1890 ile 1920 yılları arasında olması ilgi çekicidir. Bu tarih aralığı Osmanlı Devleti'nin maddi açıdan zorluklar yaşadığı döneme tekabül etmektedir. Bu maddi zorluklara rağmen devlet Süryânîlere desteğini esirgememiştir.

F. Diyarbekir Süryânîlerinin Şer'î Davaları

Osmanlı Devleti bünyesinde birçok mahkeme bulunmaktadır. Bunlar arasında şer'îyye, cemaat ve konsolosluk, nizamiye ve ticaret gibi mahkemeler sayılabilir. Osmanlı Devleti'nin genelinde yetkili olan merci, klasik Osmanlı mahkemesidir. Devletteki gayrimüslim unsurlar hem cemaat mahkemelerine hem de şer'î mahkemelere başvurabilmekteydi. Özellikle gayrimüslimler ceza, miras ve borçlar gibi meselelerde aralarında anlaşmazlık çıktığı zaman şer'î mahkemeye giderlerdi.⁶¹⁷ Bu mahkemelerin kayıtları kadılar tarafından tutulurdu. Şer'iyye Sicilleri defterlerine kaydedilirdi. Bu defterlerin tarihi kaynaklık açısından önemi tartışılmazdır. Siciller kadıların resmî yazışmaları şikâyet ve istekleri ve ait olduğu yerin sosyal ve ekonomik hayatını yansıtmaktadır.⁶¹⁸ Büyük bir vilayet olan Diyarbekir'de mevcut olan Şer'iyye sicilleri de oldukça fazladır. Bu defterlerde kamuyu ilgilendiren vesikalar olduğu gibi, miras, evlenme, boşanma, din değiştirme gibi konulara ayrılmış belgeler de bulunmaktadır. Süryânîlerin de bu mahkemelere başvurduğu görülmektedir. Aşağıda miras, borç ve ihtida gibi konuları ihtiva eden defterlerden bazı örnekler zikredilerek Süryânîlerin mahkemedeki durumları hakkında bilgi verilecektir.

⁶¹⁴ BOA, İ.HUS. 76/97-1, 8 Rebiü'l-ahir 1317-16 Ağustos 1899.

⁶¹⁵ BOA, DH.MKT. 462/33-3, 19 Şubat 1317-4 Mart 1902.

⁶¹⁶ BOA, MV. 201-70, 16 C. 1334-20 Nisan 1916.

⁶¹⁷ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/342; Macit Kenanoğlu, "19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim", 7-44.

⁶¹⁸ Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1, (2003), 368.

1. Miras Davaları

Süryânîler arasında birçok miras davası vuku bulmuştur. Bu davalar arasında mal taksimleri yapılmış, nakit paralar varislere miras olarak bırakılmıştır. Süryânîler miras davalarında şer'i mahkemeye güvenmiş, mahkemenin verdiği kararlara saygı göstermişlerdir. Mahkemelere ilginç taleplerde de bulunulmuştur. Bunlardan biri, ölen annesinin alacağı için mahkemeye başvurulmuş davadır. Süryânî milletinden Yakub, vefat etmiş olan annesinin alacağı için mahkemeye başvurmuştur. Davada annesi Maryam'ın Abdülaziz isimli birine borç vermiş olduğu altı bin yedi yüz yirmi kuruşluk paranın kendisine iade edilmesini talep etmiştir.⁶¹⁹ Şer'îye sicillerine mahkeme sonuçlarının yansımadağı tespit edilebilmektedir. Mezkûr davanın da herhangi bir sonucu bulunamamıştır. Ancak davaların seyrine göre tahmin yürütülebilir. Bu davada da meblağı kesin olan bir alacak talebinin, yüksek ihtimalle karşılanmış olması tahmin edilebilir. Miras davaları iki celseli olabilmekteydi. Buna benzer bir örnek Süryânî milletinden olan Yusuf'un ölümü üzerine eşi Maryam ile oğlu Cebrail'in eşinin mirasından kendilerine kalan on beş bin otuz sekiz kuruşluk talebiyle ilgilidir.⁶²⁰ Bir müddet sonra aynı dava yeniden açılmıştır. Bu dava ise küçük olan çocuklarının artık büyüdüğünü ve mirastan on bin elli kuruş paylarını aldıklarını bildirmiştir. Bununla birlikte Maryam, kendisinin oturmuş olduğu eve kimsenin mirasçı çıkmadığını, yalnızca kendisine ait bulunduğunu belirtmiştir.⁶²¹ Bazı davaların sonucu sicillerde yer almaktadır. Buna benzer iki örnek mevcuttur. Bunlardan ilki Süryânî Katolik mezhebine mensup Koman'ın ölmesi üzerine terekisi eşi Bakabe?'ye ve küçük çocuklarının mallarına da annesinin vasi olarak belirlenmesidir.⁶²² İkincisi ise, Süryânî milletinden Yakup vefat edince mallarının tamamının, çocuğu olmadığından kardeşlerine kalmasıyla ilgilidir.⁶²³ Süryânîlerin mal taksimatı veya alacak-verecek davalarında Şer'i mahkemelere karşı itirazları tespit edilmemiştir. Buradan mahkemelerin adil bir şekilde yargılama yapıldığı tespitine ulaşılabilir.

⁶¹⁹ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3676, 275 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 176-177.

⁶²⁰ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3676, 275 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 185-189.

⁶²¹ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3676, 275 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 193-194.

⁶²² BOA, MŞH.ŞCD.d. 3740, 345 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 139.

⁶²³ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3740, 345 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 22.

2. Alım Satım ve Vekalet Davaları

Süryânîler, alışverişlerde yaşamış oldukları sıkıntıları şer'î mahkemeye taşımaya gayret etmişlerdir. Hristiyanların birbirleri arasındaki davalara şer'î mahkeme bakmıştır. Bununla ilgili örnek bir Süryânî ile Rum Katoliği arasındaki davadır. Süryânî milletinden olan Bezaz İlyas Rum Katoliklerinden olan Abraham'la ortak bir evi ve birçok malı bulunmaktadır. Ancak Abraham bu evi ve içindeki birçok eşyayı satınca Bezaz İlyas'a hakkını ödememiştir. Bunun üzerine Bezaz İlyas mahkemeye başvurmuştur. Abraham bu konuda uyarılmış ve borcunu ödemesi kararlaştırılmıştır. Abraham itiraz ederek Bezaz İlyas'ın yalan söylediğini iddia etmiştir.⁶²⁴ Neticede karar değişmemiştir.

Süryânîlerin kefalet davaları da şer'îyye sicillerinde yer almaktadır. Bu davalarda vasi olan kişinin, ölen kişinin borcunu da ödemesi istenmektedir. Böyle bir davada, Süryânî cemaatine mensup İbrahim'in vefatıyla birlikte mirası oğulları olan Fako ve Yusuf'a, kızları Suse ve Haydi'ye kalmıştır. Bunlara vasi olarak Mumcu Bekir Efendi tayin edilmiştir. Mumcu Bekir Efendi toplamda üç bin sekiz yüz on sekiz kuruşla bu borca kefalet etmektedir. Bu borç ondan talep edilmektedir.⁶²⁵

Vekaletle ilgili dava da mevcuttur. Böyle bir davada, bir mülke vekil olan Süryânî Katolik milletinden Kathiyan Kıvrek Efendi, mülkün satışını Keldânî milletinden Mihail'e yaptığı görülmektedir.⁶²⁶

3. Borç Davaları

Borçlanmalarla ilgili meselelerde Süryânîler şer'î mahkemeye başvururlardı. Bazen Süryânîlerin kendi aralarındaki borçlanmalar, bazen de farklı milletlerle ilgili borçlanmalar sicillerde kendine yer bulabilmiştir. Süryânî Katoliklerin, Süryânî Kadîmler ile aralarındaki alacak verecek davalarına da şer'î mahkemeler bakmıştır. Bununla ilgili dava şu şekilde görülmüştür: Süryânî Katolik milletinden Nasuh Efendi, Süryânî Kadîm milletinden Kas Mirza'ya dört bin üç yüz yirmi kuruş borç vermiştir. Ancak bu borcun iki bin üç yüz yirmi kuruşu kalmıştır. Bu sebeple mahkemeye başvuran Nasuh Efendi'ye Kas Mirza tarafından borcun ödenmesi mahkemece kararlaştırılmıştır.⁶²⁷ Ermeniler ve

⁶²⁴ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3676, 275 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 223.

⁶²⁵ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 22.

⁶²⁶ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 44.

⁶²⁷ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbekir Şer'îyye Sicili, 52.

Süryânîler arasında da benzer davalar bulunmaktadır. Ermeni milletinden olan Orsak'ın ölmesiyle beraber çocukları, babalarına 48 kuruş borcu olan Neccar İse isimli Süryânî'den alacaklarını tahsil için mahkemeye başvurmuşlardır. Mahkeme, borcun ödenmesi için İse'ye ihtarname çekmiştir.⁶²⁸

4. İhtida Davaları

Süryânîler arasında din değiştirenler de mevcuttu. Müslüman olan Süryânîlerin mahkemeye başvurup onay alması gerekmekteydi. Bununla ilgili bir dava görülmüştür. Davada, Süryânî milletinden Davut Efendi adlı bir kişi kelime-i şهادet getirerek Müslüman olmuştur. Adını değiştirmemiş, Davut olarak kalmıştır.⁶²⁹ Buna benzer bir örnekte Müslüman olan birine yardımlar da yapılmıştır. Süryânî Kadîm cemaatinden olan Tomi, din değiştirerek Müslüman olmuştur. Abdülmecid adını alan Tomi'ye Diyarbakir vilayeti bütçesinden elbise alması için 150 kuruş gibi cüzi bir ücret ödenmiştir.⁶³⁰

G. Süryânîlerin Muhtelif Milletlerle İlişkileri

Diyarbakir Vilayeti tarihin her döneminde bünyesinde birçok dinî cemaat bulunduran kozmopolit bir şehir görünümündedir. Süryânî Kadîm, Süryânî Ortodoks, Ortodoks Ermeni, Katolik Ermeni, Ortodoks Rum, Katolik Rum, Keldânî, Protestan, Yahudi, Kıpti ve Yezîdî olmak üzere 11 farklı cemaatin aynı yerleşim yerinde kaldığı tespit edilmektedir. Kentte yoğun nüfusa sahip olan gayrimüslim cemaatler Ermeniler ve Süryânîlerdir.⁶³¹ Bu yoğun nüfusa sahip iki cemaat arasında birçok olay yaşanmıştır. Bunun yanı sıra Süryânîlerin diğer milletlerle olan ilişkisi incelemeye tabi tutulacaktır. İncelenen ilişkilerde Süryânîlerin çoğu zaman haklı olduğu görülebilmektedir.

1. Süryânîlerin Ermenilerle İlişkileri

Diyarbakır nüfusuna bakıldığında Ermenilerden sonra en kalabalık nüfusa sahip olan cemaat Süryânî Kadîmlerdir. Süryânî Kadîmler, Ortodoks Ermenilerle ortak geleneklere sahipti. Süryânî Katolikler ve Ermeni Katolikler de aynı geleneklere bağlılardı. Bu

⁶²⁸ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbakir Şer'iyeye Sicili, 17.

⁶²⁹ BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbakir Şer'iyeye Sicili, 23.

⁶³⁰ BOA, DH. MKT. 1912/23, 16 C 1309-17 Ocak 1892.

⁶³¹ Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Diyarbakır'da Müslüman-Ermeni İlişkileri" *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, (Ankara: Manas Yayıncılık, 2019), 554.

sebeple ilişkileri genel manada iyi ilerlemiştir. Süryânîler ile Ermeniler bazen ortak kilise kullanmış, kendi cemaatlerine ait kiliseler bulunmadığı zamanlarda birbirlerinin kiliselerinde ibadetlerini ifa etmişlerdir.⁶³² Süryânîler kendi aralarındaki mezhepsel kavgalardan dolayı, Ermeniler gibi kendi aralarında bir birlik kuramamıştır. Süryânîler arasında bu birliğin olmaması ve Ermeni toplumuyla bir arada bulunmalarından dolayı, bu durum sonraki zamanlarda kendi aleyhlerine gelişecek birçok olumsuzluğa neden olmuştur.⁶³³ İki cemaat arasında başlangıçta iyi bir şekilde ilerleyen ilişkiler yerini birçok olumsuz vakaya bırakacaktır.

Süryânîler ile Ermeniler arasında bazen kilise ihtilafları yaşanmıştır. Dolayısıyla kiliselerin kime ait olduğuna dair tartışmalar çıkmaktaydı. Bunun bir örneği Lice’de yaşanmıştır. Lice’de bulunan Akkilise’nin kime ait olduğuna dair münakaşalar artınca devlet müdahale etmiştir. Adliye ve Mezahib Nezareti, Akkilise’nin Süryânîlerin kilisesi olduğuna dair Süryânîlerden delil istemiştir. Süryânîler bunun üzerine, Akkilise’nin bulunduğu yerde iki üç tane daha Süryânî kilisesi olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun yanında kilisenin kitabesinde Mar Habro yazmaktadır. “Mar veya Mor” adının Süryânîce olduğu ve Mar Habro’nun Süryânîlerce mukaddes bir isim olduğunu belirtmişlerdir. Kilisenin daha önce kendilerinde olduğunu ve 1823 tarihinden sonra Ermenilere verildiğini bildirmişlerdir.⁶³⁴ Ancak Şura-yı Devlet’ten mühürlü olarak gelen evraka göre Akkilise’nin eskiden olduğu gibi Ermenilerde kalmasına hüküm verilmiştir.⁶³⁵ 1914’te yaşanmış olan bu vakada devlet, Ermenileri incitmek için bu kararı vermiş olabilir. Zira Ermeni isyanlarının arttığı dönemlerde, Ermenilerden en azından bir kısmını kendi yanına çekmek devletin menfaatine uygun düşmektedir. Durumun böyle olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır.

Ermeniler ile Süryânîlerin arasında gerçekleşen vakalar arasında cinayet, yaralama, esir etme ve zorla mezhep değiştirme gibi toplumsal olaylara sebebiyet verebilecek durumlar

⁶³² Kasım Ertay, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 135.

⁶³³ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 2001), 90; Yavuz Ercan, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Azınlık Sorunu*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 2011), 198-199.

⁶³⁴ BOA, BEO, 4307/322996-3, 21 Temmuz 1330-3 Ağustos 1914; BOA, BEO, 4307/322996-6.

⁶³⁵ BOA, BEO, 4280/320994-4, 1 Nisan 1330, 14 Nisan 1914.

sayılabilir. Mezkûr vakaların hasıl olmasında içkili eğlencelerin⁶³⁶ sebep olduğu görülmekle beraber değişen siyasî konjonktürden de kaynaklı olduğu düşünülebilir. Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde Ermeniler ile Süryânîlerin kavgaları hakkında bazı olaylar yer almaktadır. Olayların biri şöyle cereyan etmiştir. Fatih Paşa mahallesinde mukim olan Süryânîlerden Kiryakos oğlu Cebrail, akşam olunca evine doğru yola çıkmıştı. O, Şeyh Matar mevkisine vardığında, Ermenilerden Haço oğlu Kalaycı Madrik ile Hanoş oğlu Karabet isimindeki sarhoş şahısların hançerli saldırısına uğrayıp yaralandı. Cebrail hastaneye kaldırılırken, iki Ermeni de yakalanıp, mahkemeye sevk edilmiştir.⁶³⁷ Buna benzer bir olay da Süryânî Katoliklerden Cercis ile Fırıncı Maksi Kirkor arasında yaşanmıştır. Maksi Kirkor sarhoşluğu sebebiyle Cercis'le kavgaya tutuşmuştu. Kavgayı ayırmaya çalışan Fırıncı Karabet ile Cercis'in babası Eblehed atılan taşlar sebebiyle yaralanmıştı. Yaralılar memleket tabipliğine gönderilirken kavgaya karışanlar tutuklanarak mahkemeye gönderildi.⁶³⁸ Yine bunun gibi bir kavga hadisesi Ermeni Boyacı Pedros, Keldânî Bagos ve yine Ermeni Ohan arasında yaşandı. Ermeni Ohan Keldânî Bagos ile Ermeni Pedrosu bıçakla yaraladı. Bıçaklanan kişiler tedavi altına alınırken Ohan da mahkemeye sevk edildi.⁶³⁹ Din adamları alacak-verecek meseleleri sebebiyle olaylara karışmaktaydı. Diyarbekir'de ikamet eden Patrik Abdülmesih Efendi, bir Ermeni'den 1025 kuruşluk alacağı sebebiyle Ermeni'yi kilisenin ahırında hapsetmiştir. İhbar neticesinde polislerin baskısıyla Ermeni kurtulmuştur. Abdülmesih Efendi de Mardin'e gönderilmiştir.⁶⁴⁰ Yukarıda bahsi geçen münferit olayların dışında Ermenilerin Süryânîleri Ermenileştirmeye çalıştığı oluyordu. Ermenileştirme çabalarının Süryânîlerin bulunduğu hemen hemen her vilayette vuku bulduğu,⁶⁴¹ bunun sebebi ise Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmak için nüfus sayılarını fazla gösterme amacından kaynaklandığı düşünülebilir. Ermenilerin, devlet soruşturma ve koğuşturmalarından kaçmak için Süryânî mezhebine geçtiği de tespit edilebilmektedir. Devlet tarafından, bu konu hakkında Süryânîlerin şikâyetleri esas alınmış ve kimin Süryânî kimin Ermeni

⁶³⁶ Diyarbekir Vilayet Gazetesinde, muhtelif Hristiyan cemaat mensuplarının kendi aralarında içkili eğlenceler esnasında veya sonrasında kavgalar çıkarttığı, bu kavgalarda bazen 15-20 kişinin yaralandığı belirtilmektedir. Talip Atalay, "Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler", *AÜİFD*, S. 1, (2006), 158.

⁶³⁷ Diyarbekir Vilayet Gazetesi, No: 1090, 1.

⁶³⁸ Diyarbekir Vilayet Gazetesi, No: 1092, 2.

⁶³⁹ Diyarbekir Vilayet Gazetesi, No: 1103, 2.

⁶⁴⁰ BOA, DH.ŞFR. 227/8-1,3,4,5,6, r. 10 Ağustos 1312-22 Ağustos 1896.

⁶⁴¹ BOA, DH.TMIK.M.. 13/23-1, r. 3 Haziran 1312-15 Haziran 1896; BOA, HR.TH.. 174/10-1, r. 21 Nisan 1312.

olduğunun tespit edilmesi ve tahkikatlarda buna göre muamele yapılması istenmiştir.⁶⁴² Ermeni-Süryânî ilişkisi başlarda olumlu bir seyir göstermişse de daha sonra -Ermenilerin bağımsızlık düşüncesinden dolayı- olumsuz bir seyir göstermiştir. Bu iki mezhebin ilişkisi çoğu zaman Ermenilerin baskıları sebebiyle kesintiye uğramıştır. Osmanlı Devleti bu iki cemaat arasında olan ihtilaf ve sıkıntılarda ise genel itibariyle Süryânîlerin lehinde bir tutum takınmıştır.

2. Süryânîlerin Katolik Misyonerlerle İlişkileri

Avrupalı misyonerlerin faaliyetlerini 16. yüzyıla kadar uzatmak mümkündür. Katolik misyonerlerin Papalık tarafından hedef ve amaçları belirlenmiş ve ona göre rotaları çizilmiştir. Katolik misyonerler teoetnik topluluklarla ilgilenmek gibi bir anlayışa sahipti. Papalık, Müslümanları Hristiyanlaştırmama konusunda Osmanlı Sultanı ile anlaşmıştı. Özellikle şark kiliseleriyle ilgili faaliyetler meyvelerini 18 ve 19. yüzyıllarda göstermeye başlayacaktı. Protestanların da 19. yüzyıllarda faaliyetlerini artırması ve şarka yönelmesiyle bu yüzyıla “Misyon Asrı” denilmiştir.⁶⁴³ Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin ilk meyveleri 16. yüzyılda Nestûrî Kilisesi’nde görülebilir. Nesturîlerde patriklik makamı üzerinden tartışmalar yaşanmaktaydı. Fransiskan misyonerleri, Nesturîlerin yeni patriği olan Yuhanna Sulaka’nın konumunu güçlendirme konusunda yardımcı olacaklarını bildirdiler. Patrik Roma’ya giderek bütün Nesturîlerin desteğini almayı umuyordu. Sulaka, 1553 yılında Papa tarafından Musul Patriği ilan edildi. Böylece yeni bir patriklik ortaya çıkmış oldu. Bu Patrikhane Keldânî Katolik Patrikhanesi olarak adlandırılmıştır. Keldânî adı, Babil’deki Kalde bölgesinden ve bu ismin türetilmesinden gelmektedir.⁶⁴⁴ Kilisenin müntesiplerine de Keldânî adı verilmiştir.

Başlangıçta sosyo-politik bir ağırlıkları bulunmayan misyonerler 19. yüzyılda küçük gruplar halinde faaliyetlerine devam ediyordu. Misyonerler ancak Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte diplomatik kanallarla etkin bir güç haline geldi.⁶⁴⁵ Misyonerlerin ilk hedefinde Ermeniler bulunmaktaydı. Onlar, ayrıca Süryânîler ve Rumları da

⁶⁴² BOA, DH. TMIK.M, 157/71, 24 M 1321-22 Nisan 1903.

⁶⁴³ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005), 70-71.

⁶⁴⁴ Kadir Albayrak, *Keldânîler ve Nasturîler*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 106-107.

⁶⁴⁵ Kieser, *Iskalanmış Barış*, 69.

örgütlemeye çalışmıştır. Bu gibi cemaatlerin içerisindeki milliyetçiliğin oluşturulup gelişmesinde çok önemli bir faktör olmuşlardır.⁶⁴⁶

Diyarbakır'deki Fransız/Efrenç⁶⁴⁷ misyonerlerinin Süryânîlerle ilişkisi çok eski tarihlere dayanmaktadır. İlişkinin mahiyeti Efrenç misyonerlerinin, Ortodoks kiliselerine mensup olan kişileri mezheplerinden koparmaya yönelikti. Misyonerlerin, Ortodoks Süryânîleri, Ermenileri ve Rumları mezheplerinden koparıp Katolik yapmak için gayret sarf ettiği açıktı. 1672'de Diyarbakır'deki Nasturi Başpiskoposu Joseph, Capucin misyonerlerin telkinleriyle Keldânî oldu. Birçok kez baskıya maruz kalan Joseph Papa X. Clement'ten tebrik belgesi aldı. Bir müddet sonra Osmanlı Devleti tarafından Diyarbakır ve Mardin başta olmak üzere diğer bölgelerdeki Keldânîlerin Patriği ünvanı ona verildi.⁶⁴⁸ 1682'de Cizvit papazları da aktif olarak görev yapmışlardı. Bu papazlar özellikle Süryânîler üzerine yoğunlaşmışlardı.⁶⁴⁹ Misyonerler amaçları doğrultusunda önemli başarılar elde ediyordu. Bu sebepten ötürü Osmanlı Devleti misyoner faaliyetleriyle özel olarak ilgilenmiş ve birçok tedbir almıştır. Süryânî Kadîmleri, Ermenileri ve Rumları korumaya çalışmıştır. Konuyla ilgili Osmanlı belgelerinde birçok malumat bulunmaktadır. Mesela İstanbul'dan Diyarbakır'e gönderilen emirde, ehl-i zimmetten birçok kişinin, Papaya bağlı olan bazı Frenk rahiplerinin birçok Süryânî'yi, Ermeni'yi ve Rum'u mezheplerinden caydırıp kendi mezheplerine katmasını şikâyet etmiştir.⁶⁵⁰ Şikâyetler üzerine bu ruhbanların önce uyarılması, ifsat faaliyetlerine devam ederlerse de yakalanıp hapsedilmesi ve isimlerinin gönderilmesi istenmiştir.⁶⁵¹ Efrenç rahiplerinin faaliyetlerini gerçekleştirmek adına Diyarbakır'de inşa etmiş oldukları kilisenin yıkılması kararlaştırılmıştır.⁶⁵² Ancak Diyarbakır Beylerbeyliğinin işi ağırdan alması, Fransız rahiplerine müdahale etmemesi ve gayrimüslim ahalinin şikâyet etmesi üzerine devlet emrini yenilemiştir. Bu kez rahip veya tabip kıyafetleriyle misyonerliğine devam eden

⁶⁴⁶ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2020, 30/197.

⁶⁴⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015), 115. Belgelerde geçen Efrenç kelimesi Fransız'a tekabül etmekle birlikte, daha sonra anlamı genişleyerek Avrupalıları kapsamaktadır. Efrenç taifesi ifadesinin, Cizvit Papazlarına tekabül etmesi de muhtemeldir.

⁶⁴⁸ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, 111.

⁶⁴⁹ Resul Çatalbaş, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", İstanbul: *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, (2013), 113.

⁶⁵⁰ Akyüz, *Süryani Kilisesi*, 33.

⁶⁵¹ BOA, A.(DVNSMHH.d.) 111, Hüküm no: 2226, 20 Safer 1113-27 Temmuz 1701.

⁶⁵² BOA, A.(DVNSMHH.d.) 111, Hüküm no: 2301, 20 Ra 1113-25 Ağustos 1701.

Fransızların Diyarbekir’den çıkarılması emredilmiştir.⁶⁵³ Süryânî Patriği de faaliyetlerine devam eden Efreñ misyonerlerini şikâyet etmiştir. Devlet bu şikâyet üzerine misyonerlerin kendi milletinin ve konsolosluklarının olmadığı yerlerde gezmelerini yasaklamıştır.⁶⁵⁴

Süryânîler misyonerlere karşı mücadele etmekteydi. Osmanlı Devleti de Süryânîleri misyonerlere karşı korumaya çalışıyordu. Ancak bu mücadeleden misyonerler galip ayrılacaktı. Nitekim 1782’de Süryânî Kadîm Kilisesi bölünmüştür. Mihayil Carve misyonerlerle anlaşarak ve Dayrû’z-zafaran Manastırını Süryânî Katolik Patrikliği olarak ilan etti.⁶⁵⁵ Fakat Yakubîler/Süryânîler Mihayil Carve’yi tanımayarak yeni bir patrik seçti. Bu durum üzerine Mihayil Carve Mardin’de kalamadı. Lübnan dağlarında Kesrevan kasabasında Şarve/Cerve Manastırı’nı kurdu. 1850 yılından sonra bu patrikhane Mardin’e taşınmıştır.⁶⁵⁶ Böylelikle Mardin’de teoetnik açıdan bir olup, mezhep açısından farklılaşan iki patrikhane bulunmuş oldu. Bazı kaynaklar misyonerlerin gelişinden Yakubîler/Süryânîler ve Katoliklerin hoşnut olduğunu da belirtmektedir.⁶⁵⁷

Fransa, Katolik mezhebinin hâmisi konumunda olup 1886 yılında Katoliklere hizmet etme amacıyla Diyarbakır’da konsolosluk şubesi açmıştır. Ayrıca Diyarbekir’de iki adet Fransız okulu da mevcuttu. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla bu okulların faaliyetleri durdurulmuş ve kapatılmıştır.⁶⁵⁸ Katolik misyonerlerin Osmanlı coğrafyasında etkin olduklarını söyleyebiliriz. Ortodoks Hristiyanlarla birlikte Osmanlı Devleti bu etkinliği kırmaya çalışmış ancak başarılı olamamışlardır. Neticesinde Ortodoks Hristiyan kiliseleri bölünmüş, yeni Katolik kiliseleri oluşmuştur. Avrupalılar sadece Ortodoks kiliselerine karşı Katolik misyonerler göndermemiştir. İlerleyen zamanlarda Avrupa’dan gelen Protestan misyonerleri de Ortodokslara yönelik misyon faaliyetlerine girişmişlerdir.

⁶⁵³ BOA, A.(DVNSMHHM.d..) 115, Hüküm no: 2351, Fi evahir R 1119-21-30 Temmuz 1707.

⁶⁵⁴ BOA, A.(DVNSMHHM.d..) 131, Hüküm no: 131, Fi evasıt Ca 1135-10-20 Şubat Temmuz 1723.

⁶⁵⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslüman Olmayan Topluluklar*, Ankara: Turhan Kitapevi, 2007, 81; İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, (Kayseri: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 274; Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 35; Akyüz, *Süryani Kilisesi*, 32.

⁶⁵⁶ Ercan, *Müslüman Olmayan Topluluklar*, 81.

⁶⁵⁷ F.O. 424/208, s.119-121.

⁶⁵⁸ Resul Çatalbaş, “Diyarbakır’da Misyonerlik”, 113.

3. Süryânîlerin Protestan Misyonerleriyle İlişkileri

Protestanlık, Martin Luther'in 16. yüzyılda Katolik kilisesi ve Papa'ya karşı başlatmış olduğu reform hareketiyle birlikte, John Calvin ve Ulrich Zwingli gibi Hristiyan teologlarla geliştirilen düşüncenin adıdır. Bu mezhep önce Almanya'da daha sonra Avrupa'nın birçok ülkesinde gelişim göstermiştir. İngiltere'de ise Anglikan Kilisesi adıyla teşekkül etmiştir.⁶⁵⁹ Katolikler gibi onlar da misyonerlik faaliyetlerine katılmış ve 18. yüzyıldan sonra Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir. *American Board of Commissioners for Foreing Missions* ve *Board of Foreing Missions of the Presbyterian* teşkilatları Osmanlı coğrafyasında etkili olan Protestan misyonerlerinin başında gelmektedir. Avrupalıların Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hristiyanlarla ilgisi siyaseten gerekliydi. Bu siyasî saiklerden dolayı Avrupalılar Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebiliyorlardı. Fransa ve Avusturya Osmanlı coğrafyasındaki Katoliklerin, Rusya ise Ortodoksların hâmilliğini üstlenmişti. İngilizlerin hâmilliğini yapabileceği bir topluluk kalmamıştı. İngilizler kendi politikalarının güdümünde bir topluluk oluşturma isteğindeydi. İngilizler, 1840 yılında Osmanlı Devleti'nden Kudüs'te Protestan Kilisesi yaptırmak için müsaade istedi. Bu istekleri devlet tarafından reddedildi.⁶⁶⁰ Ancak daha sonra İngilizler diplomatik çalışmalarıyla Osmanlı'nın bu sert tutumunu yumuşatmasını bildi. 1842 yılında verilen bir fermanla, Anglikan Piskoposu Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin açılışını yaptı. Bu tarihten sonra Protestanlık Osmanlı coğrafyasında yayılmaya başladı. Dolayısıyla İngilizlerin hamiliğini yapabileceği bir toplum oluşmaya başladı.⁶⁶¹ Özellikle Anadolu coğrafyasında Amerikalı Protestan misyonerlerin 1844'lü yıllarda Ermeniler başta olmak üzere muhtelif birçok cemaate mensup kişilerin mezheplerini değiştirmek için çaba göstermektedir. Hristiyan mezhep müntesiplerinin misyonerlerin davetine katılmalarının saikleri arasında Hristiyan cemaat liderlerinin tavır ve tutumları etkili olabiliyordu. Hristiyan din adamları yüksek rütbeli memurlar olmasından dolayı, kendi cemaatleri üzerinde önemli salahiyetlere sahipti. Bir Hristiyan'ın sorgusuz bir şekilde sürgüne yollanması veya hapse atılması için patriğin

⁶⁵⁹ Jacques Waardenburg, "Protestanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34/351.

⁶⁶⁰ Cihangir İleri, "Osmanlı Devletindeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyancıları", *Süryânîler ve Süryânîlik*, haz. Ahmet Taşgîn, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 1/146-147.

⁶⁶¹ İleri, "Osmanlı Devletindeki Nasturilerin Genel Durumu", 147.; Ayrıca bkz. Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", 422.

mühürünün bulunduğu bir evrak yeterliydi.⁶⁶² Bu sayede patrikler hem iyiye hem kötüye kullanabilecekleri muazzam güçlere sahipti. Bu makamı ele geçirebilmek için piskoposlar hiçbir masraftan kaçınmayıp rüşvetten geri durmuyordu.⁶⁶³ Bunun için önce bankerlerden borç alınıyor, makam ele geçtikten sonra en küçük rütbeli papazlardan metropolitlik makamlarına kadar satılışa çıkarılıp bankerlerden alınan borçlar ödeniyordu.⁶⁶⁴ Metropolitlik makamlarının da elde tutulabilmesi için metropolitler tarafından Hristiyan halka ağır vergiler yükleniyordu.⁶⁶⁵ Bu duruma isyan edebilecek halk ise “aforoz” tehdidiyle karşı karşıya kalıyordu. Aforoz sadece manevi cezalandırma değildi. Aforoz edilmiş kişi önce bağlı olduğu loncadan atılıyor, maişetini temin ettiği her işten alıkonuluyordu. Aforoz edilmiş kişi başkalarından alacaklı ise bu alacaklar iptal ediliyor, eğer borçlu ise borçlarını hemen ödemeye mahkûm ediliyordu. Ayrıca aforoz edilmiş kişinin ticaret yapması yasaklanıyor, evinden ve dükkanından hemen çıkartılıyordu. Bununla birlikte hapsilere atılıp işkenceyle karşı karşıya bırakılıyorlardı.⁶⁶⁶ Aforoz edilmiş kişiler bu tür zulümlere maruz kalmamak için misyonerlerin çabaları neticesinde oluşturulmuş olan cemaatlere katılıyorlardı.⁶⁶⁷ Birçok cemaat müntesiplerinin, mezhep değiştirmelerinin sebepleri arasında mezkûr sebepler de gösterilebilir.

Osmanlı Devleti Protestan papazlarının faaliyetlerine müdahale ederek Protestan papazların “*usûl-ı milliye-i kavâ'id*”e mugayir iş yaptıklarını, bu sebeple faaliyetlerine yasak getirilmesini ve bulundukları yerlerden uzaklaştırılmasını kararlaştırmıştır.⁶⁶⁸ Ancak iki yıl sonra Anadolu’da Protestan Kilisesi 1846 yılında Protestan mezhebine geçmiş olan Ermeniler tarafından İstanbul’da kurulmuştur. Daha sonra da Ermeni Protestanları Osmanlı Devleti tarafından millet olarak tanınmıştır.⁶⁶⁹ Diyarbakir’deki Amerikalı Protestan misyonerleri 1850’li yıllara kadar teveccüh görmemiş, hakaret ve kötü muameleye maruz kalmışlardı. Amerikalı misyonerler bu kötü muamelenin

⁶⁶² Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında*, (İstanbul: Meydan Yayınları, 2011), 106.

⁶⁶³ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, (Ankara: AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969), 105-108.

⁶⁶⁴ Hamlin, *Türkler Arasında*, 106.

⁶⁶⁵ Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, 105.

⁶⁶⁶ Hamlin, *Türkler Arasında*, 107.

⁶⁶⁷ Hamlin, *Türkler Arasında*, 111-113.

⁶⁶⁸ BOA, HR.MKT. 4/18-1, 8 CA 1260-26 Mayıs 1844.

⁶⁶⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1989), 76, 79.

engellenmesi için Osmanlı Devleti'nden ricacı olmuşlardı.⁶⁷⁰ Daha sonra rahat bir çalışma alanı bulan Protestan Misyonerler Süryânîlere karşı misyon faaliyetlerine girişmeye başlamıştır. Bu faaliyetlerde başarılı olan Protestan misyonerler Süryânî Kadîmlerin içerisinde Protestanlığa meyyal olan bir topluluk ortaya çıkartmayı bilmiştir. 1852-1860 yıllarında bir kilise teşekkül ettirilmiş, ruhani liderliğini Diyarbakırlı başdiyakos Saliba ve Mardinli başdiyakos Cercis Hedaye icra etmiştir. İlk Episkoposları ise Cercis Hedaye olmuştur.⁶⁷¹

Protestanların Süryânîlere karşı faaliyetleri eksilmemiştir. Artan faaliyetler karşısında Süryânîler Osmanlı Devleti'ne şikâyetle bulunmuştur. Devlet de, misyonerlik faaliyetlerinin durdurulması ve engellenmesine dair karar almıştır.⁶⁷²

Protestan misyonerler teşkilatı olan Amerikan Board, Diyarbakır'da birçok eğitim ve hastane kurumu açmıştır. Hastaneler başta Ermenilerin hizmetine yönelik olmasıyla birlikte Türk, Kürt, Süryânî ve Keldânî gibi milletlere de hizmet etmekteydi. Bazı misyon çalışanlarının tutuklanması, malzeme yetersizliği gibi sebeplerle 1915'te Amerikan Board'ın hastane hizmetleri son bulmuştur.⁶⁷³

Protestanlar ile Süryânîler arasında bazı münferit olaylar yaşanmıştır. Belgelere yansıyan olaylarda Protestan cemaatine mensup bir kişi Süryânî cemaatinden İbrahim adlı kişiyi silahla yaralamıştır. Bunun üzerine güvenlik güçleri tarafından fail yakalanmış ve adliyeye teslim edilmiştir.⁶⁷⁴ Yine başka bir belgede Protestanlar ile Süryânîler arasındaki kavga mevzu bahistir. Süryânîlerden bir kızın bir Protestanla nikah kıyması üzerine çıkan kavgada 3 kişi yaralanmış ve olayla ilgili soruşturma açılmıştır.⁶⁷⁵

İngiliz ve Amerikan destekli Protestan teşkilatların Osmanlı coğrafyasında bu denli etkin olmaya çalışma gayreti için iki sebep ortaya koyulabilir. Sebeplerden ilki İngiliz-Amerikalılar Ortodoks Hristiyanları kendi içerisinde bölerek dinî hakimiyetini izale etme amacı taşıdığı, ikincisi ise bölünmüş olan bir kiliseyi İngiliz-Amerikan güdümünde bir

⁶⁷⁰ BOA, A.DVN.DVE. 21/21, 12 Şaban 1268-1 Haziran 1852.

⁶⁷¹ Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 35.

⁶⁷² BOA, DH.ŞFR. 415/74-1,2,3, 7 Haziran 1325-20 Haziran 1909.

⁶⁷³ Faruk Taşkın, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, (2017), 119-120.

⁶⁷⁴ BOA, DH.EUM.AYŞ. 7/62, 6 Şaban 1337-7 Mayıs 1919.

⁶⁷⁵ BOA, HR.SYS. 2792/43-3, r. 2 Şubat 1312-14 Şubat 1897.

cemaat haline dönüştürmek istemesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Her iki sebebin İngiliz-Amerikan menfaatlerine uygun olması düşüncelerimizi doğrular niteliktedir.

4. Süryânîlerin Kürtlerle İlişkileri

Kürtler ile Süryânîlerin ilişkisi çok uzun yıllara dayanmaktadır. Türkler henüz Anadolu topraklarına gelmeden önce Diyarbakir, Mardin ve Hakkâri bölgesinde Kürtler ile Süryânîlerin komşuluk ilişkileri başlamıştı. Süryânîler ve Kürtler uzun yıllar boyunca komşulukları sürmüş ve barış içerisinde yaşamışlardı. Bu barış dönemi Osmanlı Devleti'nin himayesinde 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti. Hristiyan azınlıklar o zaman diliminde Kürt beylerinin hakimiyeti altında yaşamaktaydı. Öyle ki bazı seyyahlar eserlerinde Süryânîlerin Kürt olduğundan bile bahsetmiştir. Mark Sykes bu konuda şöyle demiştir: *"Kendi anlattıklarına göre Kürttüler ve çevredeki aşiretler arasına dağılmışlardı... Görünüş ve dil olarak Yakubîlerle Kürtler arasında hiçbir fark yoktur; gerçekten de ilk bakışta aynı ırktan oldukları gayet muhtemel gözüktür. Çevredeki bir aşiretin Hristiyan, Ezidi ve Müslüman üyelerinin olduğunu öğrendim."*⁶⁷⁶ 19. yüzyıldan sonra artan misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki Hristiyan azınlıklarla Kürtler arasındaki ilişkilerde aksaklıklar meydana getirdi. Hem Kürt aşiretleri hem de Hristiyan cemaatler Avrupa'nın bu faaliyetlerini bölgeye doğrudan müdahale hazırlığı olarak gördüler. Hristiyan cemaatler, Avrupalıların onları koruyacakları düşüncesiyle Kürt aşiretlerine karşı çıktılar. Hristiyan cemaatler arasındaki bu militanlaşmaya Kürtler de karşılık vermeye başladı.⁶⁷⁷ Bu karşılığın katliam şeklinde olduğu, Süryânîlerin Kürtler ve Hamidiye Alayları⁶⁷⁸ tarafından katliama tabi tutuldukları da dile getirilmiştir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ David Gaunt, "Osmanlı'nın Son Döneminde Diyarbakir'de Kürtlerle Süryânî ve Asuriler Arasındaki İlişkiler", *Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 248.

⁶⁷⁷ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kırac, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 222-223.

⁶⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları II. Abdulhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, (1979), 427, 441.

⁶⁷⁹ Bu konuda seyyahların birbirinden farklı gözlemleri bulunmaktadır. Nasturilere yakınlığıyla bilinen Anglikan rahibi W. A. Wigram bu konuda şöyle demektedir. *"(Müslüman ve Hristiyan aşiret üyeleri arasındaki durum) bir kuşak önce hiçbir şekilde hoş görülmecek bir hale geldi... Silahlar aşağı yukarı eşit; daha az sayıda olmalarına rağmen Hristiyanların savunma pozisyonları güçlü, Asuri kanından geldikleri için iyi savaşçılardan oluşuyorlar. Abdülhamid'e kadar, taraflar bütün olarak birbirine eşittiler ve kuşaklar boyudur süren 'karşılıklı akınlar' belli bir anlaşmayla yapılıyordu, bu anlaşma 'istediğini al ama bıraktığına zarar verme; ve kadınlara dokunma' diye özetlenebilirdi. Yani hayvan sürüleri, halılar, diğer ev eşyaları ve elbette silahlar alınabilirdi. Ama evler yakılmazdı, toplanmamış mahsullere ve sulama kanallarına dokunulmazdı; efendi bir haydut, tahıl ambarına da elini sürmezdi.*

Bununla birlikte Süryânîleri kurtaranların İngiliz ve Fransızlar olduğu iddialar arasındadır.⁶⁸⁰ Ancak böyle bir katliam tespit edilmemiştir. 1878’de Süryânî Kadîm Patriği, şer‘i mahkemeye bir rapor sundu. Bu rapora göre Kürtler Midyat’ın bazı köylerine saldırmışlardı. Aslında rapor Ermeni-Kürt geriliminin Süryânîlere de sıçradığının göstergesidir. Ayrıca raporda Süryânî ruhbanlarının Osmanlı Devleti’ne sadık kalarak, devletle birlikte hareket etmek talebi de bulunmaktaydı.⁶⁸¹ Başka bir belgeye göre ise Süryânî Patriği, bazı Kürt ağaların ve Diyarbekirli Hacı Şeyh Ağa’nın Süryânîlere zulüm yaptığını ihbar etmiştir. Devlet bu iddianın soruşturmasını yaptırmıştır. Soruşturma sonucunda patrik haklı bulunarak Hacı Şeyh Ağa’nın Erzurum’a sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Kimileri Hacı Şeyh Ağa’yı kurtarmaya çalışmaktaydı. Bu kişilere karşı devlet “*böyle bir zalimi cezalandırılmazsa hiçbir milletin rahatlığı kalmaz*” diyerek hükmündeki kat’iliği belirtmiştir. Hacı Şeyh Ağa, Hasan adındaki bir devlet görevlisine rüşvet vererek sürgününü erteletmişti. Ancak yapılan tahkikatla hem Hasan’a rütbe tenzili cezası verildi hem de Hacı Şeyh Ağa beş yıllığına Erzurum’a sürüldü.⁶⁸² Yine bunun gibi bir örnekte Kürt aşiretlerinden iki bin kişinin Ermeni köylerini yağmaladıklarına, ayrıca ahalisinin Süryânî, Ermeni ve Protestan olan bir köyü de yağmalayacaklarına dair bilgi mevcuttu. Bunun üzerine Mardin Mutasarrıfı gereken

*Birkaç yıl önceye kadar aşiretlere ait bir köye akın yapıldığında kadınlar asla taciz edilmezdi. Bu her iki tarafça da öyle iyi bilinirdi ki, onları korumak bile gerekmezdi... Son zamanlarda bu konuda işler çok kötüye gitti. Artık kadınlara her zaman saygı gösterilmiyor; Kürtlere serbestçe silah eski eşitliği bozdu. II. Abdülhamid ‘Hamidiye’ alaylarını kurunca başladı bu; Hamidiye’yi kısmen tahtını korumak için kısmen de Hristiyanları baskı altında tutmak için kurmuştu. Şimdi sayı eşitsizliğine bir de mavzer tüfekleriyle çakmaklı tüfek arasındaki farkı eklediğinizde, durum dayanılmaz hale geldi; denge Hristiyan aşiretlerinin aleyhine gittikçe bozuluyor.” Bu görüşlerin aksine İngiliz subay Mark Sykes bu durumu şöyle anlatmıştır: “Mart ve Nisan aylarında, kuzey, güney, doğu ve batı-bütün Cezire (Yukarı Mezopotamya)- savaş halinde, insanların gözünü kan büründüğü için değil, açgözlü oldukları için değil, çok zevk aldıkları için. İlkbaharda çayırılar yeşerdiğinde, develerin tüyleri parladığında, koyunlar tombul, atlar hızıyla, komşunuzun otlaklarına doğru bir dalış yapmaktan daha iyi spor mu olur? - atla yirmi saatlik bir koşu, korunmayan bir deve sürüsüne hızla dalış, sonra eve dönerken yolda gururunuzu okşayan bir kapışma veya 500 delikanlıyla tepelerde ve vadilerde elli kilometrelik bir savaş; naralar atmak, haykırmak, mızrak fırlatmak, atın ayağı kaydığında eyerden fırlayıp tozların arasına yuvarlanmak, teslim olmak veya çarpışma sona ererken kaçmak... Ara sıra birinin öldürüldüğü oluyor, doğru; ama çöl savaşının şanlı eğlencesinde bu tehlike de işin tuzu biberi.” Bu iki görüş hakkında David Gaunt Wigram’ın Nasturilere sempati duyduğunu, Skyes’in de Kürt ve Arap aşiretlere sempati duyduğundan kaynaklandığını belirtmektedir. David Gaunt, “Osmanlı’nın Son Döneminde”, 253-254. Ayrıca bkz. Denis Dreisbusch, *Ermeni Soykırımı ve İslam (1870-1923)*, (İstanbul: Dönüşüm Yayınları, 2019).*

⁶⁸⁰ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, 8. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1013), 46-47.

⁶⁸¹ Emrullah Akgündüz, “19. Yüzyılın Sonunda Diyarbekirli Süryani Hristiyanlar Üzerine Notlar”, *Diyarbekir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 236-237.

⁶⁸² BOA, A. MKT.MHM. 272/29-1,3,5, 10 C. 1280-22 Kasım 1863.

tedbirleri alıp aşiretlere bu tür yağma işlerinde bulunmaları gerektiğini içeren bir yazı göndererek nasihatlerde bulunmuştur.⁶⁸³

Avrupalı Devletler, son dönemlerde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek için gayrimüslimleri fazlasıyla kullanmıştır. Gayrimüslimlerin zulümlere maruz kaldığını belirttikten sonra siyasî yollardan devleti sıkıştırmaya çalışmıştır. Örneğin Rusya, Silvan kazasında Kürtlerin Süryânîleri öldürüp mallarını yağma ettiklerini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine tahkikat yapan devlet bu iddianın aslı ve esasının olmadığını tespit etmiştir.⁶⁸⁴ Anlaşıldığı üzere Rusya Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmek için asılsız ihbarlarda bulunmuştur. Azınlıkların hakkını koruma bahanesiyle iç işlerine müdahaleyi meşru bir hale getirmeye çalışmıştır. Bölgede Kürtlerle Süryânîlerin birbirine saldırdıkları vakidir. Bu saldırıları kimi zaman Kürtler kimi zaman da Süryânîler başlatmaktaydı. Süryânîlerin saldırdığı zamanlarda çoğu Kürt aşireti birleşerek bunlara karşı durmuştur. Bu saldırılarda bölgenin önde gelen insanları müdahil olarak barışa destek olmuşlardır. Böyle bir meseleyle ilgili, Hakkâri yöresinde gerçekleşen Süryânî saldırıları örnek gösterilebilir. Süryânîler Kürtlere karşı saldırıya geçmişti. Ancak bölgenin önde gelen insanlarından Şeyh Bahaddin'in devreye girmesiyle problem ortadan kalktı. Şeyh Bahaddin'in saygın kişiliğinden Osmanlı Devleti de istifade etmeye çalışmıştır. Şeyh Bahaddin diğer yörelerde Süryânîlere cephe almış olan Kürtler ile Süryânîlerin aralarında sulhu bulmak için yeniden devlet tarafından görevlendirilmiştir.⁶⁸⁵ Kürtler ile Süryânîler arasında vuku bulan olayların sınırlı olduğu söylenebilir. Kürtler Diyarbekir bölgesinde hâkim millet olması hasebiyle, Süryânîlerin bu duruma itirazları pek olmamıştır. Ancak bölgedeki ekonomik sıkıntıların, böyle olaylara sebep olduğu söylenebilir. Yerli ve yabancı kaynaklarda etnik veya dinî meseleler üzerine bir problemin yaşandığına dair bir emare bulunamamıştır.

5. Süryânî Kadîmlerin Süryânî Katoliklerle İlişkileri

1782 yılında Katolik rahiplerin etkisiyle⁶⁸⁶ Mihayil Carve'nin başını çektiği grup Süryânî Kadîm Kilisesi'nden ayrılmıştı.⁶⁸⁷ Papa tarafından tanınan bu grup Süryânî Katolik

⁶⁸³ BOA, DH. ŞFR. 183/84, r. 25 Teşrin-i evvel 1311-6 Kasım 1895.

⁶⁸⁴ BOA, A. MKT.MHM. 637/17-3,7, 14 Mart 1312-26 Mart 1896.

⁶⁸⁵ BOA, DH. TMIK. M. 121/6, 15 Z 1319-25 Mart 1902; BOA, DH. TMIK. M. 120/48, 28 Mart 1319-28 Mart 1902.

⁶⁸⁶ BOA, MVL, 258/85, 2 N 1269-9 Haziran 1853.

⁶⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Saka, *İman ve Hadara*, 4/64-65.

Kilisesi'ni⁶⁸⁸ kurdu. Katolik mezhebinin inanç sistemini kabul eden bu Süryânîler, iki ayrı bağımsız cemaate dönüştü. Süryânî Kadîmler, Katolikliği benimsemiş olan Süryânîlere “yenilenler” manasına gelen *mağlubin* adını vermişlerdir.⁶⁸⁹ Bazen birbirinin işlerine müdahale etme gibi durumlar söz konusu olmuşsa da Osmanlı Devleti tarafından bu durum engellenmiştir. Ermeni Patriği'ne gönderilen buyrulduda⁶⁹⁰ Katolik ve Süryânî Kadîmlerin birbirinin işlerine ve ibadethanelerine müdahale etmeyeceği bildirilmiştir.⁶⁹¹ Her cemaatin kendine ait mezarlıkları bulunmaktaydı. Bir cemaat cenazesini farklı bir mezarlığa gömmezdi. Bu konu Mardin Şeriyye Sicillerinde yer almıştır. Bu belgelere göre Süryânî Katolik cemaatine mensup kişilerin cenazelerini, Süryânî Kadîm cemaatinin kullandığı kilise mezarlıklarına gömmesi yasaklanmıştır.⁶⁹² Bazen Süryânîlerin arasında çekememezlik veya birbirlerine iftira atma gibi durumları da olmuştur. Bu konuda, Süryânî Katolikler, Süryânî Kadîm Patriğinin Katolik olacağı bilgisini yaymış, bu sebeple devlet tarafından soruşturma açılmıştır.⁶⁹³ Ancak yapılan tahkikatlar neticesinde böyle bir durumun olmadığı belirtilmiştir. Süryânî Katoliklerin bu iddiayı ortaya attığı tespit edilmiştir.⁶⁹⁴ Süryânî Katolikler ile Süryânî Kadîmler arasında kilise anlaşmazlıkları da bulunmaktaydı. Mardin'in Göllü köyünde Süryânî Kadîmler, Süryânî Katoliklerin kilise inşasına mâni olmak için dilekçe yazmışlardır. Süryânî Kadîmler, kilise inşaatının arazisinin kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydi.⁶⁹⁵ Bunun gibi bir örnek, 1884 yılında Musul'daki Meryem Ana Kilisesi'nin mülkiyeti konusundaki tartışmalardır. Bu tartışma ve kavgalar Diyarbakır'deki Süryânî Kadîm ile Süryânî Katolikler arasındaki ilişkiyi de bozmuş olabilir. Ancak buna dair bir delil mevcut değildir.⁶⁹⁶ Genel itibariyle

⁶⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özcoşar, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryânîler ve Süryânîlik*, haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 1/267-296; Canan Seyfeli, “Süryani Katolik Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)”, *Dicle İlahiyat Dergisi*, 19/2017/2 (2019), 1-26.

⁶⁸⁹ Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 221

⁶⁹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Buyruldu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/ 478-480.

⁶⁹¹ BOA, A. DVN.NMH. 3/6, 2 B 1255-11 Eylül 1839; BOA, C.ADL., 91/5483, 29 Recep 1255-8 Ekim 1839.

⁶⁹² Ramazan Günay, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 51; Akyüz, *Süryani Kilisesi*, 31.

⁶⁹³ BOA, BEO, 236/17681-3, r. 8 Temmuz 1309-20 Temmuz 1893.

⁶⁹⁴ BOA, BEO, 243/18183, 9 M 1311-23 Temmuz 1893.

⁶⁹⁵ Akgündüz, “19. Yüzyılın Sonunda Diyarbakırlı”, 237.

⁶⁹⁶ Akgündüz, “19. Yüzyılın Sonunda Diyarbakırlı”, 238.

Süryânî Kadîmler ve Süryânî Katolikler arasında birkaç vakadan başka bir olay tespit edilmemiştir.

H. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Süryânîler ve Tehcir

1. Süryânîler ve Tehcir

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Ermeni isyanları da doruk noktasına ulaştı. Osmanlı Devleti isyanlara bir dizi önlemler almak zorunda kaldı. Bu önlemlerin en önemlisi Ermenilerin tehcir edilmesi olayıdır. Süryânîler arasında da isyanlara katılmış olanlar tehcir edilmiştir. Ancak tehcir esnasında akla hayale sığmayan birçok iddia da mevcuttur. Örneğin, Süryânîler Türkler ve Kürtler tarafından katledilmiştir. Türlü türlü işkencelere maruz kalmış; kiminin eli ya da ayağı, kiminin başı kesilmiş, kiminin derisi yüzülmüş kiminin ise gözlerine mil çekilmiştir. Süryânîlere ait köyler boşaltılmış, kilise ve manastırları yok olmuştur. Süryânîler ikinci sınıf vatandaş durumuna düşmüş, Türkler ve Kürtler artık onlara “kâfir” diye hitap etmeye başlamıştır.⁶⁹⁷

Mezkûr iddialara ek olarak Ermenilerin ve Süryânîlerin soykırımı uğradığının dillendirilmiştir. Süryânîler bu soykırım iddiasına “**Seyfo** سَيْفُو” demektedir. Batılılar, soykırım iddiasını güçlendirmek adına bazı senaryolarla bu işi temellendirmeye gayret etmektedirler. Bu senaryoların biri şu şekildedir:

“Türkler, onları şehirden götürdüklerinde, Süryânîler ölüme götürüldüklerini biliyorlardı ve ilahiler söylemeye başladılar. Kadınlar birbirlerine (...) cesaret vermek için neşeli çılgınlık atıyorlardı. Türkler (...) bir kuyunun başında insanları birbiri ardına koyun gibi kesmeye başladılar. Kestikleri her bir kişiye, bıçağı boğazına dayamadan önce şöyle diyorlardı: ‘İslamiyete dön, seni kesmeyelim!’ Hiç kimse onların isteğini yerine getirmede. Hiçbiri İsa’yı inkar etmedi. Ve akabinde hepsini doğradılar ve cesetlerini kuyulara attılar. Eski Hristiyan kenti Nusaybin, Hristiyanların elinden işte böyle alındı.”⁶⁹⁸

Ancak bu katliam iddialarının nedenine yönelik herhangi bir gerekçe gösterilmemekle birlikte Avrupalılar tarafından sanki Osmanlı Devleti’nin keyfi uygulamaları gibi lanse edilmeye çalışılmaktadır. Böyle bir katliam girişimi olmuş olsaydı şayet, Osmanlı Devleti’nin son yıllarına kadar Süryânîlerin, devletin yanında olması mümkün görünmemektedir. Süryânîler açısından korkudan kaynaklı bir teslimiyetin var olduğu

⁶⁹⁷ Saka, *İman ve Hadara*, 5/62.

⁶⁹⁸ *Takibat, Tehcir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu’nda 1912-1922 Yılları Arasında Hristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*, der. Tessa Hofman, çev. Suzan Zengin, (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), 168.

gündeme getirilmesi de muhtemeldir. Ancak Avrupa'nın desteğini arkasında hisseden Hristiyanlar, yıkılmaya yüz tutmuş olan bir devlete karşı rahatlıkla bu tür iddialarını gündeme getirip kamuoyu oluşturabilirdi. Tehcir meselesiyle ilgili Kieser şöyle demektedir: “*Bitlis ve Diyarbakır Vilayetleri'nde bu prosedür Ermenileri olduğu kadar, Ruslarla işbirliği yaptıklarından şüphelenilen, dolayısıyla da iç düşman olarak görülen Süryanileri de kapsıyordu.*”⁶⁹⁹ Ancak Kieser'in atıfta bulunduğu belgenin⁷⁰⁰ gönderilme nedeni, Bitlis'te bulunan Van valisi Cevdet Bey'in Musul Valisi Haydar Bey'den Nesturîler ile ilgili bilgi istemesidir. Belgenin içeriği ise, Ruslarla iş birliği yaptığı - şüphelenilen değil- anlaşılan yani tespit edilen Nesturîler hakkındaki görüşlerini istemesi oluşturmaktadır. Diyarbekir'le ilgisi bulunmamaktadır. Başka bir görüşe göre Süryânîler tehcir edilmemiştir ve bunlar evlerinde veya evlerinin civarında katledilmiştir.⁷⁰¹ Süryânîlerin soykırım iddialarına yönelik birçok çelişkili ifade mevcuttur. Bu sebeple böyle bir katliamın olduğuna yönelik iddialarda bu işin nedeni ve nasılı ortaya koyulmamaktadır. Özellikle Avrupa'nın desteğiyle temelsiz iddiaların ileri sürülmesi ve siyasetin malzemesi haline getirilmesi bu meselenin çözümünü imkânsız hale getirmektedir. Mezkûr çelişkileri barındıran iddiaların birine göre 1915 yılında Süryânî erkekleri birbirlerine bağlanıp yerlerde süründürülerek öldürülmüş, onların kadınları ise evleriyle birlikte yakılarak katledilmiştir.⁷⁰² Hatta bu iddiaya göre devlet yapmış olduğu zulümde o kadar ileriye gitmiştir ki Kürtler devreye girerek Osmanlı Devleti'nin bu tutumundan vazgeçmesi için çaba göstermiştir. Örneğin Turabdin'de bulunan Şeyh Fethullah'ın⁷⁰³ liderliğindeki Kürtlerin Süryânîlere yönelik sözde gerçekleştirilen katliam ve zulümleri engellemek için devlet nezdinde gayret sarf ettikleri ileri sürülmüştür. Yine Kürtler, Yezîdîlerle birlik olup Süryânîleri koruyup kollamışlardır. Katliam girişimleri, Osmanlı Devleti'nin başta Diyarbekir olmak üzere birçok yerde kasıtlı bir imha politikası olarak lanse edilmektedir. Ermenilerin sözde katledilmesiyle bağlantılı olarak “Seyfo” yani sözde Süryani katliamının da meydana geldiği ileri sürülmektedir. Diyarbekir ve Ma'muretü'l-aziz başta olmak üzere birçok lokasyonda Ermeniler ve Süryânîlere karşı

⁶⁹⁹ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 480.

⁷⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. 54/240, 17 Ş 1333-30 Haziran 1915.

⁷⁰¹ Mirella Galleti, *Kürdistan Hristiyanları*, çev. Heval Bucak, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2016), 119.

⁷⁰² Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

⁷⁰³ Şeyh Fetullah'ın başkanlık ettiği ve Arapça konuşan bu topluluğa Mihallemi denilmektedir. Rivayete göre, Mihallemiler Süryânî Kadim cemaatine mensuptu. Piskoposlarıyla girişmiş oldukları çatışmalardan dolayı Müslüman olmuşlardır. Gaunt, “Osmanlı Döneminin Sonunda”, 251.

aynı anda ayrım gözetmeksizin katliamlar gerçekleştirildiğine dair iddialar mevcuttur.⁷⁰⁴ Bu katliamlardan kaçanlar ise Suriye, Filistin ve Irak'a gitmişlerdir.⁷⁰⁵ Ancak bu iddiaların birçoğu sözlü anlatılara dayanmaktadır. Bu iddialara cevap niteliğinde belgeler bulunmaktadır. Dahiliye Nazırı Talat Paşa Diyarbekir Valiliğine göndermiş olduğu telgrafta, Ermeniler hakkında alınmış olan tehcir kararının kesinlikle diğer Hristiyanlara uygulanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Ermenilerden başka hangi gayrimüslimlerin tehcire tabi tutulduğunu valiye sormuştur.⁷⁰⁶ Diyarbekir Valisi Reşid Bey tarafından gönderilen yazı da “*Ermenilerle tevhîd-i mesâ’î eden ve Osmanlı ‘aleyhtarlığı ile ma ‘rûf Keldânî ve Süryânî erbâb-ı fesâd tevkîf-i hin teb ‘îdlerinde karâra tasaddî...*” olduğunu belirtilmiş ve bunlardan bazılarının tehcir edildiğini kabul etmiştir.⁷⁰⁷ Ancak Reşid Bey’in 4 Ağustos’ta gönderdiği telgrafta, Ermeniler dışında kimseye dokunulmamış, bu hususta tebligatlar yapılmış, yanlışlıkla kabilelere karışan Süryânîlerin dışında kimsenin tehcir edilmediği bildirilmiştir.⁷⁰⁸ Diyarbekir valisinin ifadesiyle Bitlis ve Diyarbekir havalisinde bulunan Süryânî Yakubî, Süryânî Katolik ve Keldânîlerin Ermenilerin fesat hareketlerine karışmayanlara dokunulmadığı bildirilmiştir.⁷⁰⁹ Örneğin Viranşehir Ermeni ve Süryânî nüfusunun yoğunluklu olduğu yerler arasındadır. Süryânîler bu dönemde sıkıntı yaşadıklarını devlete ihbar etmişlerdir. Diyarbekir’den, Dahiliye Nezareti’ne sevk edilen bir arzda, burada Süryânî cemaatinden hiç kimsenin sevk edilmediği ve Ermeniler başta olmak üzere hiçbir gayrimüslim azınlığın hakkına tecavüz edilmediği bildirilmiştir. Hatta tehcir edilen Ermenilerden dahi şikâyetle bulunanların olmadığı ifade edilmiştir. Şikâyetle bulunan Süryânîler hakkında

⁷⁰⁴ Harany, *The Ottoman Süryânî*, 20; Barsoum, *The History of Tur Abdin*, 137-138.

⁷⁰⁵ “Türkiye’deki Asurlar toplu kıyıma uğramadılar (uğradılar, ed.) ama Van ve Urmiye arasında, komşuları olan Şikak aşiretinin başı Kürt ağası Simko, 1916’da (1918’de, ed.) patriklerini öldürdü. Öç almak için ona saldırdılar. Baş edemeyince, toplu halde göç ederek Urmiye Ovası’ndaki dindaşlarının yanına sığındılar. 1918 yılına kadar Türk ve Kürtlere sağlamca direndiler. 1918 yılın bütün toplum, erkek, kadın, çocuk, hayvan ve taşıyabildikleri eşyaları ile yerlerini bırakıp Hamedan’ın güneydoğusuna yürüdüler. Burada İngiliz makamları onları durdurdu ve Bağdat civarındaki Ba’kuba’ya gönderdi. Orada onlara bir sığınma kampı hazırlanmıştı. 40.000 kişiydiler ve aralarında Van bölgesinden katılmış 10.000 Ermeni vardı.” Bu ifadeleri kullanan Getrude L. Bell, İngilizlerin de desteğiyle daha sonra Ermenilerin vilayat-ı sitte olarak bilinen yerlerde Ermeni Devleti kurmak istediklerini ve bu isteğin kendilerini sıkıntıya düşürdüklerini dile getirmiştir. Bununla birlikte Kürtlerin Ermenilerin bu talepleri doğrultusunda, telaşa düştükleri ve İngilizlere karşı kuşku duyduklarını bildirmiştir. Getrude L. Bell, *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. Vedii İlmen, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2004), 117-118.

⁷⁰⁶ BOA, DH. ŞFR. 54/406, r. 29 Haziran 1331-12 Temmuz 1915.

⁷⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. 480/40, r. 3 Temmuz 1331-16 Temmuz 1915.

⁷⁰⁸ BOA, DH. ŞFR 482/83, 22 Temmuz 1331-4 Ağustos 1915; Bozan, *Ermeni Olayları*, s. 309.

⁷⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 486/27, r. 16 Ağustos 1331-29 Ağustos 1915.

ise tahkikat yapıp Deyr-i Zor mutasarrıflığına bildirildiği şifreli telgraflarda belirtilmiştir.⁷¹⁰ Diyarbekir’de tehciire tabi tutulmuş olan veya olmayanların mallarına el konulup konulmaması üzerine yazılan şifrede durumlarının ne olacağına dair hükümetten bilgi istenmiştir.⁷¹¹ Gelen cevapta nakle tabi tutulan Süryânî, Keldânî, Rum, Protestan cemaat mensuplarının malları sahiplerine veya ailelerine verilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁷¹²

Süryânîlerden bazılarının isyan ve kargaşa hazırlıklarında bulundukları da sabittir. Örneğin askerler tarafından, beş kişilik bir Süryânî grubu kaçarken dinamitlerle yakalanıp divan-ı harbe sevk edilmiştir.⁷¹³ Bunun yanında bazı Süryânîlerin, Ermenilerle birlikte komitacılık faaliyetlerinde bulunduğu tespit edilmektedir. Bu faaliyetleri gerçekleştirenlerden birisi Süryânî Bezzaz Konstantin’dir. Bu faaliyetleri tespit edilince yakalanıp Ermenilerle birlikte Musul’a tehcir edilmiştir.⁷¹⁴ Diyarbekir Valiliği’ne gelen şifrede, Süryânî Kadîmlerin tehcirinden vazgeçildiği ve bulundukları mahallerde alıkonulmaları istenmiştir.⁷¹⁵ Ayrıca Diyarbekir’den 13. Fırka Komutanı Cevdet Bey’in bir raporu da göze çarpmaktadır. Rapora göre, Amerika’da bulunan Süryânîlerin Türklere karşı fikir birliği oluşturma için diaspora çalışmaları yapmaktadırlar.⁷¹⁶ Süryânîler içinde Ermenilerle birlikte olup tedhiş ve isyan faaliyetlerinde bulunanlar tespit edilip tehciire tutulduğu anlaşılmakla birlikte geri kalanı sevke tabi tutulmamıştır. Bununla birlikte Süryânîler içerisinde haksızlığa uğrayıp mağduriyet yaşayanlar da mevcuttu. Bu mağduriyetlerin giderilmesi için hükümet yetkilileri tarafından hassasiyet gösterildiği de anlaşılmaktadır.

2. Tehcir Sonrası Süryânîler

Osmanlı Devleti suça bulaşmamış olan Süryânîlere dokunmamıştır. Olağanüstü şartlarda gerçekleşen bazı durumlar sebebiyle Süryânîlerin sıkıntılar çektiği de ortadadır. Savaş şartlarının getirmiş olduğu büyük sıkıntılara rağmen Osmanlı Devleti Süryânîlere destek olmuştur. Muhtaç durumda olanlara yardımlarda bulunmuştur. Yardım talebinde bulunan

⁷¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 500/44, r. 23 Ts 1331-6 Aralık 1915.

⁷¹¹ BOA, DH. ŞFR. 537/94, r. 5 Ts 1332- 18 Kasım 1916.

⁷¹² BOA, DH. ŞFR. 81/154, 2 S 1336-17 Kasım 1917; BOA, DH. ŞFR. 98/47-1; 4 B 1337, 5 Nisan 1919.

⁷¹³ BOA, DH. ŞFR. 470/32, r. 23 Nisan 1331-6 Mayıs 1915.

⁷¹⁴ BOA, DH. EUM.2.Şb. 19/42, 28 CA 1334-2 Nisan 1916

⁷¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 57/112, 16 Z 1333-25 Ekim 1915.

⁷¹⁶ ATASE, İSH. Kutu no: 116, Gömlek no: 21, Belge no:21-2. 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

Süryânîlerin her türlü ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Süryânî Metropolit Abdünnur Efendi'nin 1919 yılındaki yardım talebi önemlidir. Abdünnur Efendi Diyarbakir'de bulunan doksan beş kişiden müteşekkil fakir bir gruba devlet tarafından yüz elli kiloluk buğday yardımı yapıldığını bildirmiştir. Ancak metropolit, Bitlis'ten gelen üç bin beş yüz kişilik Süryânî Kadîm Kilisesi'ne mensup yardıma muhtaç muhacir topluluğunun da Diyarbakir'e geldiğini bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Dahiliye Vekili'nin yazdığı dilekçede bu muhacir gurubuna da yardım edileceği bildirilmiştir.⁷¹⁷ Osmanlı Devleti Süryânî Kadîm veya Süryânî Katolik ayrımı yapmamış, yardım talebinde bulunan herkesin yardımına yetişmeye çalışmıştır. Yardıma muhtaç durumda olanlar sadece halk olmamış, din adamları da aynı sıkıntıları çekmiştir. Böyle bir yardım Süryânî Katolik din adamlarına yapılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra maiyetlerini temin etmekte güçlük çeken Diyarbakir, Musul ve Adana Süryânî Katoliklerinden papaz ve rahiplere bin lira yardımda bulunulmuştur.⁷¹⁸ Yıkılmaya yüz tutmuş -soykırım yaptığı iddia edilen- Osmanlı Devleti, 1918 yılında Paskalya Bayramı sebebiyle Süryânî Kadîm Patrikhanesi'ne yardım amaçlı 2.500 kuruş göndermiştir.⁷¹⁹ Bunun gibi savaş sonrasında maddi gücü olmayan dul ve yetim Ermenilere bin lira, Süryânîlere ise 750 lira yardım yapmıştır.⁷²⁰ Ayrıca Midyat'ta Süryânî Kilisesi ve manastırlarını tahrip etmeye çalışan Muhtar Mehmet Salih, Süryânîler tarafından şikâyet edilmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Mardin mutasarrıflığına gönderilen yazıda bu mabetlerin korunup kollanması emredilmiştir.⁷²¹

Tehcir sonrasında Diyarbakir'deki Süryânî ve Ermenilerin ticaret bahanesiyle Urfa ve Adana üzerinden Halep'e, oradan da Kıbrıs'a geçip Fransız ordusuna gönüllü olarak katıldıkları tespit edilmektedir.⁷²² Bu icraatları daha öncede yaptıkları da bilinmektedir. Zira Kıbrıs'ta Fransızlar tarafından 1915 yıllarında Ermenilere yönelik askeri tesisler inşa edilmişti. Buraya gelen Ermeniler mahalli idareden bin lira karşılığında silah tedarik edip

⁷¹⁷ BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Z 1337-11 Eylül 1919; BOA, BEO, 4590/344217-3, 17 Ş 1337-18 Mayıs 1919; BOA, BEO, 4590/344217-5, r. 28 Mart 1335.

⁷¹⁸ BOA, BEO, 4508/338058-1, h. 3 C 1336-16 Mart 1918; BOA, BEO, 4508/338058-3, r. 13 Mart 1334.

⁷¹⁹ BOA, BEO, 4517/338716, 15 Ş 1336-26 Mayıs 1918.

⁷²⁰ BOA, BEO, 4613/345930, 6 CA 1338-27 Ocak 1920.

⁷²¹ BOA, DH. İ. UM 19/1, 10 CA 1338-21 Ocak 1920.

⁷²² BOA, DH. ŞFR. 617/26, r. 23 Nisan 1335-23 Nisan 1919; BOA, DH. ŞFR. 618/47, r. 1 Mayıs 1335- 1 Mayıs 1919.

Anadolu'daki isyanlara katılmak için hazırlanmaktaydı.⁷²³ Millî Mücadele döneminde de bazı Süryânî ve Ermeniler Fransızlarla birlikte hareket etmişlerdi.⁷²⁴ Bu isyanlarda Fransızlar ile aşiretler çarpışırken Fransız saflarında yer alan Süryânî ve Ermenilerden de birçok insan ölmüştür.⁷²⁵ Ermeni tehcirinin dışında olan ve hiçbir suça bulaşmamış olan Süryânîlerin Anadolu topraklarından farklı ülkelere göçleri olmuştur. Diyarbakir'den gidenler Amerika'nın New Jersey eyaletine, Mardin'den gidenler ise Kanada'ya yerleşmişlerdir.⁷²⁶

Savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin Süryânîlere yardım ve destekleri devam etmiştir. Savaş sonrasında bile böyle bir politikaya sahip olan devletin bir halkı top yekûn imha hareketine girişmesi mümkün görünmemektedir. Elbette savaş yıllarında Ermenilerin yapmış olduğu faaliyetler neticesinde, Süryânîlere karşı da toplumda bir nefret oluşmuş olabilir. Ancak bu onların toplu bir şekilde öldürüldüğü anlamına gelmemektedir. Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı sonrası bazı Süryânîlerin Ermeniler ve Fransızlarla birlikte hareket edip Anadolu'ya karşı silahlı mücadeleye girmiştir. Ancak bunların azınlık bir grup olduğu söylenebilir. Buna ilaveten savaş sonrasında Süryânîlerin birçoğu Avrupa ve Amerika'ya yerleşmiş ve buralarda hayatlarını devam ettirmişlerdir.

İ. Mardin'in Süryânîler Açısından Önemi ve Mardin'in Süryânî Nüfusu

1. Mardin'in Süryânîler Açısından Önemi

Mezopotamya'nın kuzeyinde kurulmuş olan Mardin, yoğun bir Kürt nüfusuyla beraber Türk, Arap, Süryânî, Keldânî, Nestûrî gibi milletleri içerisinde barındırmaktadır. Şehir, tarih boyunca birçok devletin işgaline maruz kalmış ve 1517 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şehir, bünyesinde ihtiva ettiği kozmopolit yapı sayesinde dinler mozaïği görünümündedir. Ayrıca Süryânîler için Athos Dağı⁷²⁷ gibi bir dağ olan Tur Abdin (Tanrı'nın Hizmetkarlarının Dağı/Kulların Dağı) Mardin'e birkaç kilometre uzaklıktadır. Süryânî Patrikhanesi ilk olarak Antakya'da kuruldu. 518 yılında Halep'e, 969 yılında

⁷²³ Erdem Karaca, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kıbrıs: İlhak ve İşgal Sürecinin Neue Freie Presse'de (Viyana) Takdimi, *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/ 2, (2016), 89, 95.

⁷²⁴ İrade-i Milliye Gazetesi, No: 22, s. 2

⁷²⁵ İrade-i Milliye Gazetesi, No: 27, s. 4

⁷²⁶ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 69-71.

⁷²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Semavi Eyice, "Aynaroz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/267-269.

Malatya'ya, 1034 yılında Diyarbekir'e, 1056 yılında Dayruz-zafaran Manastırına,⁷²⁸ Patrik Ebu'l-Faraç tarafından tekrar Dayruz-zafaran'dan Malatya'ya taşındı. 1166 yılında ise tekrar Dayruz-zafaran'a taşındı. 1293 yılında Patrik Filüksinos Nemrut'un Dayruz-zafaran'da ölmüş ve yerine gelen Mor İgnatios Yusuf Mar Vahap resmen Dayrüz-zafaran'a yerleşmiştir.⁷²⁹ Bazı dönemlerde patriklik merkezi Diyarbekir Meryem Ana kilisesine taşınmışsa da 1932 yılına kadar patriklik merkezi resmen Mardin'de kalmıştır. Ayrıca Mardin'de Süryânîler için önemli olan birçok kilise ve manastır bulunmaktadır.⁷³⁰

Tablo 9: 1512'den 1932 Yılına Kadar Mardin Süryânî Kadîm Patrikleri⁷³¹

Patrik Adları	Görevli Olduğu Yıllar
İgnatius I. Yakup	1512-1517
İgnatius I. David Madenoyo	1517-1520
İgnatius I. Abdullah	1520-1557
İgnatius Nimetullah	1557-1576
İgnatius II. David Şah	1576-1591
İgnatius Filatos	1591-1597
İgnatius Hadayatullah	1597-1640
İgnatius Şemun	1640-1659
İgnatius II. Yeşu	1659-1662
İgnatius I. Abdülmesih	1662-1686
İgnatius II. Gevergis	1687-1708
İgnatius I. İshak Azar	1709-1722
İgnatius Şükrallah	1722-1745
İgnatius III. Gevergis	1745-1768
İgnatius IV. Gevergis	1768-1781
İgnatius Matta	1782-1817
İgnatius Yavnon	1817-1818
İgnatius V. Gevergis	1819-1836
İgnatius II. İlyas	1838-1847
İgnatius II. Yakup	1847-1871
İgnatius IV. Petrus	1872-1894
İgnatius II. Abdülmesih	1895-1905
İgnatius II. Abdullah	1906-1915
İgnatius III. İlyas	1917-1932

⁷²⁸ O dönemlerde bu manastırın adı Mor Hananyo Manastırı'ydı.

⁷²⁹ Gabriel Akyüz; *Dayruz-zafaran Manastırının Tarihi*, (Mardin 1997), 35-36.; Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, 55-56; suryanikadim.org/patrikligin_merkezleri.aspx (17.06.2022)

⁷³⁰ Raymon H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), 416-417.

⁷³¹ <http://www.suryanikadim.org/patrikler.aspx> (17.06.2022)

2. Mardin'in Süryânî Nüfusu

Mardin Osmanlı yönetimine girdikten sonra nüfusunda değişimler meydana gelmiştir. Kilit bir konumda olmasından dolayı yoğun ve muhtelif dinlere mensup insanların yoğunlukta yaşadığı yer olmuştur. Mardin Sancağı'nın 1540 tarihli tahrir defterlerinde şehir nüfusu 13.943 olarak tespit edilmiştir. Burada muhtelif Hristiyan mezheplerinin ve müntesiplerinin kesretinden dolayı Hristiyan nüfusu daha fazladır. Şehrin %59,10'u Hristiyan nüfusu, %34,90'lık kısmını Müslümanlar, %5'lik kısmını da Yahudiler müteşekkildir.⁷³² 1870'lerde hazırlanmış olan iki adet el yazması Süryânîce belgeye göre Mardin ve köylerinde toplam Süryânî nüfusu 30 bin olarak belirtilmiştir.⁷³³ 1877 yılında Mardin'e gelen Grattan Geary hatıratında şehrin nüfusunu 16.386 olarak yazmıştır. Bu sayının 8.184'ü Müslüman, 2.922'si Süryan-i Kadîm, 1.340'ı Süryânî Katolik, 3.188'i Ermeni, 420 Keldânî, 308 Protestan ve 24'ü de Yahudi'dir.⁷³⁴ 1813-14'te Mardin'in nüfusu 11 bin kişidir. Nüfusun ağırlığı Müslümanlardan ve Süryânîlerden oluşurken az sayıda Yahudi ve Ermeni bulunmaktadır.⁷³⁵ Yine bu tarihlerde Campanile şehrin nüfusunu 40 bin civarı olarak belirtir. Bu sayının 5 bini Hristiyanlardan müteşekkil olup; bunların içerisinde 300 kadar Ermeni, 4.700 kadar da Süryânî bulunmaktadır. Süryânîler arasında küçük bir azınlık olarak Katolik Süryânîler bulunmaktadır.⁷³⁶ Cuinet'e göre 1890'lar da Mardin Sancağı'nın toplam nüfusu 193.022'dir. Bu nüfusun içerisinde 13.754 kişi Süryânî/Yakubî, 14.820 kişi Keldânî, 4 bin kişi de Süryânî Katolik'tir.⁷³⁷ 1895'te Mardin merkez kazasında 1.892 erkek, 1.514 kadın toplamda 3.406 kişi Süryânî Kadîm ve 588'i erkek, 597'si kadın olmak üzere 1.185 Süryânî Katoliği bulunmaktadır. Cizre'de 555 erkek ve 475 kadın, Midyat'ta 2.131 erkek ve 2.163 kadın, Avine'de 199 erkek, 164 kadın, Nusaybin'de 1.280 erkek ve 1.308 kadın Süryânî bulunmaktadır. Sancaktaki toplam Süryânî nüfusu 11.676'dır.⁷³⁸

⁷³² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), 86.

⁷³³ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 66.

⁷³⁴ Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, (London: 1878), 2/166.

⁷³⁵ Kinneir, *Persian Empire*, 265.

⁷³⁶ Campanile, *Storia Della Regione*, 62.

⁷³⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure*, (Paris: 1891), 2/ 497.

⁷³⁸ *Salname-i Diyarbekir*, 3/166.

1906 yılı nüfus sayımında Mardin'in toplam nüfusu 112.209'dur. Süryânî nüfusu ise 13.153 olarak gösterilmektedir.⁷³⁹ 1913 tarihli nüfusa göre Mardin'in toplam nüfusu 172.667'dir. Mardin'in Süryânî nüfusu 20.503, Süryânî Katolik nüfusu 2.981 ve Keldânî nüfusu 2.853'tür.⁷⁴⁰ 1914'te Mardin ve ona bağlı kaza durumunda olan Midyat, Cizre, Nusaybin ve Savur'la birlikte toplam nüfus 214.646 kişidir. 29.788 kişi Süryânî, 3.762 kişi ise Keldânî'dir.⁷⁴¹ 1918'de Mardin liva merkezi 48.882 Müslüman, 9.158 Süryânî Kadîm, 2.753 Süryânî Katolik, 6.655 Ermeni Katolik, 933 Keldânî, 820 Protestan ve 5 Rum'dan oluşarak toplam nüfusu 69.206 kişidir. Bunların arasında bulunan 6.555 Ermeni tehcir edilmiş 100 kadar Ermeni ise dağınık bir halde Mardin merkezde ikamet etmişlerdir. Nusaybin kazasında ise 38 bin Müslüman, 1.200 Süryânî ve 25 Keldânî tespit edilmiştir. Bunlar arasında 314 kişi tehcir edilmiştir. Midyat merkezinde ise 41.962 Müslim ve gayrimüslim unsurlar mevcuttur. Bunların içerisinde gayrimüslim olan 6 bin kişi, isyanları sebebiyle tehcir edilmiştir.⁷⁴² 1919'da Mor Severios Barsaum'un raporuna göre Mardin, Midyat, Nusaybin Cizre, Derik ve Savur'da Süryânîlere mensup 52.670 kişiyi kayıp olarak zikreder.⁷⁴³ Ancak nüfus istatistikleriyle bu rakamın fazlasıyla abartılı olduğu tespit edilebilmektedir.

Tablo 10: Mardin'in Süryânî ve Keldânî Nüfusu

Tarihler	Mardin Süryânî Nüfusu	Mardin Süryânî Katolik Nüfusu	Mardin Keldânî Nüfusu
1870 ⁷⁴⁴	30.000 (Bu rakama muhtemelen Keldânîler ve Nesturîler de eklenmiştir)		
1877 ⁷⁴⁵	2.922	1.340	420
1813-1814 ⁷⁴⁶	4.700	-	-
1890 ⁷⁴⁷	13.754	4.000	14.820
1895 ⁷⁴⁸	11.676	1.185	325 ⁷⁴⁹

⁷³⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 339.

⁷⁴⁰ BOA, DH. EUM.MTK. 74/51/3-1, 5 M 1332/4 Aralık 1913.

⁷⁴¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 372-373.

⁷⁴² BOA, DH. SN.THR. 82/55-3 3 Kanun-ı sâni 1334/3 Ocak 1918.

⁷⁴³ Brock and Witakowski, *At the Turn of Third Millennium*, 68.

⁷⁴⁴ Süryânîce el yazması.

⁷⁴⁵ Mardin merkez nüfusu. Grattan Geary.

⁷⁴⁶ Campanile.

⁷⁴⁷ Cuinet.

⁷⁴⁸ Salname-i Diyarbekir, 166.

⁷⁴⁹ Mardin Merkez Nüfusu.

1906 ⁷⁵⁰	13.153	-	-
1913 ⁷⁵¹	20.503	2.981	2.853
1914 ⁷⁵²	29.788		3.762
1918 ⁷⁵³	10.358	2.753	958

J. Tur Abdin Süryânî İsyanları (Midyat-Cizre Hezak Olayları)

Süryânîler açısından çok önemli bir yere sahip olan Mardin'in özellikle 1293 yılından itibaren Dayru'z-zafaran Manastırı'nın patriklik merkezi olması, şehrin neden önemli olduğunun en önemli göstergesidir. Bu sebeple bölgeyi karıştırmak için misyonerler bölgede faaliyette bulunmuştur.⁷⁵⁴ Ermeni isyanlarının bastırılmasıyla birlikte İngiliz misyonerlerinin Süryânîleri isyan için teşvik ettiği görülmektedir. Birkaç münferit olay dışında Süryânîler ikna edilmiştir.⁷⁵⁵ 1905 yılında Avalon Shipley'in yazmış olduğu raporda, Nusaybin ve Midyat gibi bölgelerde sürekli çatışmaların meydana geldiğini ve bu çatışmalarda Süryânîlerin mağdur olup köylerini terk ettiğini belirtmiştir.⁷⁵⁶ Yine başka bir raporda Cizre, Midyat ve Nusaybin'de rahatsız edici koşulların varlığından bahsetmiş, Hristiyanların korunması için valilikten taleplerde bulunmuştur.⁷⁵⁷ 1915'in Ekim ayında Süryânîlerin de tehcire dahil edileceği söylentisi yayılmıştı. Bunun yanında yöredeki bazı devlet adamları ve Kürt aşiretleri Süryânîlere zorluklar çıkartmaktaydı. Huzursuzluk ortamı oluşmaya başlamıştı. Ermeniler bu durumu kendi lehlerine çevirmek için Süryânîlere destek verdi. Bu desteklerle de cesaret bulan Süryânîler Midyat'ta isyan etti.⁷⁵⁸ Mezkûr isyan yerli ve yabancı kaynaklarda yer almıştır. Bu isyan için Faiz el-Ghusein şöyle demektedir:

“Midyat vilayetindeki Süryânîler cesur adamlardı, bu bölgelerdeki tüm aşiretlerden daha cesurlardı. Diyarbakır ve yakın çevresindeki kardeşlerinin başına geleni duyduklarında, toplanıp Midyat yakınlarındaki üç köyle mevzilendiler. Buralarda görülmedik bir cesaret gösterisiyle, kahramanca bir direniş sergilediler. Hükümet önceden bölgeye sevk ettiği bir jandarma bölüğü dışında, iki bölük düzenli asker de gönderdi. Kürt aşiretlerinin de

⁷⁵⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 339.

⁷⁵¹ BOA, DH. EUM.MTK. 74/51/3-1 5 M 1332/4 Aralık 1913. Mardin genel nüfusu

⁷⁵² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 372-373. Mardin genel nüfusu

⁷⁵³ BOA, DH. SN.THR. 82/55-3 3 Kanun-ı sâni 1334/3 Ocak 1918. Mardin ve Nusaybin'in toplam nüfusu. Bu nüfusa Midyat dahil edilmemiştir. Süryânîlerin en önemli yerleşim yerlerinden olan Midyat'ın o tarihlerdeki nüfusu 41.962'dir. Bu nüfusun büyük kısmı Müslüman olmakla birlikte önemli ölçüde Süryânî nüfusu da mevcuttur.

⁷⁵⁴ Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryânîleri*, 309.

⁷⁵⁵ BOA, DH. ŞFR, 194/92 r. 2 Temmuz 1312-14 Temmuz 1896.

⁷⁵⁶ F.O. 424/208, s. 119.

⁷⁵⁷ F.O. 424/208, s. 119.

⁷⁵⁸ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü*, 161;

harekete geçirilmesi işe yaramadı. Bu baskıcı Hükümet'in tiranlığına karşı can, mal ve namuslarını ancak bu şekilde kurtardılar. Onları affeden bir Sultan İradesi çıkarılmasına rağmen, buna güvenmediklerinden teslim olmadılar. Dün verdiğini bugün geri alan, önce affettiğini bugün en zalim cezalara çarptıran Hükümet ile ilgili geçmiş deneyimleri, yeryüzünün en sahtekâr iradesiyle karşı karşıya olduklarını göstermiştir.”⁷⁵⁹

Bu ifadelerin tamamıyla hükümeti suçlayıcı bir şekilde kaleme alındığı söylenebilir. Süryânîlerin tamamen öldürülecek ve namuslarına hanel getirilecekken Süryânîlerin isyan edip kahramanlık destanı yazdığını anlatılmaktadır. Ancak böyle bir durumun söz konusu olmadığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Zira Süryânîlere karşı bazı münferit olayların dışında hükümet nezdinde herhangi bir olumsuzluk bulunmamaktadır. Diyarbakir Valisi Reşid Bey'in Süryânîlere karşı menfî görüşleri varsa da bunlara zorbalık etmemiştir. Musul'da bulunan Alman Konsolosu Walther Holstein, İstanbul'da bulunan Alman Sefiri Reichskanzler Bethmann Hollweg'e yöredeki isyanla ilgili bilgi veren bir belge göndermiştir. Belgede şunlar yazılıydı;

“Bu ayın başında, Diyarbakir valisi Reşid Bey kendi yetki alanı içindeki Hristiyan nüfusu ırk ya da mezhep farkı gözetmeksizin sistemli olarak imha etmeye başladı. Bunların arasında, özellikle Mardin ve Tel-Armenli Katolik Ermeniler, Midyat, Cizre ve Nusaybin sancaklarındaki Kildani Hristiyanlar ve diğer Kiliselere bağlı Süryânîler (yani Süryânî Ortodoks ve Protestanlar) kurban olmuşlardı. Musul Konsoloslğunca sağlanan enformasyona göre, Mardin ve Midyat arasındaki Hristiyan nüfus, hükümete karşı isyan edip, telgraf hatlarını kesti.”⁷⁶⁰

Bu bilgilerden bazılarının Osmanlı belgeleriyle bir tutarlılık tarafı bulunmaktadır. Ancak tamamen Reşid Bey'i suçlamaya yönelik bilgilerden müteşekkildir. Diyarbakir Valisi Reşid Bey, valilik görevini istememiş, Dahiliye Nezareti'nden gelen kesin bir emirle göreve başlamıştır. Talat Bey bu işi ancak kendisinin başarabileceğini bildirerek gururunu okşamış ve bu görevi ona kabul ettirmiştir.⁷⁶¹ Diyarbakir, Reşid Bey göreve başladığında çok büyük sorun ve sıkıntıların mevcut olduğu bir vilayetti. Vilayette gıda sıkıntısının yanında Süryânî ve Yezîdîlerin isyanlarıyla da mücadele edilmekteydi. Hatta Reşid Bey'in Memleket Gazetesi'ne vermiş olduğu malumat kayda değerdir.

⁷⁵⁹ David Gaunt, *Katliamlar Direniş Korumucular*, 379-380.

⁷⁶⁰ David Gaunt, *Katliamlar Direniş Korumucular*, 380-381.

⁷⁶¹ Hüseyin Kurt, *Diyarbakir 1915 Vali Dr. Reşid Bey ve Ermeni Tehciri*, (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 197.

“Diyarbakır’a varışım harbin en nazik zamanına rastlamaktaydı. Van ve Bitlis’in mühim bir kısmı düşman istilasına uğramıştı. Ordudan firar edenler her yerlerde saldırılarda bulunmakta, gasp ve soygunlar yapmaktaydı. Vilayet dahilinde veya sınırlarında vukua gelen Yezidi ve Nasturi isyanları etkin tedbirler alınmasını gerektirmekteydi. Ermenilerin takındıkları saldırgan ve küstahça durum hükümeti cidden düşündürecek bir haldeydi. Buna karşılık dayanılacak bir muntazam kuvvet yoktu. İhtiyat efradı (asker) namıyla jandarmaya verilen kuvvet değer ve miktar itibariyle hiç mesabesindeydi. İslam kamuoyu bir taraftan harp endişesiyle, bir taraftan da Ermeni, katliam ve tecavüzleri korkusuyla heyecanlı, ürkek, her an patlamaya hazır durumdaydı. Vilayette bulunan kadı, defterdar ve mektupçu gibi memurlar şehre yeni geldiklerinden mahalli ahvale vakıf değildi. Polis müdürü ve jandarma alay kumandanı gibi icra vasıtalarının ahlak ve iktidarları henüz meçhulümdü. Fakat vazifede gevşeklik ve ilgisizlikleri mevcut davranışlarından anlaşılmaktaydı.

Her gün vilayetin bir mahallinde bir şekavet ve isyan haberi gelmekteydi. Aylardan beri asi bir Yezidi kafilesinin tenkiline gönderilen bir tabur seyyar jandarma mutlak bir aciz içinde bağlanmış kalmıştı. Kısacası bir anarşi hükümferma ve tehlike pek büyük boyutlardaydı. Elimde güvenebildiğim tek kuvvet beraberimde gelen jandarmadan ibaretti. Halbuki bu küçük kuvvetle merkez ve mülhakattaki (çevre) mevcut firarilere, şakilere, isyan edenlere meram anlatmak; Ermeni çetelerinin saldırılarına, Ermeni komitelerinin müthiş teşkilatına karşı durmak mümkün değildi. Ya derhal İstanbul’a gitmek yahut büyük bir fedakarlık göstermek ve eldeki vasıtalarla fenalığın önüne geçmek için çalışmak lazımdı.”⁷⁶²

Bu sıkıntılı sürece Ermenilerin tehciri ve iskanı gibi görevler de eklenmiştir.⁷⁶³ Reşid Bey’in Dahiliye Nezareti’ne göndermiş olduğu evrakta, “fesat ve lanetli” iş yapma konusunda Süryânî, Katolik, Yakubî, Nestûrî gibi farklı adları bulunan gayrimüslimlerin, Ermenilerden farkının olmadığı vurgulanmıştır. Reşid Bey’in bu fikirde olmasının nedeni Süryânîlerin Midyat’ta yapmış olduğu isyandandır.⁷⁶⁴ Reşid Bey çok büyük zulümler yaptığı iddiasıyla suçlanmıştır. Açıklamalarında yapmış olduğu icraatları meşru bir zemine oturtmaya çalışan Reşid Bey, tavizsiz tavırla olağanüstü bir dönemde faaliyetlerini icra etmeye çalışan bir vali görünümündedir.

Midyat’taki isyanın bastırılması için Ömer Naci Bey görevlendirildi.⁷⁶⁵ Buradaki isyancıların tamamı Süryânîlerden oluşuyordu. Ömer Naci Bey, Musul’da Valilik görevinde bulunan Haydar Bey’e gönderdiği telgrafta Süryânîlerin Diyarbakır, Midyat ve

⁷⁶² Memleket Gazetesi, 26 Şubat 1919; naklen: Bozan, *Ermeni Olayları*, 277.

⁷⁶³ Kurt, *Diyarbakır 1915*, 195-196.

⁷⁶⁴ Kurt, *Diyarbakır 1915*, 237.

⁷⁶⁵ Sadık Sarısan, “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/16, (1995), s. 503; İsrail Kurtcepe, “Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması, Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 4/4, (1993), 292.

Cizre gibi yerlerde isyan ederek birçok Müslüman köylerini basıp, birçok kişiyi katlettiğini bildirmiştir. Bunların üzerine hareket etmek istediğini, 51. Fırka'nın bugün Cizre'ye geleceğini ve o firkadan bir taburla bir seri cebel topunu kendisine ayırmasını Başkumandanlık Vekaleti'nden istemiştir.⁷⁶⁶ Ömer Bey'in talepleri üzerine 1 piyade taburu ile 2 cebel topu gönderildi. Ayrıca Ethem Bey'in komutasında 500 kişilik bir bölük bölgeye sevk edildi.⁷⁶⁷ İsyanın başlaması üzerine Enver Paşa bu isyanın hemen bastırılması için emir verdi. Başkumandanlık Vekaleti'nden, Süryânîlerin isyandan vazgeçmeleri ve silahlarını teslim etmeleri durumunda can güvenliklerinin sağlanacağı bildirilmiştir. Musul'daki Süryânî metropoliteninin yardımından istifade edilerek isyanın bastırılacağı da belirtilmekteydi.⁷⁶⁸ Enver Paşa'nın isyancılara yönelik barışçıl girişimleri rağbet görmedi. İsyanlardaki en önemli mevki Hezak köyüydü. Burası duvarlarla çevrili ve hendeklerin kazılmış olduğu bir yerdi. Burada yaklaşık 10 bin kişilik bir isyancı grubun olduğu düşünülüyordu.⁷⁶⁹ Ömer Naci Bey Hezak önlerine geldi. İsyanlıların sayısı Ömer Naci Bey'in asker sayısı eşit değildi. Ömer Naci Bey isyancılara teslim olmalarını söyledi. Ancak reddedilince isyancılar ile Türk ordusu arasında çatışmalar başladı. Çıkan çatışmanın neticesinde 38 kişi yaralandı ve ikisi subay 3 kişi de şehit oldu. Ömer Naci Bey teslim olmaları noktasında ısrar etmişti. İsyanı durdurmayı teklif ediyor, aksi takdirde şiddetle hücum edileceği bildiriliyordu.⁷⁷⁰ Hükümet barışçıl bir şekilde isyancılara yaklaşıyordu. Diyarbakır Valisi'nden teslim olma çağrılarını yenilemelerini istedi. Diyarbakır Valisi isyancıların teslim olmayacağını, bu barışçıl girişimlerin devlet otoritesinde zaafa yol açacağını düşünüyordu. Bu düşüncesini de Dahiliye Nezareti'ne bildirdi.⁷⁷¹ Vali Reşid Bey, isyancılar arasında 700 kişinin ve askerlerden de 50 kişinin öldüğünü bildirmiştir.⁷⁷² 15 Kasım 1915 itibarıyla isyanlar devam etmekteydi. Sincar Dağı etrafında isyan eden Yezîdîler ve Ermeniler,⁷⁷³ Süryânîlerden isyanlara devam etmelerini istemiştir. Bu arada Ömer Naci Bey'e destek

⁷⁶⁶ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 27/1.; Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 503.

⁷⁶⁷ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 31; Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 503.

⁷⁶⁸ Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 504.

⁷⁶⁹ Kurtcephe, "Bir Süryani Ayaklanması", 293; Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 504.

⁷⁷⁰ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35; Hilmar Kaiser, *Diyarbakır'da Ermeni Kiyımı*, çev. Ayşen Gür, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 311-312.

⁷⁷¹ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/2.

⁷⁷² BOA, DH.ŞFR, 481/31, r. 13 Temmuz 1331-26 Temmuz 1331.

⁷⁷³ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/7.

için 4. Ordu'dan bir tabur asker ile iki cebel topu nakledilmiştir.⁷⁷⁴ Bu takviyelerle olacak ki Ömer Naci Bey'in eli güçlenmiştir. 17 Kasım 1915 tarihinde Ömer Naci Bey, isyancılara yeniden isyanı sonlandırmaları için teklifte bulunmuş ve olumlu dönüş sağlanmıştır. Ömer Naci Bey'in 12. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta şöyle denilmiştir; Bir grup asi silahlarını da teslim ederek devlete sadık olduklarını bildirmişlerdir. Ayrıca devlete olan borçlarını ödeyecekleri, tahrip olan telgraf hatlarını yeniden tamir edeceklerini aktarmışlardır. İsyanları devam eden diğer Süryânî köylerine ise isyanları sonlandırmaları için heyet göndereceklerini dile getirmişlerdir.⁷⁷⁵ İsyanın bitmesi sebebiyle Ömer Naci Bey İran'a hareket etme talebinde bulunmuştur.⁷⁷⁶ Ancak Ömer Naci Bey'in bölgeden ayrılmasına müsaade edilmemiştir.⁷⁷⁷ Bunun sebebi Süryânîlerin isyanı bırakmaları için eski köylerine geri dönme ve yerlerinin değiştirilmemesi şartlarını öne sürmeleriydi.⁷⁷⁸

26 Kasım'da gönderilen ve işin ciddiyetini yansıtan bir telgrafta, Midyat isyanının hızlıca ve şiddetle bastırılması emredilmiştir.⁷⁷⁹ 14 Kasım'da bölgedeki isyanla ilgili birçok sorunun yer aldığı bir telgraf, İstanbul'dan 3. Ordu Komutanlığına gönderilmiştir.⁷⁸⁰ Bu telgrafta isyancıların hangi milletten oldukları, Ömer Naci Bey'in isyancılarla hangi şartlar ve ne şekilde anlaştığı, şartların isyancılar tarafından yerine getirilip getirilmediği sorulmaktadır. Bunun yanında Ömer Naci Bey'in çözümünde kusur görülüyorsa nasıl bir çözüm önerildiği ve bu çözümlerin şu anda mümkün olup olmadığı gibi sorular sorulmuştur.⁷⁸¹ Bu sorulara 28 Kasım'da 3. Ordu Komutanı Kâmil Paşa tarafından cevaplar verilmiştir. İsyan eden kişilerin Süryânîler olduğu, bu isyanda Keldânî ve Ermenilerin de olduğu bildirilmiştir. Hezek Köyü'ndeki asilerle anlaşma yapıldığını ve teslim edilen silahların az sayıda olduğunu ve yerlerinin değiştirilmesiyle bunların tekrar isyan edebileceği ihtimalinin olduğu aktarılmıştır. Ömer Naci Bey silahları toplamaya

⁷⁷⁴ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/3.

⁷⁷⁵ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/8; Kaiser, *Diyarbakır'da Ermeni Kiyımı*, 313.

⁷⁷⁶ Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 505.

⁷⁷⁷ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51.

⁷⁷⁸ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51-2; Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", 506.

⁷⁷⁹ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35-14; Özdemir, *Süryanilerin Dünyu Bugünü*, 164.

⁷⁸⁰ Özdemir, *Süryanilerin Dünyu Bugünü*, 164.

⁷⁸¹ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51/3; Kurtcephe, "Bir Süryani Ayaklanması", 295-296.

devam etmektedir. İsyancıların yatırılmış olduğu ancak düşmanın yaklaşmasıyla bunların tekrar isyan etme ihtimalinin mevcut bulunduğu, yeniden isyanın çıkması halinde bölgedeki Müslümanların katliama uğramasının mukadder olduğu gibi gerekçelerden dolayı Süryânîlerin başka yerlere gönderilmesi gerektiği de tavsiye edilmiştir. Ömer Naci Bey'in de başka bir yere gönderilmesinin ertelenmesi istenmiştir.⁷⁸²

Osmanlı Devleti Süryânîlere karşı güç kullanmaktan kaçınmıştır.⁷⁸³ Süryânîlere hoşgörü gösterilmiş ve isyanlara katılan Süryânîlere herhangi bir ceza da verilmemiştir.⁷⁸⁴ Ancak bir belgeye göre Midyat bölgesinde 1.200 kişinin isyanları sebebiyle tehciye tâbi tutulduğu görülmektedir.⁷⁸⁵

K. Binbaşı Noel'in Mardin'e Gelişi

İngilizler, Millî Mücadele yılları sırasında Mardin'de bulunan Süryânîleri yeniden hedef aldılar. Bu amaçla bölgedeki egemenliklerinin tesisini sağlaması, Süryânîleri yanına alması için 1919 yılında Binbaşı Noel görevlendirildi.⁷⁸⁶ Bölgede çalışmalarını aktif bir şekilde yürüten ve şehrin eşrafiyla görüşmeler yapan Noel, istediği sonucu elde edemedi.⁷⁸⁷ 20 Nisan günü Noel bu kez bölgedeki Süryânî Kadîm, Süryânî Katolik ve Keldânîlerle tanıştı. Bu görüşmelerde Noel, halkın İngiliz korkusuyla silahlanabileceğini anlayınca Halep'e gitti.⁷⁸⁸ 11 Mayıs'ta tekrar Mardin'e dönen Noel, yeniden bazı görüşmelerde bulundu. Bunun üzerine Patrik Şakir Efendi şöyle demiştir:

“Günün birinde Patrik İlyas'ın yanına bir İngiliz heyeti geldi. Türklerden, Araplardan ve Kürtlerden oluşan şehir halkının ileri gelenleri toplantıya çağırıp hangi devleti tercih edeceklerine dair görüşlerini alacaklardı. Patrik ise bu konu hakkında onlarla ilgilenmedi. Sadece onlara çok geç kaldınız dedi. İngiliz heyeti şehrin halkına bu teklifi götürürken şehrin ileri gelenleri; Abdülkadir Paşa, Hacı Göze, Mehmet Ali Çelebi, Hacı Kermo ve diğerleri patriğin yanında toplanıp ve kendi aralarında konuyu tartıştıktan sonra İngiliz

⁷⁸² ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 58 ve 58-01; Özdemir, *Süryanilerin Dünyı Bugünü*, 164; Erdoğan, *Türkiye'deki Süryaniler*, 53-54; Kurtcephe, “Bir Süryânî Ayaklanması”, 296.

⁷⁸³ ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 58/1;

⁷⁸⁴ Kurtcephe, “Bir Süryani Ayaklanması”, 296.

⁷⁸⁵ BOA, DH. SN.THR. 82/55-5 3 Kanun-ı sâni 1334/3 Ocak 1918.

⁷⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süryaniler*, 88-91.

⁷⁸⁷ Deniz Bayburt, *Türk Tarihi'nde Süryaniler*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 176.

⁷⁸⁸ Mim Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 32.

*heyetine şu kararı açıkladılar: Türkiye ayakta kaldığı sürece onunla birlikteyiz.”*⁷⁸⁹

Noel buralarda iş birliği yapacak kimseyi bulamadı. Şehrin eşrafı Noel’e karşı ağız birliği yapmıştı.⁷⁹⁰ Noel birçok yeri dolaştı, dolaştığı yerlerden istediğini alamadı.⁷⁹¹ Noel 17 Mayıs 1919 tarihinde Savur’a gitmek için harekete geçti. Oradan da Derik, daha sonra da Diyarbakir’e geçeceğini söyledi.⁷⁹²

Noel’in, konuşacağı kişileri önceden belirleyip bu çerçevede görüşmek istediği açıktır. Ancak istediğini bulamamıştır. Süryânîler geçmişte olduğu gibi sadakatlerini yenilemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı’nda iddia edildiği gibi Süryânîler katliama uğramış olsalardı, Süryânîlerin devlete bu denli sadakat göstermemesi gerekirdi. Noel’in faaliyetlerine karşı Süryânîler devletini zaafa uğratacak faaliyetlere girişmemiştir.

Kısacası, Diyarbakir Vilayeti’ndeki Süryânîler, gayrimüslimler arasında nüfus yoğunluğu olarak Ermenilerden sonra gelen ikinci millettir. Burada yüzyıllardır huzur içerisinde yaşamış ve komşu halklarla büyük çaplı bir problem yaşamamıştır.

Süryânîlerin yaşadığı en büyük sıkıntıların temelinde Ermenilerin girişmiş olduğu isyan faaliyetleri yatmaktadır. Çünkü Ermeniler Diyarbakir’de kendilerinden sonraki en kalabalık topluluk olan Süryânîleri her zaman yanlarına çekmeye gayret etmiş, onları da faaliyetlerine katmaya çalışmışlardır. Çıkan isyanlar neticesinde Süryânîler, devletin yanında olmuşlar ve devletten kendilerine Ermenilerle birlikte muamele yapılmamasını talep etmişlerdir. Diyarbakir’deki Süryânîlerin, Osmanlı’nın son dönemlerindeki artan milliyetçilik hareketlerine -bazı istisnalar haricinde- teveccüh göstermediği de rahatlıkla söylenebilir.

Mardin Dayrû’z-zafaran Manastırı, Süryânî Kadîm Kilisesi’nin merkezi konumundadır. Mardin’de yoğun bir Süryânî nüfusu bulunmaktadır. Mardin’deki Süryânîler 1915’te vuku bulan Midyat isyanında önemli bir rol oynamışlardır. Bu isyanın sebebi Tehcir Kanunu’nun Süryânîleri de kapsadığı algısından kaynaklanmaktadır. Bu isyanlar

⁷⁸⁹ Erdoğan, *Türkiye’deki Süryaniler*, 65-66.

⁷⁹⁰ ATASE, İSH, Kutu no: 30, Gömlek no: 33, Belge No: 2.

⁷⁹¹ ATASE, İSH, Kutu no: 30, Gömlek no: 33, Belge No: 3.

⁷⁹² ATASE, İSH, Kutu no: 30, Gömlek no: 33, Belge No: 1.

Osmanlı Devleti tarafından sulh yoluyla bastırılmıştır. Süryânîlere herhangi bir ceza verilmemiştir.

SONUÇ

Süryânîlerin, Asûrî ya da Arâmi olup olmadıkları sorunsalı ele alındığında birkaç çıkarımda bulunmak mümkündür. Bu çıkarımlardan ilki, Süryânîlerin Aramî olduğudur. Bu çıkarımı kilise babaları kabul etmiş ve bunu yazmış oldukları *Süryânî Kilisesi Tarihi* adlı kitaplarında belirtmişlerdir. Bu görüş tarafımızca da kabul edilmiştir. İkinci çıkarım ise Süryânîlerin Asûrî olduklarıdır. Son yüz elli yıl içerisinde Asuri meselesi gündeme gelmiş olup Süryânîler arasında bazı kesimlerce kabul edilmektedir. Bu konuyu genişletmek sadedinde Asûrî meselesinin kökenine gelmeden ileri sürdüğümüz kavramları zikretmekte fayda görüyoruz. Bu kavramlar ışığında Süryânî kimliği meselesini tahlil ve tetkik etmek istiyoruz.

Teoetnoloji: Tanrısal ırk bilimi olarak açıklanabilir. Dinî ve etnik kökeni ortak bir kavram altında toplanan milletlerin incelendiği bilim olarak zikredilebilir. Kökeni dine ve bir ırka dayanan milletleri inceleyen bilimdir.

Teoetnisite/Teoetnik Topluluk: Dinî ve etnik olarak ortak kavram altında toplanan milletlere verilen ortak isimdir. Bunlar arasında, Süryânîlik, Yahudilik ve Ermenilik sayılabilir. Bunlar içerisinde Yahudilik özellikle hem dinî hem de ırkı temsil etmektedir. Süryânîler ile ilgili, Arami oldukları bilinmekle beraber Hıristiyanlıkla birlikte Süryânîlik adının yayıldığı ve Süryânîlerin hem bir ırkı hem de bir dinî temsil etmesi açısından teoetnik bir topluluktur. Bunun yanında Ermenilik de aynı şekilde hem bir dinî hem de bir milleti temsiliyet noktasında teoetnik bir topluluktur.

Kavramların manalarından sonra “Asur” adının nereden geldiği noktasındaki hipotezlere geçebiliriz. Bu kavramın Süryânîlere atfedilmesinin kökeni İngilizlere dayanmaktadır. İngilizlerin başta Nesturîleri esas alarak onları “Asur” olarak nitelemesiyle birlikte bütün Süryânîleri, Keldânîleri ve Nesturîleri birleştirmek istemesinden kaynaklı iki hipotez ortaya atılabilir. İlk hipotezde İngilizler, Süryânîlerin Teoetnisite/Teoetnik topluluk olması özelliğinden, misyonerlik faaliyetleri sırasında faydalanmaya çalışmıştır. “Asur” kavramıyla hedeflenenin Süryânîlerin hem dinî hem de etnik yönünü ortadan kaldırıp, İngiliz menfaatlerine ram olmuş yeni bir kimlik oluşturma isteği olduğu belirtilebilir. Ayrıca İngilizlerin “Asur” kavramını ortaya atması sömürge siyasetiyle ilgilidir. Zira sömürgeler çağında petrol sebebiyle Kuzey Irak bölgesi İngilizler için hayati öneme sahiptir ve bu bölgede Kürtlerle birlikte Nesturîler de hayatını sürdürmüştür. İngilizler,

Osmanlı coğrafyasının doğusundaki Nesturîleri, Süryânîlerden ayırarak kendisine tâbi bir millet haline getirmek istemiştir. Bunun sebebi ise bölgede İngiliz politikalarını icra edecek bir topluluk oluşturma isteğinden kaynaklanmaktadır.

İkinci hipotezimiz ise Protestan/Anglikan Kilisesi'ne mensup olan İngilizlerin mezhepsel hesaplaşmasından kaynaklı olduğu ileri sürülebilir. İngilizler tarafından Süryânîlerin “Asur” olduğu iddiası, Hristiyanlığın ilk kilisesinin kurucuları ve destekçilerinden ve en önemlisi Ortodoks olan Süryânîleri kendi içinde bölerek, Asur-Arami çatışması başlatmak için ortaya atılmış olması muhtemel görünmektedir. Çalışmamızda da ele aldığımız misyoner faaliyetleriyle Süryânîlerin bölünmeleri, iddiamızın gücünü ortaya koyması açısından ayrı bir öneme haizdir. Hülasa her iki hipotezin İngilizlerin işine yarayan politikalar olması görüşümüzü desteklemektedir.

Eski çağlardan günümüze kadar gelebilen ender topluluklardan biri Süryânîlerdir. Tarihte mühim bir yere sahip olan Süryânîler, isimleriyle, lisanlarıyla, yaşayış tarzlarıyla özgün bir millet olarak kalabilmişlerdir. Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluk olması ve ilk kiliseyi kurarak Hristiyanlığın yayılmasına öncülük etmeleri hasebiyle, Hristiyan alemindeki yeri tartışmaya açık değildir. Ayrıca teolojik ağırlık merkezi olarak Antakya Süryânî Kilisesi bu açıdan otoritedir. Ancak Süryânîler siyasî olarak tarih boyunca küçük krallıkları bir tarafa bırakacak olursak, büyük bir devlet kuramamışlardır. Fakat tebaası olduğu her devlete de sadakatlerini sunmuşlardır. Doğu Roma İmparatorluğu/Bizans'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle beraber Doğu Hristiyanlarının kötü günleri de yavaş yavaş başlayacaktır. Özellikle konsiller sırasında ve sonrasında yaşanan tartışmalar, bu tartışmalar neticesinde Doğu Hristiyanlarına karşı menfi kararlar alınmıştır. Kararların sonucunda ise Doğu Hristiyanları neredeyse yok olma durumuyla karşı karşıya kalmıştır.

Süryânîler, Doğu Roma İmparatorluğu/Bizans zamanında çok şiddetli baskılara maruz kalmışlardır. Şiddetin sebebi olarak, konsillerden doğan kiliseler arası teolojik ve kristolojik tartışmalar gösterilebilir. Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis, Antakya, İskenderiye ve Roma gibi teopolitik açıdan güçlü olan kiliselerin yanında bir meşruiyet elde edememekte ve teopolitik bir gücü bulunmamaktaydı. Çok geniş topraklara sahip ve resmi dinî Hristiyanlık olan Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu, din gücünün kitlelerin yönetilmesi ve harekete geçirilmesi açısından ne kadar etkin olduğunu ve bu gücü kendi elinde bulundurması gerektiğinin

farkındadır. Bu gücü, konsiller ve şiddet aracılığıyla güçlü kiliselerin güçlerini azaltarak ele geçirmiştir. Neredeyse kendine tabi olmayan görüşlere hayat hakkı tanımayan Bizans, muhaliflerine soykırım yapacak kadar ileri gitmiştir. Bu dönemlerde Doğu kiliseleri arasındaki kristolojik tartışmalar bir kenara bırakılmıştır. Başta Süryânîler olmak üzere Doğu Hristiyanları yer altlarına şehirler kurup, buralara sığınarak hayatta kalmaya çalışmıştır. Hristiyan bir devletin, yine Hristiyan olan halkına karşı yapmış olduğu katliamlar, “devlete göre” teo-politik gücü tahkim için meşru sayılabilmektedir. Bizans, Doğu kiliselerine karşı kendini düşman olarak benimsetmiştir. Bunun sonucunda Süryânîler başta olmak üzere Doğu Hristiyanları, güneyden gelen İslam ordularına bir nebze de olsa yardım ederek Bizans’a karşı yılların intikamını bu şekilde almıştır.

Süryânîler, İslam devletlerine her zaman sadık kalmışlardır. Bu sadakate karşılık onların yaşayışlarına ve ibadetlerine -bazı istisnalar dışında- müdahale edilmemiştir. Onlar, Müslümanlara ilim yönünden de destek olmuştur. Emevi döneminden başlayıp, Abbasi döneminde zirveye ulaşan ilmi çalışmalara başta tercüme, felsefî çalışmalar gibi faaliyetlerle destek olmuşlardır. Süryânîler, İslam devletlerinden memnun kalmışlardır. Bu memnuniyet sebebiyledir ki; klasik İslam devletleri çağında Süryânî isyanı diye bir isyan tespit edilmemiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti ile Süryânîlerin ilişkisi çok olumlu bir seyirde ilerlemiştir. Selçuklu Sultanları, Süryânî Patriklere değer atfetmiş ve kıymet vermiştir. Süryânîler de bu değeri bilerek vefasını göstermiştir. Bazen sultanların vefat haberi onlara ulaştığında aylarca yas ilan etmişlerdir. Selçuklu yılları özellikle 12. ve 13. yüzyıllar *Süryânî Rönesansı* olarak kabul edilmektedir. İlmi ve edebi yönden zirve yaşayan Süryânîler, Müslümanlar gibi yine Moğol saldırılarının kurbanı olmuşlardır.

Uzun yıllar siyasî birlikten yoksun olarak farklı farklı beylik ve devletlerin himayesinde bulunan Süryânîler, Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı Devleti hakimiyetine geçmişlerdir. Osmanlı yönetiminde dört yüz yıla yakın bir süre huzur içerisinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti’nin gücünü kaybettiği yıllarda, bilhassa Avrupalı devletler, devletin iç işlerine iyice müdahil olmaya başlamıştır. Avrupalılar, sadık tebaa olarak görülen Ermenileri devlet kurma vaatleriyle baştan çıkararak Doğu Anadolu Bölgesi’nde karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Ermenilerin bu hareketlerinden bölge halkı, özellikle de Süryânîler olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.

Süryânîler Bitlis merkez kazasında az bir nüfusa sahiptir. Nüfusun çoğu Siirt bölgesinde toplanmıştır. Nüfus oranlarına bakıldığında Bitlis merkez nüfusu 1870 ile 1920 yılları arası çok az değişmekle birlikte genellikle 250 ile 350 kişilik bir gruptan müteşekkildir.

Siirt'te ise takribi olarak 5 ile 7 bin arasında değişen bir nüfusa sahiptir. Nüfus rakamlarının 13 binlere kadar çıktığı görülmekle birlikte muhtemelen bu rakamlara Nestûrî ve Keldânîler de eklenmiştir. Katolik misyonerlerin etkisiyle birkaç kişinin Süryânî Katolik mezhebine geçtiği görülmektedir. Bu misyonerlerin devlet tarafından gönderilmesiyle birlikte mezhep değiştirmiş olan kişiler tekrar Süryânî Kadîm kilisesine tâbi olmuşlardır.

Süryânîlerin faaliyetleri incelenecek olursa iki çıkarım elde etmek mümkün görünmektedir. İlk çıkarımımız, Sason isyanlarında Ermenilere az sayıda Süryânî destek vermiştir. Az sayıdaki Süryânî'nin destek vermesi, muhtemelen Ermenilerin zorlamasıyla olmuştur. Ermenilerin Süryânîleri -nüfusunu yüksek gösterme ve desteğini aramak için- Ermenileştirmeye çalıştıkları da vakidir. Bu icbardan dolayı az sayıda da olsa Ermeni faaliyetlerine Süryânîlerin destek verdiği tespit edilmiştir. İkinci çıkarımımıza göre; Bitlis Süryânîlerinin çoğu devlete sadık kalmış, bu konuda her türlü fedakarlığı göstermişlerdir. Gerek istihbarat anlamında gerek başlarına gelen olumsuzluklara rağmen sadakat göstererek Osmanlı Devleti'nin yanında olmuşlardır. Bu fedakarlığa karşı Osmanlı Devleti, Süryânîlerin hakkını azami derecede korumaya gayret etmiştir. Süryânîler başlarına gelen her türlü sıkıntıda Osmanlı Devleti ile çok rahat bir şekilde iletişime geçebilmiştir. Bu sıkıntıların çözümüne devlet süratli bir şekilde müdahale etmiş, bu sıkıntıların izale edilmesi için önem göstermiştir. Süryânîlere maddi ve manevi olarak devlet tarafından birçok yardım yapılmıştır. Devlet, kiliselerinin yapımı için destek vermiş, nakdi olarak yardımda bulunmuştur. Devletin bu yardımlarına karşı Süryânîler de padişaha sadakat ve şükranlarını arz etmişlerdir.

Süryânîlerin Bitlis'teki diğer halklarla ilişkileri genel manada olumlu bir seyir göstermiştir. Kürtlerle olan ilişkileri uzun yıllar boyunca olumlu bir şekilde ilerlemiş ancak bazı zamanlarda eşkıyalık olaylarının yaşanmasında Süryânîler muzdarip olmuştur. Bu eşkıyalık faaliyetlerinden şikâyetçi olan Süryânîlere, devlet tarafından haklarının yenilmemesi ve zulme uğramaması için koruma sağlanmıştır.

Bitlis vilayetinde Süryânîlerin eğitim ve öğretimi ile ilgili bir bilgiye tespit edilememiştir. Muhtemelen eğitim ve öğretim faaliyetleri ya kiliselerde ya diğer azınlık mekteplerinde ya da devlet okullarında gerçekleşmiştir.

1920 yıllarında Bitlis genelindeki Süryânî nüfusunun az da olsa azalması savaş şartlarından kaynaklanmaktadır. Savaş dönemlerinin getirmiş olduğu zorluk ve fakirlik sebebiyle Süryânîlerin kendi iradeleriyle göç ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir belgeye göre 3.500 kişilik bir Süryânî grubu Bitlis'ten Diyarbekir'e göç etmiş, bu göç sebebiyle Süryânî Patrikhanesi devletten yardım talebinde bulunmuştur. Tehcir ile ilgili iddialar ele alınacak olursa muhtemelen çok az kişinin tehcire tâbi tutulduğu söylenebilir. Bununla birlikte birçok Süryânî'nin Avrupa ve Amerika gibi yerlere göç etmiş olduğu da tartışmasız bir gerçekliktir. Bu sebeple Barsavm'ın İngiltere'ye sunmuş olduğu raporda, iddia ettiği gibi binlerce kişinin Bitlis genelinde öldürüldüğü iddiası, hayali bir görüşten öteye geçmemektedir.

Diyarbekir Süryânîler için çok önemli bir konumdadır. Bazı dönemlerde şehirde bulunan Meryem Ana Kilisesi, Süryânî Kadîm Patrikhanesi'ne ev sahipliği yapmıştır. Süryânîler, asırlardan beridir bu şehirde mukim kalmışlardır. Süryânîlerin Diyarbekir'de çok önemli ilim adamları yetişmiş ve ilim dünyasına katkılarda bulunmuşlardır. İncelemeye tâbi tuttuğumuz 1870 ile 1920 yıllarında Diyarbekir'de Süryânî sayısı takribi olarak 35 bin kişidir. Diyarbekir'de Süryânîler oldukça müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Zira şehrin ticaretinin çoğu Ermeniler ile Süryânîlerin elindedir. Bu sayede önemli gelirler elde etmişlerdir. Diyarbekir merkezde Süryânîler, Matranlık (piskopos) makamıyla temsil edilmiştir. Çok önemli din adamları burada görev almış ve şehrin idaresinde de söz sahibi olmuşlardır.

Diyarbekir merkezde maarif salnamelerine göre Süryânîlerin bir adet okulu bulunmaktadır. Öğrenci sayısının ise yıldan yıla azaldığı görülmektedir. Ancak Duyun-ı Umumiye sekreteri olarak görev yapan Cuinet'e göre ise Diyarbekir merkezde iki adet Süryânî Kadîm okulunun olduğu ve bunlardan birinin kapalı olduğu kaydedilmiştir. Cuinet ayrıca bir adette Süryânî Katolik okulunun varlığını dile getirmiştir. Salnamelerin verdiği öğrenci sayısını yıllara göre 80 ile 50 arasında gösterirken, Cuinet, 431 Süryânî Kadîm öğrencinin, 60 da Süryânî Katolik öğrencinin bulunduğunu kaydetmiştir. Ancak Cuinet'in bu rakamı verdiği yıllar 1890'lı yılların başıdır. Maarif salnamelerinde ise 1898

yılından itibaren bu okulların varlığına dair kayıt mevcuttur. Okullardaki öğrenci mevcudunun azalmasını 1895 yılındaki Ermeni isyanlarına bağlı tutabiliriz. Ermenilerin yapmış olduğu faaliyetlere bir kısım Süryânîlerin de destek olduğu malumdur. Dolayısıyla Süryânîlerin devletin nezdinde itibar kaybetme ve baskıya maruz kalma ihtimali de bulunmaktadır. Bununla beraber gayrimüslimlerin devlet okulunda eğitim görme hakkı olmasından dolayı devlet okullarına da bir yöneliş söz konusu olabilir. Ancak isyanlar sebebiyle öğrenci nüfusunun azalması ihtimali görüşü tarafımızca ağır basmış olsa da, iki çıkarımın da doğru olma ihtimali, doğru olmama ihtimaliyle aynı derecededir.

Diyarbakir’de Süryânîler dinî olarak da devlet tarafından desteklenmiştir. Devlet tarafından Süryânîlerin bayramlarında nakdi yardımlar gönderilmiş, muhtaç durumda olan Süryânîlere yardımlar yapılmıştır. Devlet harap olmuş kiliselerin yapılması için ruhsatlar vermiş ve vergilerden muaf tutmuştur. Bunun yanında devlet, kilise inşaatlarına kimsenin müdahale etmemesi için emirler göndermiştir. Süryânîler miras, borç ve ihtida gibi konularda şer‘i mahkemelere başvurmuş ve onların aralarında adaletle hükmedilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Diyarbakir’deki Süryânî Kadîmlerin ilişkisi olumlu yönde seyretmektedir. Misyonerlik faaliyetleri neticesinde Osmanlı Devleti, Süryânî Kadîmlerin bölünmesine engel olmaya çalışmıştır. Ancak bu konuda misyonerleri engelleyememiştir. Süryânîler, Kadîm ve Katolik olarak ikiye bölünmüştür. Osmanlı Devleti, Süryânî Katolikleri tanımış ve onları Süryânî Kadîmlerden farklı bir muameleye tâbi tutmamıştır. Bazen devlet görevlilerinin bazen de eşkıyaların Süryânîlere karşı çıkartmış oldukları zorlukları devlet ortadan kaldırmaya gayret etmiş, gayrimüslim olan halkını korumuştur.

Diyarbakir’deki Ermeni olayları sırasında şehir yangın yerine dönmüştür. Ermenilerin girişmiş olduğu isyan faaliyetlerine, bazı Süryânîler de katılmıştır. Ancak Süryânî Kadîm Patriğine verilmiş olan imtiyaz neticesinde Süryânî Meryem Ana Kilisesi’ne sığınanlar koruma altına alınmıştır. Kimi kaynaklar 1895 yılındaki Diyarbakir Ermeni olaylarında bir sözde soykırım yapıldığını dile getirmişse de böyle bir şeyin olmadığı yerli ve yabancı kaynaklarca tespit edilmiştir. Süryânîler olaylardan asgari derecede etkilenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir’de binlerce Süryânî’nin tehcire tabi tutulup, katliama maruz kaldıklarına dair iddiaların temelinde Barsavm’ın kayıp Süryânî listesi yer almaktadır. Barsavm aile mensuplarını 7 rakamıyla çarparak olayı abartılı bir şekilde aksettirmektedir. Diyarbekir’de Süryânîlerin tamamı olmasa bile bir kısmının göçe tâbi tutulduğu tespit edilmektedir. Bu durum bazen sehven bazen de Ermenilerle iş birliği içinde olmaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. Nüfus verileri Diyarbekir merkezde Süryânî nüfusunun azalmış olduğunu göstermektedir. Ancak nüfus oranlarındaki bu düşüş tamamen tehcirle ilgili değil, tehcirin yanında Süryânîlerin Avrupa ve Amerika’ya da büyük göçleriyle de ilgilidir. Hatta mezkûr ülkelere göç eden kişiler arasında barınamayan bazı Süryânîler dönüş için Osmanlı Devleti’nden yardım istemiştir. Osmanlı Devleti dönecek olan kişilere her türlü kolaylığı göstereceğini belirtmiştir. Tüm bunlar göz önüne alındığında katliamdan söz etmek mümkün görünmemektedir. Bunun yanında bazı Süryânî ve Ermenilerin Suriye ve Kıbrıs taraflarına gidip orada Avrupalıların askeri eğitimlerine tâbi tutulduğu da tespit edilmektedir. Askeri eğitimlerden geçen Ermeni ve Süryânîlerin Millî Mücadele döneminde Fransızların yanında Osmanlı’ya karşı savaştıkları bilinmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti, yıkılışına kadar Süryânîlere destek vermiş, onların ihtiyaçlarını gidermiş ve onları koruyup kollamıştır.

1915 yılında Mardin’de Turabdin bölgesinde bir Süryânî isyanı baş göstermiştir. Bu isyan da Ermenilerin de destekleri bulunmaktadır. Bu büyük isyana ve Osmanlı subay ve askerlerinden ölenlerin olmasına rağmen, devlet bu isyanı suhulet ve ikna yoluyla çözmeye gayret etmiştir. Nihayetinde barışçıl yollarla ve Süryânîlerin silahlarını teslim etmesiyle isyan son bulmuştur.

Barsavm, Mardin’deki Süryânîlerin tehcirinden sonra 45 bin ile 50 bin arasında kayıp verdiğini zikretmektedir. Ancak çok büyük bir rakam olarak görülmekte, bunun olması muhtemel görülmemektedir. 1915 öncesi Mardin’in genel Süryânî nüfusu 50 bin civarındır. Zira 1918 resmi rakamlarında Mardin ve Nusaybin’de toplam 13 bin Süryânî mevcuttur. Midyat’ın bu tarihlerde Süryânî nüfusu net olarak bilinmemekle birlikte şehirde toplam 42 bin kişi yaşamaktadır. Midyat, Süryânîler için önemli bir şehir olmasından dolayı nüfusunun en az 1/3’ünün Süryânî olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla göç eden ve tehcire tâbi tutulanları da katarsak, burada bir nüfus eksikliğinin

olduğu tespit edilebilmektedir. Ancak Barsavm'ın iddia ettiği 45 bin ile 50 bin kişinin kaybolduğu tutarlı gözükmemekle beraber fazlasıyla abartılmış olan rakamlardır.

1919'da Paris Barış görüşmelerinde Türkiye'de 1914 yılında 811.008 Süryânî olduğunu, savaş sonrasında ise Bitlis ve Diyarbekir'de 101 bin Süryânî'nin öldüğü, gibi bir iddia da ortaya atılmıştır. Ancak yerli ve yabancı kaynaklarda ne Süryânîlerin bu denli bir nüfusa sahip oldukları ne de bu kadar kişinin öldüğüne dair herhangi bir emare bulunmamaktadır. Kanaatimizce Süryânî-Kürt aşiretlerinin çatışmaları ve Süryânîlerin katliama maruz kaldıkları iddiası, kavram karmaşası sebebiyle Hakkâri-Urmiye bölgesindeki Nesturî-Kürt çatışmalarından mütevellittir. Çatışmalar İngiliz misyonerlerinin marifetiyle bu noktaya gelmiştir. Zira İngilizler hem Kürtleri hem de Süryânîleri desteklediklerini dile getirmiş, iki tarafı da birbirine karşı kışkırtmışlardır. Bu çatışmalar sözde Asur/Süryânî katliamı şeklinde ifade edilmektedir. Bununla birlikte buralardaki çatışmalarda birçok Kürt ve Nesturî'nin öldüğü de bilinmektedir. Ancak soykırıma dair delil tespit edilmemiştir.

Son söz olarak Bitlis ve Diyarbekir Süryânîlerinin soykırıma maruz kalmadığı, tehcir edilenlerin olduğu ancak top yekûn göç ettirilmediği rahatlıkla tespit edilmektedir. Bu iddiaların kökeninin Avrupa menşeli olduğu ve tamamen siyasî emeller sebebiyle ülkemizi diplomatik anlamda sıkıştırmanın bir argümanı olarak kullanıldığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Evrakları:

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

BOA, MV, 198/24, 15 B 1333-29 Mayıs 1915 Meclis-i Vükela'nın tehcir kararı.
BOA, MV, 123/26-1,2, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909
BOA, MV, 214/67/1-1, h. 9 Cemaziye'l-evvel 1337, 10 Şubat 1919.
BOA, MV, 201-70, 16 C. 1334-20 Nisan 1916.

Meclis-i Vala

BOA, MVL, 258/85, 2 N 1269-9 Haziran 1853.

Hatt-ı Hümayun

BOA, Hatt-ı Hümayûn Hat No. 1516, gömlek no: 47, 6

Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE. 33/7-2/1, 29 Z 1288/10 Mart 1872.
BOA, Y.EE. 33/50-1/1;
BOA, Y.EE. 33/53-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.
BOA, Y.EE. 33/58-1/1, 06 R 1327/ 27 Nisan 1909.
BOA, Y.EE, 38/69 19.08.1310-8 Mart 1893.
BOA, Y.EE, 153-133, 26 Safer 1312-29 Ağustos 1894.
BOA, Y.EE, 157/8 10 RA 1312, 11 Eylül 1894
BOA, Y.EE. 159/56 8 Aralık 1894;

Yıldız Perakende Askeri Maruzat

BOA, Y.PRK.ASK., 65/81, 20 S 1308-5 Ekim 1890.
BOA, Y.PRK.ASK. 109-69-4, 9 Ş 1313-25 Ocak 1896
BOA, Y.PRK.ASK. 109-69-4, 9 Ş 1313-25 Ocak 1896

Yıldız Perakende Mabeyn Başkatibi

BOA, Y.PRK.BŞK. 25/62, 20 Ş 1309-20 Mart 1892.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller

BOA, Y.PRK.AZJ, 39/44
BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6- 29 Z 1313-11 Haziran 1896

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK. DH 5/84-1, 28 Ramazan 1310/15 Nisan 1893.
BOA, Y.PRK.DH. 6/16 22 Mayıs 1309

Yıldız Perakende Evrakı Umumi

BOA, Y.PRK.UM.4/10-1
BOA, Y.PRK.UM. 52/9, 28 C 1318-23 Ekim 1900.
BOA, Y.PRK.UM. 27/39-1, 19 Zilkade 1310
BOA, Y.PRK.UM. 17/123, 23 Z 1307-10 Ağustos 1890.
BOA, Y.PRK.UM, 55/97-4, 29 CA 1319-13 Eylül 1901;

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti

BOA, Y.PRK.AZN- 4/16,
BOA, Y.PRK.AZN, 15-1, 2 B 1313-19 Aralık 1895.
BOA, Y.PRK.AZN. 24/52, 21 S 1324-16 Nisan 1906.
BOA, Y.PRK.AZN. 22/26, 8 CA 1319-23 Ağustos 1901.
BOA, Y.PRK.AZN.1/29, 8 L 1297-13 Eylül 1880.

Yıldız Hususi Maruzat

BOA, Y.A.HUS. 275/77
BOA, Y.A.HUS, 340/138, 14 C 1313-2 Aralık 1895.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.MTV, 132/1-1-3, 1 Cemaziyelahir 1313-19 Kasım 1895;
BOA, Y.MTV, 45/26 h. 10.01.1308-26 Ağustos 1890.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti

BOA, HR.SFR.3, 448/32, 15 Ş 1313- 20 Ocak 1896.
BOA, HR. SFR.3. 448/48-2, 10 Kanunusani 1311, 22 Ocak 1896.

Hariciye Nezareti Tahrirat

BOA, HR.TH. 169/106-1, 10 Kanunusani 1311, 22 Ocak 1896.
BOA, HR.TH. 176/41-1, 5 Haziran 1312
BOA, HR.TH. 166/20-1 15 Teşrinsani 1311, 26 Kasım 1895.
BOA, HR.TH. 174/10-1, 20 Zilkade 1313, 3 Mayıs 1896
BOA, HR.TH. 269/13/1, 19 Safer 1320, 28 Mayıs 1902
BOA, HR.TH. 172/7-1, 28 Mart 1896.
BOA, HR.TH.. 174/10-1, r. 21 Nisan 1312.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, HR.MKT. 4/18-1, 8 CA 1260-26 Mayıs 1844.

Hariciye Nezareti Siyasi

BOA, HR.SYS. 2889/6, r. 19 Kanunusani 1311-31 Ocak 1896.
BOA, HR.SYS. 2792/43-3, r. 2 Şubat 1312-14 Şubat 1897.

Babialı Evrak Odası

BOA, BEO, 2174/163035, h. 29/06/1321, 22 Eylül 1903
BOA, BEO, 2415/181058-1, 11 Recep 1322, 21 Eylül 1904.
BOA, BEO, 1877/140706, 25 Ra 1320, 2 Temmuz 1902
BOA, BEO, 2200/164933, 2 Teşrinievvel 1319-15 Ekim 1903.
BOA, BEO, 4590/344217-3, r. 18 Mayıs 1335-18 Mayıs 1919.
BOA, BEO, 4009/300632, 09 Ra 1330.
BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Z 1337-11 Eylül 1919
BOA, BEO, 4508/338058-1, h. 3 C 1336
BOA, BEO, 566/42392, 24 Kanun-ı Sani 1310-5 Şubat 1895
BOA, BEO, 916/68653-2, 10 Mart 1312-22 Mart 1896
BOA, BEO, 914/68537-1, 10 Şubat 1312-22 Şubat 1897.
BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Zilhicce 1337-8 Eylül 1919
BOA, BEO, 4307/322996-3, 21 Temmuz 1330-3 Ağustos 1914
BOA, BEO, 4280/320994-4, 1 Nisan 1330, 14 Nisan 1914.
BOA, BEO, 236/17681-3, r. 8 Temmuz 1309-20 Temmuz 1893.
BOA, BEO, 243/18183, 9 M 1311-23 Temmuz 1893.
BOA, BEO, 4590/344217-1, 12 Z 1337-11 Eylül 1919
BOA, BEO, 4508/338058-1, h. 3 C 1336
BOA, BEO, 4517/338716, 15 Ş 1336-26 Mayıs 1918.
BOA, BEO, 4613/345930, 6 CA 1338-27 Ocak 1920.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

BOA, DH.ŞFR. 172/31-2/ Rumi 11/01/1311-23 Mart 1895.
BOA, DH.ŞFR. 267/55-1, 3 Te 1317 16 Ekim 1901
BOA, DH.ŞFR. 188/90-1, 27 Şubat 1311, 10 Mart 1896.
BOA, DH.ŞFR. 533/61 R. 14.07.1332, 27 Eylül 1916.,
BOA, DH.ŞFR. 194/21-1, 23 H 1312, 5 Temmuz 1896
BOA, DH.ŞFR. 315/102, 7 Teşrinievvel 1318, 20 Ekim 1902.
BOA, DH.ŞFR. 267/43/1-1,2,3, 2 Teşrin-i evvel 1317, 15 Ekim 1901
BOA, DH.ŞFR. 271/105 13 Teşrin-i sani 1317 26 Kasım 1901.
BOA, DH.ŞFR. 333/25, 8 Eylül 1320, 21 Eylül 1904
BOA, DH.ŞFR. 284/23 1 Mayıs 1318 14 Mayıs 1902.
BOA, DH.ŞFR. 315/102, R. 8 Teşrinievvel 1319- 21 Ekim 1903.
BOA, DH.ŞFR. 54/240; 17 Haziran 1331-30 Haziran 1915.
BOA, DH.ŞFR. 56/154-1; 15 Temmuz 1331-28 Temmuz 1915.
BOA, DH.ŞFR. 57/112-1; 16 Z 1333, 25 Ekim 1915.
BOA, DH.ŞFR. 648/20-1; 16 Z 1333, 25 Ekim 1915.
BOA, DH.ŞFR. 98/47-1; 4 B 1337, 5 Nisan 1919.
BOA, DH.ŞFR. 630/7-1, r. 14 Mayıs 1335- 14 Mayıs 1919.
BOA, DH.ŞFR. 99/35, 4 Mayıs 1335- 4 Mayıs 1919.
BOA, DH.ŞFR. 100/31-1 r. 4 Haziran 1335- 4 Haziran 1919.
BOA, DH.ŞFR. 181/70, r. 27 Eylül 1311-9 Ekim 1895.
BOA, DH.ŞFR. 93/244, 16 Safer 1337-21 Kasım 1918
BOA, DH.ŞFR. 96/300, 23 CA 1337-4 Şubat 1919;

BOA, DH.ŞFR. 96/71 4 CA 1337-5 Şubat 1919.
BOA, DH.ŞFR. 141/66 r. 14 Eylül 1305-26 Eylül 1889
BOA, DH.ŞFR. 126/4, r. 8 Ağustos 1301-20 Ağustos 1885.
BOA, DH.ŞFR. 183/84, r. 25 Teşrin-i Evvel 1311-6 Kasım 1895
BOA, DH.ŞFR. 184/5, r. 1 TS 1311-13 Kasım 1895.
BOA, DH.ŞFR. 227/8, r. 10 Ağustos 1312-22 Ağustos 1896.
BOA, DH.ŞFR. 630/68-1-2 17 Temmuz 1919.
BOA, DH.ŞFR. 227/8-1,3,4,5,6, r. 10 Ağustos 1312-22 Ağustos 1896.
BOA, DH.ŞFR. 415/74-1,2,3, 7 Haziran 1325-20 Haziran 1909
BOA, DH.ŞFR. 183/84, r. 25 Teşrin-i evvel 1311-6 Kasım 1895.
BOA, DH.ŞFR. 54/240, 17 Ş 1333-30 Haziran 1915.
BOA, DH.ŞFR. 54/406, r. 29 Haziran 1331-12 Temmuz 1915.
BOA, DH.ŞFR. 480/40, r. 3 Temmuz 1331-16 Temmuz 1915.
BOA, DH.ŞFR. 482/83, 22 Temmuz 1331-4 Ağustos 1915
BOA, DH.ŞFR. 486/27, r. 16 Ağustos 1331-29 Ağustos 1915.
BOA, DH.ŞFR. 500/44, r. 23 Ts 1331-6 Aralık 1915.
BOA, DH.ŞFR. 537/94, r. 5 Ts 1332- 18 Kasım 1916.
BOA, DH.ŞFR. 81/154, 2 S 1336-17 Kasım 1917
BOA, DH.ŞFR. 98/47-1; 4 B 1337, 5 Nisan 1919
BOA, DH.ŞFR. 470/32, r. 23 Nisan 1331-6 Mayıs 1915.
BOA, DH.ŞFR. 57/112, 16 Z 1333-25 Ekim 1915.
BOA, DH.ŞFR. 617/26, r. 23 Nisan 1335-23 Nisan 1919
BOA, DH.ŞFR. 618/47, r. 1 Mayıs 1335- 1 Mayıs 1919.
BOA, DH.ŞFR. 194/92 r. 2 Temmuz 1312-14 Temmuz 1896.
BOA, DH.ŞFR. 481/31, r. 13 Temmuz 1331-26 Temmuz 1331.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus

BOA, DH.KMS., 52/68, r. 20 Mayıs 1335.

Dahiliye Nezareti İdari

BOA, DH.İD. 114/37- 7, 19 Teşrin-i evvel 1327, 1 Kasım 1911

BOA, DH. İ. UM 19/1, 10 CA 1338-21 Ocak 1920.

Dahiliye Nezareti Hukuk

BOA, DH. H., 15/33, 24 Şubat 1328-9 Mart 1913.

Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi

BOA, DH.MUI. 66/35/1, 30 Kanunusani 1325, 12 Şubat 1910;
BOA, DH.MUI. 119/12-1 22 Temmuz 1326,4 Ağustos 1910
BOA, DH.MUI. 166/8-3, 24 Kanunuevvel 1328-6 Ocak 1913.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

BOA, DH.EUM.EMN. 110/37, 8 L 1331, 10 Eylül 1913
BOA, DH.EUM.EMN. 110/45, 25 L 1331, 27 Eylül
BOA, DH.EUM.EMN. 37/4, 25 Z 1331, 25 Kasım 1331
BOA, DH.EUM.EMN. 37/4, 25 Z 1331- 26 Ekim 1913.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muharebat ve Tensikat Müdüriyeti

BOA, DH.EUM.MTK. 74/51/3-1 5 M 1332/4 Aralık 1332.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi

BOA, DH.EUM.AYŞ. 7/62, 6 Şaban 1337-7 Mayıs 1919.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube

BOA, DH.EUM.2.Şb. 19/42, 28 CA 1334-2 Nisan 1916

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım

BOA, DH. SYS. 23/4-2, 1 Mart 1328,14 Mart 1912

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.TMIK.M. 79/7
BOA, DH.TMIK.M. 10/32/1-1 15 Temmuz 1896.
BOA, DH.TMIK.M. 13/70, 26 RA 1314-4 Eylül 1896.
BOA, DH.TMIK.M. 43/28-1 22 Teşrin-i evvel 1313
BOA, DH.TMIK.M. 42/37/1-1 18 Teşrin-i evvel 1313
BOA, DH.TMIK.M. 264/26-1, 16 Şubat 1323, 29 Şubat 1908
BOA, DH.TMIK.M. 251/3 17 Temmuz 1907.
BOA, DH.TMIK.M. 74/75-1 4 Ağustos 1315
BOA, DH.TMIK.M. 80/21 , 14 Şubat 1315, 26 Şubat 1900.
BOA, DH.TMIK.M. 253/5, 27 Ekim 1907.
BOA, DH.TMIK.M. 240/20-1, 27 Şubat 1322, 12 Mart 1907
BOA, DH.TMIK.M. 249/12,, 8 Ağustos 1323, 21 Ağustos 1907.
BOA, DH.TMIK.M. 253/55, 20 Ağustos 1323, 2 Eylül 1907.
BOA, DH.TMIK.M. 133/38-1, 17 Eylül 1317, 30 Eylül 1901
BOA, DH.TMIK.M. 122/26-1 18 Mart 1318, 31 Mart 1902
BOA, DH.TMIK.M. 122/20/1, 10 Kanunusani 1317, 23 Ocak 1902
BOA, DH.TMIK.M. 73/94-1, R. 22 Temmuz 1315-3 Ağustos 1899.
BOA, DH.TMIK.M. 13/70, 26 RA 1314-4 Eylül 1896.
BOA, DH.TMIK.M. 16/16, 17 R 1314-25 Eylül 1896.
BOA, DH.TMIK.M. 37/49, 15 RA 1315-14 Ağustos 1897.
BOA, DH.TMIK.M. 13/23-1, r. 3 Haziran 1312-15 Haziran 1896
BOA, DH.TMIK.M. 157/71, 24 M 1321-22 Nisan 1903.
BOA, DH.TMIK.M. 121/6, 15 Z 1319-25 Mart 1902
BOA, DH.TMIK.M. 120/48, 28 Mart 1319-28 Mart 1902

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, DH.MKT. 2833/99/1-1, R.25 Mayıs 1325, 3 Haziran 1909
BOA, DH.MKT. 2349/105-1, 24 M. 1318, 24 Mayıs 1900
BOA, DH.MKT. 2383/69-1, 3 Ağustos 1900.
BOA, DH.MKT. 2680/81-1, 18 Zilkade 1326, 12 Aralık 1908.
BOA, DH.MKT. 2856/67/1-1, 8 Haziran 1325, 21 Haziran 1909
BOA, DH.MKT. 1195/77-2, 18 Ağustos 1323-31 Ağustos 1907
BOA, DH.MKT. 2629/20-3, 13 Ramazan 1326-9 Ekim 1908.
BOA, DH.MKT., 462/33, r. 19 Şubat 1317
BOA, DH.MKT. 1549/83, 25 M 1306-1 Ekim 1888
BOA, DH.MKT. 1558/118, 23 S 1306- 31 Ekim 1888.
BOA, DH.MKT. 1663/24, 7 S 1307-3 Ekim 1889
BOA, DH.MKT. 1707/63, 19 B 1307-11 Mart 1890.
BOA, DH.MKT., 1604/88, 11 B 1306-13 Mart 1889
BOA, DH.MKT. 1612/32, 1 Ş 1306 2 Nisan 1889.
BOA, DH.MKT., 1624/54, 22 N 1306-22 Mayıs 1889.
BOA, DH.MKT. 1429/22, 13 L 1304-5 Temmuz 1887
BOA, DH.MKT. 1861/27, 15 M 1309-21 Ağustos 1891.
BOA, DH.MKT. 354/13, 19 N 1312-16 Mart 1895
BOA, DH.MKT. 1873/36, 26 S 1309-1 Ekim 1891
BOA, DH.MKT. 2821/79, 3 CA 1327-23 Mayıs 1909.
BOA, DH.MKT. 1676/129, 1 R 1307-10 Aralık 1889.
BOA, DH.MKT. 1665/90, 14 S 1307-10 Ekim 1889
BOA, DH.MKT. 1672/89, 15 RA 1307-9 Kasım 1889
BOA, DH.MKT. 1679/87, 13 R 1307-7 Aralık 1889
BOA, DH.MKT. 1683/59, 25 R 1307-19 Aralık 1307.
BOA, DH.MKT. 462/33-3, 19 Şubat 1317-4 Mart 1902.
BOA, DH.MKT. 2743/12, 27 M 1327-18 Şubat 1909.
BOA, DH.MKT. 1912/23, 16 C 1309-17 Ocak 1892

Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi

BOA, DH.SN. THR, 82/55-15, 21 Kanunsani 1335 tarihli Mazhar Bey'in şifre telgrafi.
BOA, DH.SN.THR. 60/49-1, 05/05/1333-21 Mart 1915.
BOA, DH.SN.THR. 19/6, 17 RA 1329-18 Mart 1911
BOA, DH.SN.THR. 2/103, 21 RA 1328-2 Nisan 1910.

Şura-yı Devlet

BOA, ŞD. 1496/13, 6 Muharrem 1330-27 Aralık 1911.
BOA, ŞD., 2643/31. 20 C 1312-19 Aralık 1894.
BOA, ŞD., 1452/43-13. 15 R 1286

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, MF.MKT. 393/53-1, 28 Mart 1314-9 Nisan 1298.

BOA, MF.MKT. 1060/69-1, 19 R 1326-21 Mayıs 1908

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi

BOA, MF. İBT. 497/41-1, 8 Nisan 1320- 21 Nisan 1904.

İrade Hariciye

BOA, İ.HR. 171/9247-1-3, 15 Safer 1276-13 Eylül 1859.

İrade Dahiliye

BOA, İ.DH. 1004/79328, 20 M 1304-19 Ekim 1886.

BOA, İ.DH. 1159/90628, 29 RA 1307-23 Kasım 1889.

BOA, İ.DH. 903/71805, 18 S 1301-19 Aralık 1883

BOA, İ.DH. 1242/97346, 13 S 1309-18 Eylül 1891.

BOA, İ.DH. 793/64395,1-3, 21 ZA 1296-6 Kasım 1879

İrade Taltifat

BOA, İ.TAL. 75/60, 11 L 1312-7 Nisan 1895

İrade Hususi

BOA, İ.HUS. 76/97-1, 8 Rebiü'l-ahir 1317-16 Ağustos 1899.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri

BOA, MB.İ. 79/13, 16 Ş 1298-14 Temmuz 1881

Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri

BOA, A.(DVNSMHHM.d.) 111, Hüküm no:2209; Hüküm no: 2226,

BOA, A.(DVNSMHHM.d.) 102, hüküm no: 380

BOA, A.(DVNSMHHM.d.) 115, Hüküm no: 2351

BOA, A.(DVNSMHHM.d.) 131, Hüküm no: 131

Sadaret Düvel-i Ecnebiyye Evrakı

BOA, A.DVN.DVE. 21/21, 12 Şaban 1268-1 Haziran 1852.

Sadaret Name-i Hümayun Evrakı

BOA, A. DVN.NMH. 3/6, 2 B 1255-11 Eylül 1839

Cevdet Adliye

BOA, C.ADL., 91/5483, 29 Recep 1255-8 Ekim 1839.

Bab-1 Asafî Kilise Defterleri

BOA, A.DVNS.KLS.d. 1, s.53 Hüküm 155. 29.12.1290.

BOA, A.DVNS.KLS.d. 3, s.138, Hüküm: 345, h. 29.12.1317, 30 Nisan 1900.

BOA, A.DVNS.KLS.d. 6, s.100, Hüküm:2029. 29.12.1331

Bab-1 Asafî Tahvil (Nişan) Defterleri

BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80/21 H.29/12/1320-29 Mart 1903.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

BOA, A. MKT.MHM. 637/3-4, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

BOA, A. MKT.MHM. 637/32, 17 M 1314-28 Haziran 1896.

BOA, A. MKT.MHM. 609/36, 16 B 1313-2 Ocak 1896.

BOA, A. MKT.MHM. 272/29-1,3,5, 10 C. 1280-22 Kasım 1863.

BOA, A. MKT.MHM. 637/17-3,7, 14 Mart 1312-26 Mart 1896.

Bab- Asafî Gayrimüslim Cemaatlere ait Defterler

A. (DVNSGMC.d.), 1, 29 Zilhicce 1247-30 Mayıs 1832 (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri)

A. (DVNSGMC.d.), 15, Evail C 1251- 24 Eylül-3 Ekim 1835. (Yakubî ve Süryânî Defteri)

Şeriyye Sicilleri

BOA, MŞH.ŞCD.d. 2077, 333 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 2076, 298 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 2079, 412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 7583, 415 Numaralı Bitlis Şeriyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 7588, 420 Numaralı Siird Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 7587, 419 Numaralı Siird Şer'iyye Sicilleri

BOA, MŞH.ŞCD.d. 7588, 420 Numaralı Siird Şer'iyye Sicilleri

BOA, MŞH.ŞCD.d. 3676, 275 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 3711, 312 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 3712, 313 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 3740, 345 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicili

BOA, MŞH.ŞCD.d. 3746, 352 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicili

ATASE

İstiklal Harbi

ATASE, İSH. Kutu no: 116, Gömlek no: 21, Belge no:21. 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

ATASE, İSH. Kutu no: 116, Gömlek no: 21, Belge no:21-2. 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

Birinci Dünya Harbi

ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 27/1.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 31
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/2.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/7.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/3.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35/8.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51.
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51-2
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 35-14;
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 51/3
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 58 ve 58-01
ATASE, BDH, Kutu no: 17, Gömlek no: 263/81, Belge No: 58/1

Vilayet, Devlet ve Maarif Salnameleri

Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310
Bitlis Vilayet Salnamesi H. 1314,
Bitlis Vilayet Salnamesi H. 1315;
Bitlis Vilayet Salnamesi H. 1318.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1302
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1306
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, h. 1314
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1315
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1317
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1327
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1333-1334
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319

İzgöer, Ahmet Zeki. *Salname-i Diyarbekir*. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

I. Cilt

H. 1286 (1869-1870) Salname-i Diyarbekir
H. 1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir
H. 1288 (1871-1872) Salname-i Diyarbekir
H. 1289 (1872-1873) Salname-i Diyarbekir
H. 1290 (1873-1874) Salname-i Diyarbekir

II. Cilt

H. 1291 (1874-1875) Salname-i Diyarbekir
H. 1292 (1875) Salname-i Diyarbekir
H. 1293 (1876) Salname-i Diyarbekir

III. Cilt

- H. 1294 (1877) Salname-i Diyarbekir
H. 1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir
H. 1301 (1883-1884) Salname-i Diyarbekir
H. 1302 (1884-1885) Salname-i Diyarbekir

IV. Cilt

- H. 1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir
H. 1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir
H. 1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir
H. 1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir

V. Cilt

- H. 1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir
H. 1317-1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir
H. 1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir
H. 1323 (1905) Salname-i Diyarbekir

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi

F.O.,424/205.

F.O.,424/206.

F.O.,424/208.

F.O.,424/237.

F.O.,424/238.

Kitaplar

1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli. Haz. Yavuz Haykır, Yavuz Selim Çeloğlu, İstanbul: Hiper Yayın,2017.

Abu'l Farac. Gregory Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. Cilt 1. çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yay., 1999.

Adday Şer. *Siirt Vakayinamesi*. çev. Celal Kabadayı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2. Baskı, 2010.

Akdemir, Samuel. *İstanbul Mozaikinde Süryaniler*. İstanbul: Promat Basım Yayın, 2009.

Akgündüz, Emrullah. “19. Yüzyılın Sonunda Diyarbekirli Süryânî Hristiyanlar Üzerine Notlar”. *Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Akyüz, Gabriel. *Deyruzzafaran Manastırının Tarihi*. Mardin: 1997.

-----, *Sempozyumlarım*. Mardin: Artuklu Yayınları, 2019.

-----, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*. Mardin: Anadolu Ofset, 2005.

- , “Diyarbakır Süryani Azizleri”. *Diyarbakır Nebirler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- , *Aziz Mor Malke'nin Yaşamı ve Manastırının Tarihçesi*. İstanbul: Anadolu Ofset, 2010.
- , *Hiz. Muhammed'in Ahidnameleri ve Osmanlı Fermanları*. Mardin: Artuklu Yayınları, 2020.
- , *Kırklar Kilisesi Arşiv Defteri*. Mardin: Artuklu Yayınlar, 2019.
- , *Osmanlı Devleti'nde Süryânî Kilisesi*. İstanbul: Resim Ofset, 2002.
- Albayrak. Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslam*. Cilt 1. Darü'l-sâki: 2001.
- Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, haz. Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2015.
- Altındal, Aytunç. *Üç İsa*. İstanbul: Alfa Yay., 11. Baskı, 2013.
- Andersson, Stefan. *Asurlar*. çev. Erol Sever, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.
- Anzerlioğlu, Yonca. *Nasturiler*. Ankara: Tamga Yay., 2000.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Yayına Haz. Ahmet Tetik, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005.
- Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Atto, Simon. *Süryânîce-Türkçe Sözlük*. Hollanda: 2. Baskı, 1990.
- Aydın, Cebail. *Tarihte Süryaniler*. İstanbul: Sıralar Matbaası, 1964.
- Azimli, Mehmet. “Müslüman-Süryani İlişkisi”. *Süryaniler ve Süryanilik*, haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- Bahar, Hasan. *Roma ve Bizans Tarihi*. Konya: Kömen Yayınları, 3.Baskı, 2012.
- Ballou, Robert O. *The Nature of Religion*, Basic Books. New York and London: 1968.
- Barsavm, İgnatius Efrem I. *Saçılmış İnciller*. çev. Zeki Demir, İstanbul: Resim Ofset, 2005.
- Barsoum, Ephrem I. *The History of Tur Abdin*. translated: Matti Moosa, USA: Gorgias Press, 2008.

- Bayraktar, Mehmet. *İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Biyografi Net, 2006.
- Bell, Getrude L.. *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*. çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2004.
- Berchem, Max Van, Josef Strzygowski-Gertrude Lowthian Bell. *Amida*. çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanife Türkseven, S. Erdem Türközü, Ankara: Orient Yayınları, 2015.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. Cilt 2. Ankara, Irmak Matbaası, 1998.
- Bilge, Yakup. *Süryaniler Anadolu’nun Solan Rengi*. İstanbul: Yeryüzü Yay., 2. Baskı, 1996.
- Bird, Isabella L., *Journeys in Persia and Kurdistan*. London: John Murray- Albemarle-Street, 1891.
- Bozan, Oktay. *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2013.
- Brant, James. *Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838*. London: J.R.G.S., 1840.
- Brock, Sebastian P. – Witakowski, Witold. *At the Turn of Third Millennium; The Syrian Orthodox Witness*. Italy: Trans World Film, 2001.
- “Süryani: Kimlik ve Arkaplanı”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- , “An Introduction to Syriac Studies”. (Ed.) J.H. EATON, *Horizons in Semitic Studies*. Birmingham: Articles for the Student, Dept. of Theology, University of Birmingham, 1980.
- Bruinessen, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. çev. Banu Yalkut, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1013.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. çev. Nevzat Kırac, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Bryce, James - Toynbee, Arnold. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916*. Çev. Ahmet Güner, İstanbul: Pencere Yayınevi, 2005.
- Bultman, Rudolf. *Christ and Miythology*. USA, 1958.
- Butts, Aaron Michael, “Asuri Hristiyanlar”, *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.

- Campanile, Giuseppe. *Storia Della Regione Del Kurdistan*. Napoli: Dalla Stamperia De'fratelli Fernandes, 1818.
- Chesneau, Jean. *D'Aramon Seyahatnemesi*. çev. Işıl Erverdi, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure*. Vol. 2. Paris: 1891,
- Cumont, Franz. *The Oriental Religions in Roman Paganism*. Chicago: The Open Publishing Company, 1911.
- Çelik, Mehmet. *Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*. İzmir: Akademi Kitapevi, 2000.
- , *Ortadoğu Mozaïği Süryaniler-Nasturiler*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkez Yay. 1996.
- , *Süryani Kilisesi Tarihi C. 1*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987.
- Çelik, Tuma, Süphi Aksoy. *Mezopotamya Uygarlığında Süryânî Tarihi*. Ankara: Nika Yayınevi, 2. Baskı, 2016.
- Davud, Abdülehad. *İncil ve Salib*. nşr. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999.
- Demircan, Adnan. *Siyer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Demirtaş, Mehmet-Uğurlu Muhammed. "Osmanlı Dönemi Bitlis (1870-1919)". *Bitlis Tarihi*. ed. Mehmet Demirtaş. 2/109-172. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Deringil, Selim. "Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi". *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. haz. Fikret Adanır Oktay Özel. 95-109. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Dolabani, Hanna. *Antakya Süryani-i Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*. çev. Gabriel Akyüz, İstanbul: Irmak Ofset, 2006.
- Dreisbusch, Denis. *Ermeni Soykırımı ve İslam (1870-1923)*. İstanbul: Dönüşüm Yayınları, 2019.
- Dupont, Anne-Laure, Mayeur-Jaouen Catherine, Verdeil Chanta., *19. Yüzyıldan Günümüze Ortadoğu Tarihi*. çev. Ayşe Meral, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Durak, Nihat. *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*. İstanbul: Rağbet Yayınları 2012.

- Duralı, Ş. Teoman. *Omurgasızlaştırılmış Türklük*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Baskı, 2017.
- Einsienman, Robert. *James the Brother of Jesus and the Dead Sea Scrolls I*, Nashville. Tennessee: Grave Distactions Puplications, 2012.
- El-Belazuri. *Fütuhû'l Buldan*. çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları 2013.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Topluluklar*. Ankara: Turhan Kitapevi, 2007.
- , *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu*. Ankara: Turhan Kitapevi, 2011.
- , *Kudüs Ermeni Patrikliği*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Topluluklar*. Ankara: Turhan Kitapevi, 2007.
- , *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitapevi, 2001.
- Erdoğan, Haşim, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süryaniler*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.
- Ertaş, Kasım. "19. Yüzyılda Diyarbakır'da Müslüman-Ermeni İlişkileri". *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yayıncılık, 2019.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Et-Tabba', İyâd Hâlid. *Menhecu Tahkiki'l-Mahtûtat ve ma'ahü kitâbu şevku'l-müstehâm fî ma'rifeti rumuzi'l-aklam*. Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 2003.
- Eusebios. *Kilise Tarihi*. çev. Furkan Akderin, İstanbul; Chiviyazıları Yayınevi 2010.
- Eusebius. *The History of the Church From Christ to Constantine*. translated by G. A. Williamson, London: Penguin Books, 1965.
- Evliya Çelebi *Diyarbakır'de*. der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, c. 4.
- Naum Faik. *Beth-Nahrin*. der. Eliyo Dere, Diyarbakır: Navşinan Yay, 2011.

- Foltz, Richard. *İran Tarihi*. çev. Hüseyin Gökarp, İstanbul: İnkılap Yay., 2021.
- Galetti, Mirella. *Kürdistan Hristiyanları*. çev. Heval Bucak, İstanbul: Avesta Yayınları, 2016.
- Gaunt, David. “Osmanlı’nın Son Döneminde Diyarbakır’da Kürtlerle Süryânî ve Asuriler Arasındaki İlişkiler”. *Diyarbakır’da Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*. der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- , *Katliamlar Direniş Koruyucular I. Dünya Savaş’ında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*. İstanbul: Belge Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Geary, Grattan. *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*. Vol:2. London: 1878.
- Genç, Vural. *Acem’den Rum’a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisi*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Gökçek, L. Gürkan. *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yay., 2015.
- Göyünç, Nejat. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983.
- , *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. (Sadeleştiren: Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006.
- , *Yakın Şark IV- Suriye ve Filistin*. 2. Baskı, Ankara: TTK Basım Evi, 1987.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. Ankara: İsam Yay. 2018.
- , *İslam ve Sâbiîlik*. İstanbul: Hikav Yay., 2018.
- , *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. İstanbul; Milelnihal Yayınları, 2019.
- Günel, Aziz. *Türk Süryaniler Tarihi*. Diyarbakır: 1970.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. Ankara: İsam Yay, 7. Baskı, 2018.
- Hamlin, Cyrus. *Türkler Arasında*. İstanbul: Meydan Yayınları, 2011.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 28. Baskı, 2021.
- Helm, Payton R., ‘Greeks’ in the Neo-Assyrian Levant and ‘assyria’ in Early Greek Writers. Dissertation University of Pennsylvania, 1980.

- Hewsen, Robert H., “Pağes/Bitlis ve Daron/Muş’un Tarihi Coğrafyası”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. Ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, İstanbul Aras Yayıncılık, 2016.
- Hitti, Philip K., *Syria a Short History*. Newyork: The Macmillan Company, 1959.
- Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1970.
- Horepiskopos Aziz Günel’in Hatıratı*. haz. Mehmet Şimşek, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
- İbn Hacer El-Askalani. *El-İsabe Seçkin Sahaberler*. trc. Seyfullah Erdoğan, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011.
- İbn Kesir Ebu’l Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidaye ve’n-Nihaye*. thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Turki). c.10 . Cize; Hicr li’t-Tıbbâa, 1997.
- İbn Sad. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 2000.
- İbn’ül Esir. Ebu’l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi’l Kerem Muhammed el-Cezeri. *el- Kâmil Fi’t-Tarih*. thk. Ebu’l Fida Abdullah Kadı. c. 2. Beyrut: Daru’l Kitabu’l İlmiyye, 1987
- İleri, Cihangir. “Osmanlı Devletindeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları”. *Süryânîler ve Süryânîlik*. haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- Josephus, Flavius. *Jewish Aniquities Books I-IV*. Vol 1,London; Harvard University, 1961.
- Kaiser, Hilmar. *Diyarbakır’da Ermeni Kiyımı*. çev. Ayşen Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Kanar, Mehmet. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul; Say Yayınları, 2012.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu*. 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kaşgarlı Mahmud. Mahmud b. El-Hüseyin b. Mehmed el Kaşgari. *Divan-ı Lugatü’t Türk*, Darü’l hülafa-i aliye Matbaa-i amire, h.1333.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*. İstanbul Klasik Yayıncılık, 2004.
- Kevorkian, Raymon H-Paul B. PABOUDJIAN. *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.

- Khosroeva, Anahit. "Assyrians in the Ottoman Empire and the Official Turkish Policy of Their Extermination 1890s-1918". *Genocide in the Ottoman Empire, Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923*. Ed. George N. Shirinian, NewYork: Berghahn Books, 2017.
- Kieser, Hans-Lukas. *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Kinneir, John Macdonald. *A Geographical Memoir of the Persian Empire*. London: Printed For John Murray- Albemarle-Street, 1813.
- Kinneir, John Macdonald. *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*. London: John Murray- Albemarle-Street, 1818.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Arba Yayınları, 1989.
- Koçak, Zülfiye. "XVI. Yüzyılda Bitlis'in İdari Statüsü". *Bitlis Tarihi*. ed. Mehmet Demirtaş. 1/183-226. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Koçak, Zülfiye, Yunus KIRAYİT. "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı'nda Nüfus-Yerleşme, Üretim ve İktisadi Yapı". *Bitlis Tarihi*. ed. Mehmet Demirtaş. 1/227-268. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Köhler, Wilhem. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. çev. Haydar Işık İstanbul: Peri Yayınları, 2011.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümer Mitolojisi*. çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yay., 1999.
- Kristolojiye Giriş*. Ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, İstanbul; Divan Kitap, 2018.
- Kuhrt, Amélie. *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-300)*. C.1. çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kurt, Hüseyin. *Diyarbakir 1915 Vali Dr. Reşid Bey ve Ermeni Tehciri*. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Kurt, Tuğrul, "Taberî'nin Tefsirinde Süryanî Hristiyanlarla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilişi", *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Kürdistan Tarihi*, ed. M.S. Lazarev, Ş.X. Mihoyan, İstanbul: Avesta Yayınları, 2015.
- Layard, Austen Henry. *Nineveh and its Remains*. London: 1867.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. çev. Selen Y. Kölay, 11. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.

- Livius, Titus. *Roma Tarihi II*. çev. Uğur Yılmaz, İzmir, İlya Yayınevi; 2011
- Mahmud Celadeddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*. haz. İsmet Miroğlu İstanbul: Bereket Yayınevi, 1983.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Malik, Gorgis David. *Süryânîlerin Tarihi İlk Hristiyanlıktan Kadim Doğu Süryânî Müjdeci- Havari Kilisesi*. çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yay., 2012.
- Marcellinus, Ammianus. *Roma Tarihi*. çev. Samet Özgüler, İstanbul; Historia Yayınları, 2019.
- Mccarthy, Justin. *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*. çev. İhsan Gürsoy, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- , *Eskiçağ'da Mezopotamya "En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar"*. Bursa: Ekin yay., 4. Baskı, 2017.
- , *İsrail Nereye Koşuyor? En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi*. Bursa: Ekin Kitapevi, 2006.
- Molitor, Joseph. *Kildaniler ve Doğu Süryânî Kilisesi*. çev. Erol Sever, 2. Baskı, İstanbul: Yaba Yayınları, 2017.
- Muhammed Ebu Zehra. *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*. çev. Akif Nuri, İstanbul; Fikir Yayınları, 1978.
- Mukatil b. Süleyman. *Tefsir-i Kebir*. C.1. trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Rüşvet*. Ankara: AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.
- Noel, E.W. Charles. *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*. çev. Bülent Birer, İstanbul: Avesta Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Olgun, Said. *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslimler*. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2020.

- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu.* haz. Cem Behar, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, C. 2.
- Ostrogorsky, Georgi. *Bizans Devleti Tarihi.* çev. Fikret Işıltan, 9. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 2017.
- Öğün, Tuncay. *Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1293).* Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Öke, Mim Kemal. *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C Noel'in Kürdistan Misyonu (1919).* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Özcoşar, İbrahim. *Bir Yüzyıl, Bir Sancak, Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri.* İstanbul: Beyan Yay., 2008.
- "Papalığın Müdahalesi ve Süryânî Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Katolik Patriklikleri". *Süryaniler ve Süryanilik.* haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- , "19'uncu Yüzyılda Yakubi Süryanilerde Kimlik Krizi", *Süryaniler Kimlik, Din, Literatür,* ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünyü Bugünü.* Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Öztürk, Levent. *İslam Toplumunda Hristiyanlar.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili,* Ankara: Ankara Okulu, 9. Baskı, 2018.
- Renan, E., *İsa'nın Hayatı.* çev. Ziya İhsan, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferler Tarihi.* C.1. çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Saka, İshak. *İman ve Hadara.* C. I-V. Halep: 1983.
- Saka, İshak. *Keniseti's-Süryaniyye.* Halep; el-Mektebetü's-Süryaniyye, 2006.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi.* Isparta: Fakülte Kitapevi Yay. 8. Baskı, 2016.
- *Kanonik ve Apokrif İncillere Göre Hz. İsa Hayatı ve Mesajı,* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Schoeps, Hans Joachim. *İlk Hristiyanlar.* çev. Ekrem Sarıkcıoğlu, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.

- Scweitzer, Albert. *The Quest of the Historical Jesus*, translate: W. Montgomery, London, 1911.
- Sertçelik, Seyit. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*. Ankara: SRT Yayınları, 2015.
- Seyfeli, Canan. “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryânîler”. *Süryânîler ve Süryânîlik*. haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- . *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Salnameleri (1847-1918)*. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2019.
- Simeon. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*. 1608-1619, yay. Hrand D. Andreasyan. İstanbul:1964.
- Sümer, Faruk. *Eshabü'l-Kehf (Yedi Uyurlar)*. İstanbul: TDAV Yay, 1989.
- Süryani Mikhail. *Süryânî Patrik Mihailin Vakainamesi (1042-1195)*. çev. Hrant Der Andreasyan, Yayınlanmamış TTK Nüshası, 1944.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015,
- Şimşek, Mehmet. *Süryaniler ve Diyarbakır*. İstanbul: Kent Işıkları, 3. Baskı, 2018.
- Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.
- Şimşir, Bilal N. *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007
- Şirvani, Harun Han. *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*. trc., Kemal Kuşçu, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1965.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları 2015.
- Tahincioğlu, Yakup. *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla 5500 yıldır Bu Topraklarda Yaşayan Süryaniler*. İstanbul: Butik Yay. 2011.
- Takibat, Tehcir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912-1922 Yılları Arasında Hristiyanlara Yönelik Yaptırımlar. der. Tessa Hofman, çev. Suzan Zengin, İstanbul: Belge Yayınları, 2013.
- Taşkıran, Hasan. “XV. Yüzyılda Bitlis ve Çevresi”. *Bitlis Tarihi*. ed. Mehmet Demirtaş. 1/149-181. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Tirigona Harany, Benjamin. *The Ottoman Süryânî from 1908-1914*. USA: Gorgias Press, 1914.

- Toma, Severius Jacob. *Tarihü 'l-Kenissiyeti 's-Süryânîyye el-Antakiyye*. Beyrut-Şam:1953
- Toma, Yakub Toma. *el-Kenisetû 's-Suryânîyye el-Antâkiyye*. Beyrut-Şam, 1957.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Kiliseleri*. Ankara: Diyarbakır BŞB Yayınları, 2002.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 21. Baskı, 2017.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 8. Baskı, 2005
- Tüzün, Nevim. *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye 'de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Uğurlu, Muhammed – Yeşilçay, Rahmetullah. “Bitlis Süryânîlerinin Bölge Halkı ve Osmanlı İdaresi ile İlişkileri (1889-1920)”. *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş. 1/553-557. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Verheij, Jelle. “Diyarbakır ve 1895 Krizi”. *Diyarbakır'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*. der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Vermes, Geza. *The Real Jesus, Minneapolis*. Fortress Press, 2010, Yayınları
- Yakup, Mor İgnatius III. *The Syrian Orthodox Church of Antioch*. çev. Melek Sevinç, Hollanda: 1985.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: TTK Yay., 2014.
- Yousif, Ephrem İsa. *Süryânî Vakanüvisler*. çev. Mustafa Aslan, İstanbul: Doz Yayınları, 2009.
- Duygu, Zafer. *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- , *İsa, Pavlus, İnciller*, İstanbul: Düşün Yay., 2019.
- Zakka, Mor İgnatius. *The Syrian Orthodox Church of Antioch at a Glance*. translate: Emmanuel H. Bismarji, Halep, 1983
- Zeydanlıoğlu, Baran. *Seyyahların Anlatımlarıyla Bitlis ve Ahalisi*. İstanbul: Dara Yayınları, 2019.

Kutsal Kitaplar

Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2010.

Kutsal Kitap Tevrat, Zebur, İncil, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Korea: 2018.

Makaleler

Akalın, Kürşat Haldun. “Göğün Kraliçesi İsis’in Geri Dönüşü; Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi İLTED* 1/45 (2016), 81-107.

Albayrak, Kadir. “Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler”. *Ortadoğu Yıllığı, ORMER* 7 (2011), 619.

Atalay, Talip. “Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi ve Ermeniler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi AÜİFD* 1 (2006), 143-158.

Aydınlı, Osman. “Kudüs’ün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 608-630.

-----, “Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu‘tezili Düşünceye Etkisi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 7-33.

Barkan, Ömer Lütfü. “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”. *Türkiyat Mecmuası* 10/(0) (2010), 1-25.

Boran, Ali, Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Siirt’teki Manastır ve Kiliseler”, *YYÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2001), 17-39.

Bozan, Oktay. “Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz ve Urfa’da Meydana Gelen 1895 Ermeni Olaylarında Süryânîlerin Tutumu”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi DTCF Dergisi* 62/1 (2022), 115-148.

-----, “Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyanları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/ 2 (2015), 193-213.

-----, “1895 Ermeni Olaylarında Süryanilerin Tutumu: Diyarbakır Örneği”,
<https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/07-OktayBozan.pdf> (Erişim Tarihi: 09.11.2022)

- Bülbül, Cemil. “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/48 (2010), 29-49.
- Çatalbaş, Resul. “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013), 109-132.
- Çelik, Mehmet. “Sır Dinleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1998), 213-225;
- Çoban, Bekir Zakir. “Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm”. *Milel ve Nihal* 10/2 (2013), 13-27.
- Çoban, Hacı. “Arami Göçleri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 29 (2011), 91-102.
- Demirtaş, Mehmet. “Silvan Kazası’nda Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın ikinci Yarısı)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED* 38 (2008), 289-312.
- , Mehmet. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti’nde Nüfus”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 131-149.
- Dolapönü, Hanna. “Hristiyanlığın Amid (Diyarbakır)’e Yayılışı”. *Kara-Amid Dergisi* 1956, 1957, 1958 II-III. Yıl, S. 2-4, s. 347-350.
- Drijvers, Healey, Han J.W., John F.. “The History, Culture And Religion of Edessa”. *Handbook of Orienral Studies: The Near and Middle East, Publisher: Brill* 42 (1998), 35-41.
- Duygu, Zafer. “İsa’nın Yeni Ahit’te ‘Tanrı Oğlu’ Olarak Tanımlanması Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 155-181.
- , “Nasıralı İsa’nın Erken Dönem Yahudi Literatürüne Yansımaları”. *Mukaddime* 8/1 (2017), 155-172.
- , “İlk iki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (2017), 57-81.
- Ertas, Kasım. “19. Yüzyılda Bitlis’te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 16/60 (2017), 217-233.
- Frye, Richard N., “Assyria and Syria: Synonyms” *Journal of Near Eastern Studies (JNES)* 51/4 (1992), 281-285.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimatı”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 7 (1968), 23-34.

- Güllü, Ramazan Erhan. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Süryânî Kilisesi ve Süryânîlerin İdaresi”. *Osmanlı Araştırmaları* 53/53 (2018), 287-320.
- Gülmez, Nurettin. “Tahkik Hey’eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”. *Belleten*, 70/258 (2006), 695-741.
- Gündüz, Şinasi. “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/1, (2002), 1-21.
- Hızlı, Mefail. “Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 367-426.
- İlhan, Mehmet Mehdi. “On Altıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”. *Belleten* 54/209 (1990), 213-236.
- Karaca, Erdem. “Birinci Dünya Savaşı’nda Kıbrıs: İlhak ve İşgal Sürecinin Neue Freie Presse’de (Viyana) Takdimi”. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2016), 85-114.
- Karataş, Ali İhsan. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 267-284.
- Kenanoğlu, Macit. “19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim Cemaatlere Tanınan Adli Yetkiler ve Bakmaya Yetkili Oldukları Davalar”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 5 (2008), 7-44.
- Kınal, Füzuran. “A. Dupont Sommer:”Les Arameens. L’orient Ancien Illustre n. 2. Librairie A. Maisonneuve. Paris 1949. 124 S. 8””, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi DTCF* 12/1-2 (1954), 193-205.
- Kodaman, Bayram. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32 (1979), 427-481.
- Konan, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi AÜHFD* 64/1 (2015), 171-193.
- Kurtcephe, İsrail. “Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 4/4 (1993), 291-296.
- Messo, Johny. “The Origin Of The Term ‘Syria(n)’ & Suryoyo Once Again”, *Parole de l’Orient*, 36 (2011), 111-125.

- Özcoşar, İbrahim. “Süryânî Kadimleri (Yakubîleri) Katolikleştirme Faaliyetleri ve Süryânî Katolik Patrikliğinin Kurulması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2006), 131-147.
- Öztürk, Ayhan – Erdoğan Haşim. “Kadim Süryanilerin 20. Yüzyılda Eğitim, Edebiyat ve İletişim Olarak Türkçeye ve Türk Alfabesine Bakışı”. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 2/3, (2016), 90-98.
- Parpola, Simo. “Nation and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post Empire Times”. *Journal of the Assyrian Academic Studies* 18/2 (2004), 5-22.
- Rollinger, Robert. "The Terms "Assyria" and "Syria" Again". *Journal of Near Eastern Studies (JNES)* 65/4 (2006), 284-287.
- , Robert. “Assyrios, Syrios, Syros und Leukosyros”. *Die Welt des Orients* 36 (2006), 72-82.
- Sarısaman, Sadık. “Ömer Naci Bey Müfrezesi”. *Atatürk Yolu Dergisi* 4/16 (1995), 501-513.

Ansiklopedi Maddeleri

- Akman, Mehmet. “Kilise: Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Albayrak, Kadir. “Keldânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/208-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydın, Mehmet Akif. “Mahkeme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Çelik, Mehmet. “Süryânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Demirkent, Işın. “Kılıçarslan I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/396-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Doğruyol, Hasan. “Buhtîşû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/378. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ersöz, İsmet. “Ashâb-ı Kehf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Eyice, Semavi. “Aynaroz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Güç, Ahmet. “Güneş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- “Sıfır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/156. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , “Yahudilik: Mabed ve İbadet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/207-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gündüz, Şinasi. “Misyonerlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/193-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Gür, Mehmet Sadık. “Süryânîce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. “Buhtunnasr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- , “İsa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- , “Konsil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- , “Meryem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/236-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- , “Yahudilik: Mezhepler ve Dini Gruplar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/212-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kuran, Ercüment. “Birinci Dünya Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. “Buyruldu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/478-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ortaylı, İlber. “Millet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/66-70 İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özcan, Abdülkadir. “Cülûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/108-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

- Sevim, Ali. "Süleyman Şah I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İznik Konsili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- , "Melkaiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Waardenburg, Jacques. "Protestanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/351-354. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- "Süryaniler", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul: Milliyet, 1986.
- Beysanoğlu, Şevket. "Süryaniler". *Diyarbakır Ansiklopedisi*, Ed. İhsan Işık, Ankara: Elvan Yay., 2013.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Bitlis". *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Seyfeli, Canan. "Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryani-i Kadim Patrikliği (1847-1918)". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* 29/1 (2017), 17-45.
- , Canan. "Süryani Katolik Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)". *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017), 1-26.
- Sonyel, Salahi R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)". *Belleten* 61/231 (1997), 387-428.
- Talay, Shabo. "Der Völkermord von 1915: Anfang vom Ende des syrisch-aramäischen Christentums im Vorderen Orient", *zur Erinnerung an den Völkermord (aramäisch Sayfo) an den Christen im Osmanischen Reich 1915* (2015), 1-13.
- Tarakçı, Muhammet. "Nestorius ve Kristolojisi". *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 215-241.
- Taşkın, Faruk. "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/3 (2017), 110-122.
- Tütenk, Mustafa Akif. "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları". *Kara-Amid Dergisi*, 1956, 1957, 1958, II-III. Yıl, S. 2-4, s. 311-347.
- Tvednes, John A., "The Origin of the Name 'Syria'", *Journal of Near Eastern Studies (JNES)* 40/2 (1981), 139;

Uğurlu, Muhammed. “Klasik İslam Literatüründe Süryaniler ve Süryanicenin Kökeni”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (2023), 766-785.

Ürek, Melki. “Süryanilerin Tarihi ve Sosyolojik Yapısı”. *Milel ve Nihal* 10/2 (2013), 95-112.

Yurdakul, İlhami. “Urfa’da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2016), 136-144.

Tezler

Bilge, Yakup. *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Duygu, Zafer. *İslam Yönetimlerinde Süryaniler*. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Dilek, Abdullah. *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Ayhan, Recep. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt (1847-1900)*. Mardin: Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Erdoğan, Haşim. *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye’deki Süryaniler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Özkan, Ela. *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı (1839-1914)*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Özcoşar, İbrahim. *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*. Kayseri: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Günay, Ramazan. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Bayburt, Deniz. *Türk Tarihi’nde Süryaniler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Altunay, Emine. *1540 (h.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Gazeteler ve Dergiler

Diyarbakir Vilayet Gazetesi

Diyarbakir Gazetesi

İrade-i Milliye Gazetesi

Memleket Gazetesi

Tanin Gazetesi

Kara-Amid Dergisi

Elektronik Kaynaklar

https://www.treccani.it/enciclopedia/concilio-di-calcedonia_%28Dizionario-di-Storia%29/ (08.03.2022).

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/ayestefanos-ve-berlin-antlasmalariyla-ermeni-meselesinin-uluslararası-bir-sorun-haline-gelmesi/> 27/04/2022.

<http://www.suryanikadim.org/patrikler.aspx> (17.06.2022)

<https://britannica.com/biography/Antiochus-IV-Epiphanes>. (08.03.2022)

Takahashi, Hidemi “Amid”, *The Gorgias Encyclopediic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition, (e-GEDSH)*, Georgias Press, 2011; online ed. Bet Mardutho, 2018 <https://gedsh.bethmardutho.org/Amid> (08.03.2022).

-----, “Baghdad”, *The Gorgias Encyclopediic Dictionary of the Syriac Heritage*: <https://gedsh.bethmardutho.org/entry/Baghdad>, (08.03.2022).

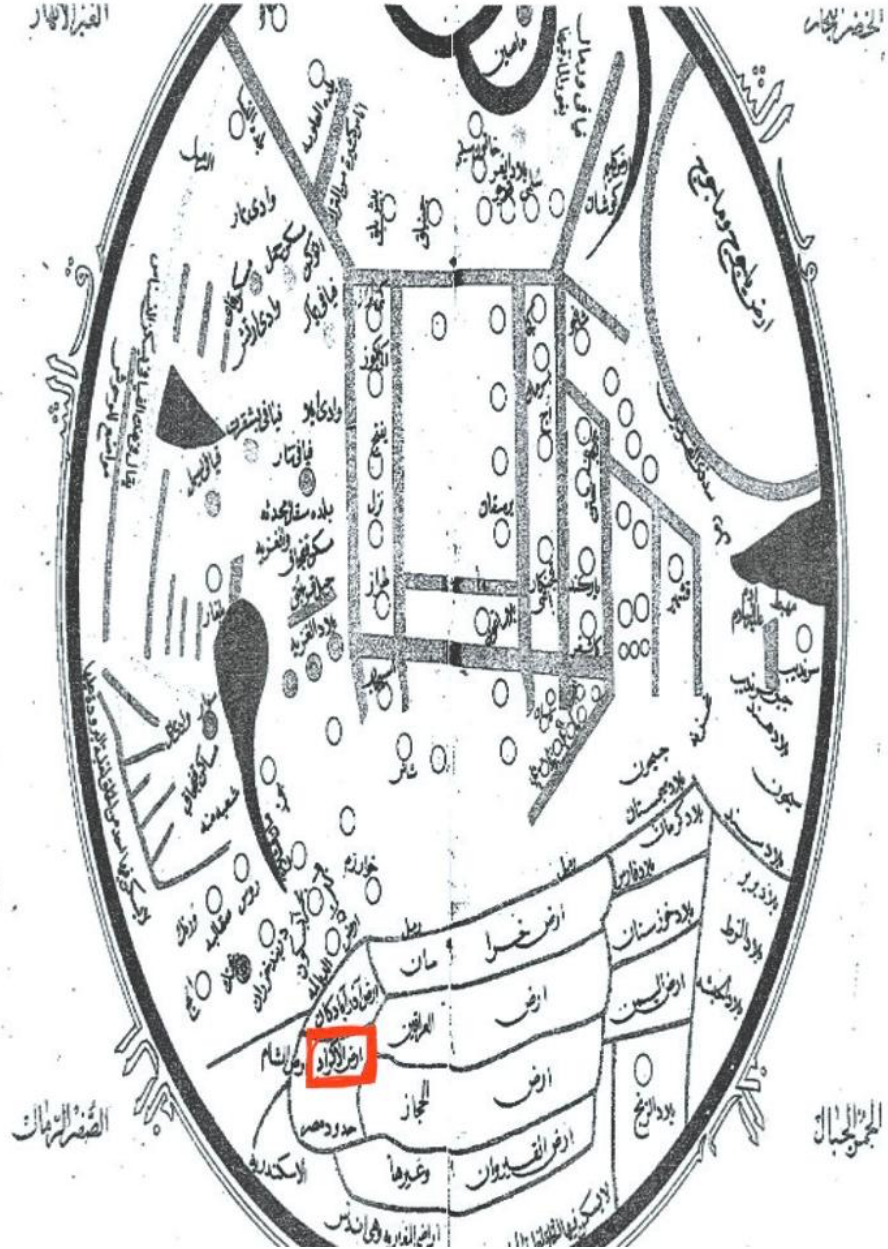
-----, “Barsawmo, Dayro d-Mor,” in *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay, <https://gedsh.bethmardutho.org/Barsawmo-Dayro-d-Mor> (08.03.2022);

-----, “Melitene,” in *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, edited by Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay, <https://gedsh.bethmardutho.org/Melitene> (08.03.2022).

Volkman, H. “Antiochus IV Epifanes”, *Encyclopedia Britannica*, 2021,

EKLER

Ek-1. Divan-ı Lugatü't-Türk'te Dünya Haritası'nda Anadolu Coğrafyası⁷⁹³

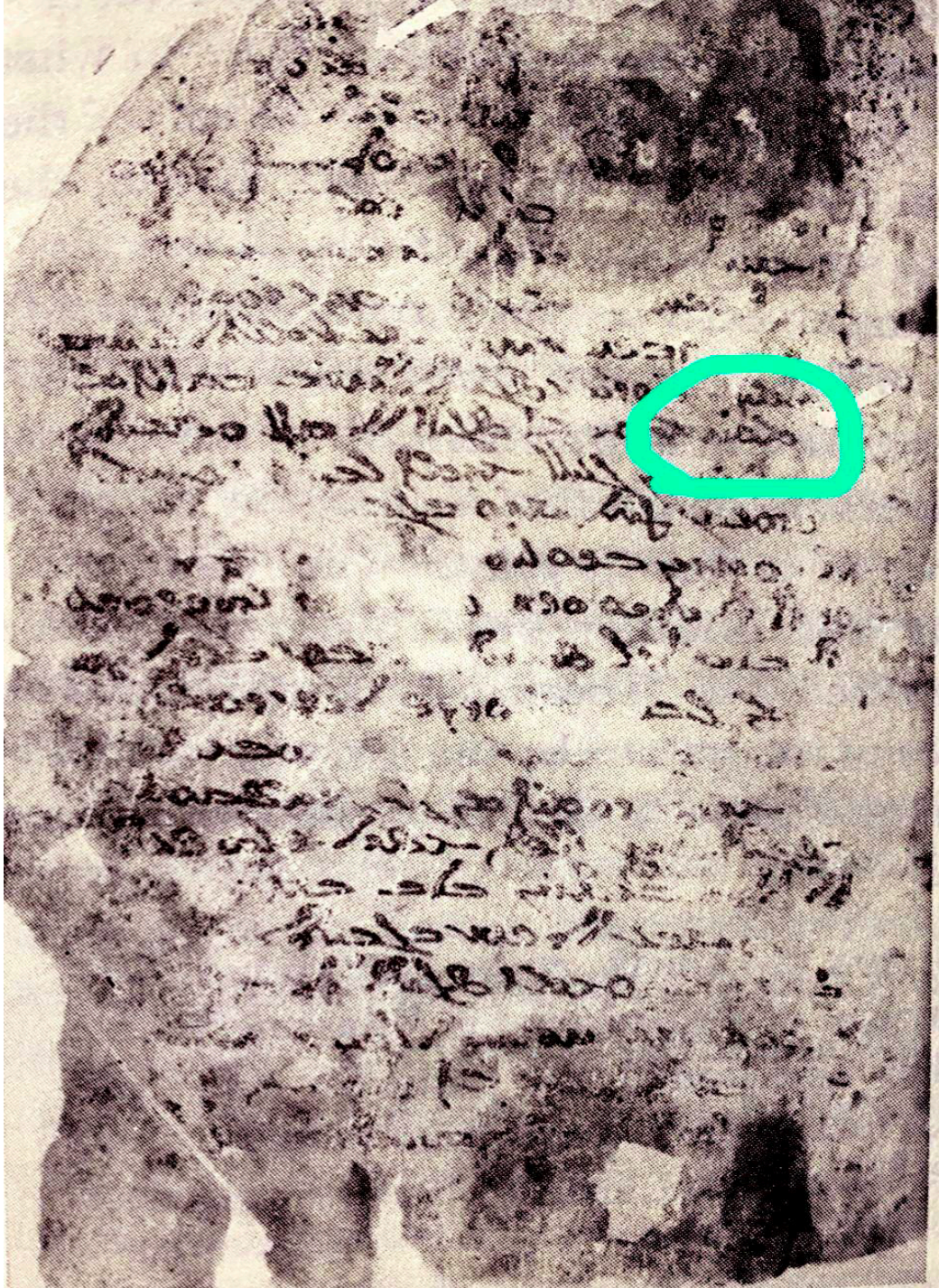
⁷⁹³ Haritada Anadolu'daki Türklerin, Süryânîlerin, Ermenilerin ve Kürtlerin yaşadığı coğrafyalar görülmektedir. Ancak haritada Süryânî ve Ermeniler zikredilmemişken, Türkler ve Kürtlerin yaşadığı yerler görülmektedir. Hatta Kürtlerin yaşadığı yer *Ardu'l-Ekrâd* olarak isimlendirilmiştir. Mahmud b. El-Hüseyin b. Mehmed el Kaşgari, *Divan-ı Lugatü't Türk*, Darü'l hülafe-i aliye Matbaa-i amire, h.1333 c.1, s. 29.

Ek-2. 6. ve 13. yüzyıllarda Anadolu, Suriye, Mısır ve Mezopotamya'daki Hristiyanlık⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ Philip Jenkins, *The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia—and How It Died*, (New York: HarperCollins, 2008), 59.

Ek-3 Hz. Peygamberin adının geçtiği “Muhammed” (ܡܚܡܕ) en erken Süryanice Hristiyan Kaynağı⁷⁹⁵

⁷⁹⁵ BL ADD MSS: 14461, Britanya Kütüphanesi'nin Şark el yazması koleksiyonu

Metnin Tercümesi

“Ocak ayında Humus [halkı], hayatları karşılığında teslim olacaklarını taahhüt ettiler ve Muhammed’in (Mûhamed/Mvhmd [ﻣﻮﺣﻤﺪ]) [Arapları] tarafından birçok köy tahrip edildi. Celile’den Bêt’e kadar birçok insan öldürüldü ve esir alındı... Mayıs ayının yir[mi altıncı] günü vezned[ar], Humus civarından gitti [...]; ve Romalılar onları kovaladılar [...]. On [Ağustos] günü Romalılar Şam civarından kaçtılar ve [orada] yaklaşık on bin [kişi] olmak üzere çok sayıda [insan öldürüldü]. Ve yılın başında Romalılar geldi. Dokuz yüz [kırk yedi] yılının, yirmi [Ağustos’unda] Câbiye’de [çok sayıda R]omalı toplandı ve Romalılar’dan yaklaşık elli bin kişi öldürüldü.”⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, (New Jersey: The Darwin Press, 1997) 117; Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert Hoyland, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, (Liverpool University Press: 1993), 4; Abdullah Dilek, *Süryani İlahiyatçı İbnü’l-İbrî’nin (Bar Hebraeus) Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 222.

Ek-4. Kuruluştan Günümüze Süryânî Patrikleri⁷⁹⁷

	İsim	Görevde Kaldığı Yıllar
1	Mor Petrus	37-67
2	Afodius	67-68
3	İgnatius (Theoforos)	68-107
4	İron	107-127
5	Kurnilius	127-154
6	İros	154-169
7	Theofilos	169-182
8	Maximinios	182-191
9	Serafion	191-211
10	Esklipiadis	211-220
11	Filitos	220-231
12	Zbino	231-237
13	Babula	237-251
14	Fabius (Fafia)	251-254
15	Demetrianus	254-260
16	I. Samsat'lı Pavlus	260-268
17	I. Dumnos	268-273
18	Timius	273-282
19	Kurillus	283-303
20	Tiranus	304-314
21	Fitalius	314-320
22	Filogonius	320-323
23	Bulinus	323-324
24	Eustatheos	324-337
25	Malatius	360-381
26	Falabianus	381-404
27	Porfirius	404-412
28	Alexandros	412-417
29	Theodotos	417-428
30	I. Yuhanun (Johannes)	428-442
31	II. Dumnos	442-449
32	Maximus	449-455
33	II. Petrus (Kassar)	468-476
34	II. Yuhanun	476-478
35	Baladius	488-498
36	II. Falabianus	498-512
37	I. Severius Rabo	512-538
38	Sergis	544-547
39	II. Favlus	550-575
40	III. Petrus (kalunikos)	581-591
41	I. Yulian	591-595
42	I. Athanasius (Gamolo)	595-631

⁷⁹⁷ <http://www.suryanikadim.org/patrikler.aspx> (25.07.2022)

43	III. Yuhanun Dsedrav	631-648
44	Theodoros	649-667
45	II. Severius	667-683
46	II. Athanasius Baldoyo	683-686
47	II. Yulian	686-708
48	I. İliyo (İlyas)	709-723
49	III. Athanasius	724-740
50	I. İvannis	740-754
51	I. Gevargi	758-790
52	Yusuf	790-792
53	Kuryakos (Tegritli)	793-817
54	I. Dionosius (Telmahroyo)	817-845
55	IV. Yuhanun	856-873
56	II. İgnatius	878-883
57	Theodosius Rumanus	887-896
58	II. Dionosius	897-909
59	V. Yuhanun	910-922
60	I. Basilus	923-935
61	VI. Yuhanun	936-953
62	II. İvannis	954-957
63	III. Dionosius	958-961
64	Abrohom	962-963
65	VII. Yuhanun Dasriğto	965-985
66	IV. Athanasius Salahoyo	986-1002
67	VIII. Yuhanun Bar Abdun	1004-1033
68	IV. Dionosius (Yahya)	1034-1044
69	IX. Yuhanun	1049-1057
70	V. Athanasius	1058-1063
71	X. Yuhanun Bar Şuşan	1063-1073
72	II. Baselius	1074-1075
73	V. Dionosius	1077-1078
74	III. İvannis	1080-1082
75	VI. Dionosius	1088-1090
76	VI. Athanasius Abulfarac	1091-1129
77	XI. Yuhanun	1129-1137
78	VII. Athanasius Yeşu	1138-1166
79	I. Mihoel Rabo	1166-1199
80	VIII. Athanasius Saliba	1200-1207
81	XII. Yuhanun Yeşu	1208-1220
82	III. İgnatius Davit	1222-1252
83	XIII. Yuhanun Barmadani	1252-1263
84	IV. İgnatius Yeşu	1264-1282
85	I. Filuksinos Nemrud	1283-1292
86	II. Mihoel	1292-1312
87	III. Mihoel Yeşu	1312-1349
88	III. Baselius Gabriel	1349-1387

89	II. Filuksinos	1387-1421
90	IV. Baselius Şemun	1421-1444
91	İgnatius Behnan Hedloyo	1445-1454
92	İgnatius Halef Madenoyo	1455-1483
93	İgnatius XIV. Yuhanun	1483-1493
94	İgnatius Nuh Lubnonoyo	1493-1509
95	İgnatius I. Yeşu	1509-1512
96	İgnatius I. Yakup	1512-1517
97	İgnatius I. David Madenoyo	1517-1520
98	İgnatius I. Abdullah	1520-1557
99	İgnatius Nimetullah	1557-1576
100	İgnatius II. David Şah	1576-1591
101	İgnatius Filatos	1591-1597
102	İgnatius Hadayatullah	1597-1640
103	İgnatius Şemun	1640-1659
104	İgnatius II. Yeşu	1659-1662
105	İgnatius I. Abdulmesih	1662-1686
106	İgnatius II. Gevergis	1687-1708
107	İgnatius İshak Azar	1709-1722
108	İgnatius şukrallah	1722-1745
109	İgnatius III. Gevergis	1745-1768
110	İgnatius IV. Gevergis	1768-1781
111	İgnatius Matta	1782-1817
112	İgnatius Yavnon	1817-1818
113	İgnatius V. Gevergis	1819-1836
114	İgnatius II. İlyas	1838-1847
115	İgnatius II. Yakup	1847-1871
116	İgnatius IV. Petrus	1872-1894
117	İgnatius II. Abdulmesih	1895-1905
118	İgnatius II. Abdullah	1906-1915
119	İgnatius III. İlyas	1917-1932
120	İgnatius Afrem Barsavm	1933-1957
121	İgnatius III. Yakup	1957-1980
122	İgnatius Zakka Iwas	1980-2014
123	İgnatius II. Efram	2014-----

Ek-5. Süryânî Kadîm Patrikhane Nizamnamesi⁷⁹⁸

Patrikliğe Seçilecek Kişinin Özellikleri ve Patrik Seçimi

Madde 1- Antakya Patriği adı ile anılan ve idare merkezi Mardin Deyrulzafaran Manastırı'nda bulunan Ortodoks Süryânî Kadîm Patrikliğine seçilecek kişinin, gerek

⁷⁹⁸ M. Emil Elöve, "Türkiye Din İmtiyazları", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10/1,(1953), 247-260; Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, (İstanbul: Akademi Matbaası, 2008), 198-213.

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunan gerekse Hindistan'da, Amerika'da ve diğer ülkelerde bulunan Süryânî Kiliselerinin en üst ruhani lideri olarak adlandırılır.

Madde 2- Patrik olarak seçilecek kişinin güzel ahlaklı, yetenekli, ilminde, kilise kanunlarına ve dini hükümlere hâkim olmalıdır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Süryânî ruhbanları arasında kendisini kabul ettirmiş olmalıdır. Cemaat dâhilinde bulunan Süryânîlerin dini meselelerinde hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Süryânî cemaatinin güvenine sahip olmalıdır. Osmanlı vatandaşı olup, yaşça en az otuz beş, en fazla atmış yaşını geçmemiş olmalıdır. Görevi sırasında belirtilen yaş sınırını aşması halinde, sağlık şartları mevcut ise, bu durum onun görevden alınmasına sebep teşkil etmeyecektir.

Madde 3- Herhangi bir biçimde patriklik vazifesinin sona ermesiyle meydana gelebilecek olumsuz şartlarda, patrikhane meclis üyeleri Deyrulzafaran Manastırı'nda toplanarak, diğer memleketlerde yaşayan Süryânîlerinde kabul edeceği bir kimseyi, patriklik seçimine hazırlık amacıyla belirlenen kişi için diğer metropolitlerin, kaymakamı seçmek üzere telgrafla oyları istenir. Meclis üyelerinin oybirliği ile seçilmiş bulunan zatın, mazbatasını onaylanarak Adliye ve Mezahip Bakanlığına takdim edilir. Kaymakamın göreve başlamasıyla patrik seçimine dair usul ve kaideleri içeren yazılı bir belge gönderilecektir.

Madde 4- Yukarıdaki maddenin hükmü yerine getirildikten sonra patrik kaymakamı olarak tayin olunan kişi Deyrulzafaran'da bulunan makama geldikten on gün sonra, Osmanlı hâkimiyeti altındaki piskopos rütbesi taşıyan ruhani reisler ile Hindistan'daki piskopos vekili (Mafıryan) bulunan başpiskoposu da, patrik seçimi için Deyrulzafaran Manastırı'nda belirlenecek bir günde toplanacak meclise davet edilecektir. Bu seçime Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan metropolit ve metropolit vekilleri ve metropolitlik meclis üyeleri, belirlenen günde birer vekillerinin bulunması ve halktan uygun görülen kimselerin de belirlenen günde Deyrulzafaran Manastırı'nda bulunmaları gerekir. Belirlenen mahallerdeki cemaat üyelerine davetiye gönderilecektir. Temsilci göndermeyen cemaatler, seçme hakkından vazgeçmiş sayılacaklardır.

Madde 5- Geçerli bir nedenden dolayı davete gelemeyecek olan piskoposlar, oylarını yazılı ve onaylı olarak, belirlenen tarihten bir gün önceden adı geçen meclis başkanlığına bildirmek zorundadır.

Madde 6- Kaymakam tarafından belirlenen şartları taşıyan piskoposlar ile patrik olmaya layık metropolitlerin isimlerinin bulunduğu bir belge hazırlanarak Deyrulzafaran'da toplantı halinde bulunan metropolitler ve halk temsilcilerinden oluşan karma meclise sunulur. Bu belgenin bir örneği, genel meclisin ilan yerlerine asılarak ilan edilir. İkinci maddede belirtilen şartları taşıyan piskopos ve ruhbanlardan, isimleri ilan edilen listede adları olmayanların itirazları genel mecliste değerlendirilir.

Madde 7- Patrik; bütün metropolitlerden ve cemaat temsilcileriyle, patrikhane meclisini oluşturan heyet tarafından, isimleri adı geçen listede bulunan piskopos ve rahipler arasından gizli oy ve oy çoğunlukla seçilir. Patrikhane karma meclisinin üyelerinden en az iki piskopos, diğer metropolitler gibi birer oy hakkına sahiptir. Heyetin diğer on üyesi de birer oy hakkına sahiptirler. Oy pusulaları genel meclis huzurunda sayılır ve düzenlenir. Seçmenlerden iki kişiye aynı sayıda oy verildiği takdirde genel meclis takdir hakkını kullanır.

Madde 8- Kaymakamlık, patrik seçimi için gönderdiği davet yazılarının tarihinden itibaren 61 gün içerisinde seçimlerin tamamlanması ve bu maddedeki görevi yerine getirmelidir.

Madde 9- Seçimlerin tamamlanmasından sonra bir dilekçe yazılıp, patrik vekili ve seçici kurul tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra Adliye ve Mezahip Bakanlığına bir

telgraf ile bildirilir. Geleneklere göre icra edilmek üzere yeni patriğin göreve başlaması, Padişahın onayı alındıktan sonra dini tören yapılır. Bu dini töreni takiben patrik, meclis üyelerinin hazır bulunduğu bir ortamda yemin töreni yapılır. Devletine ve milletine her zaman sadakatle hizmette bulunacağına, cemaat kanunlarının uygulanmasına bütün zamanı ve gayretini sarf edeceğine dair, hazır bulunanların huzurunda beyan ve taahhütte bulunarak görevine başlar.

Patriğin Görevleri

Madde 10- Patriğin görevi, nizamname gereklerine uygun hareket ve zikredilen nizamname esaslarının tamamının uygulanmasına dikkat ile yönlendirmektir. Kendisine gelen işleri ve evrakları gereği yapılmak üzere patrikhanede bulunan karma meclise havale etmektir. Bu meclisin çoğunluğu arasında kabul edilen bir karar patrik tarafından da kabul edilip, gereğince hareket eder ve gerektiğinde işlerin yerine getirilmesi için yazılı veya sözlü emir verir.

Madde 11- Patrik ruhani işlerde ve sivil cemaat üyeleri üzerinde geniş yetkilere sahiptir. Karma meclisçe verilen kararlar nizamname hükümlerine aykırı bulunduğu, bunu ret etme hakkına sahip olmakla beraber, patrik kararının meclis tarafından tekrar görüşülmesini isteyebilir. Bir madde hakkında oylar birbirine eşit olması halinde, patriğin oyunun bulunduğu taraf tercih edilir.

Madde 12- Patrik Ortodoks Süryânî kilisesinin görüşünde ve dine mensup kişilerin ruhani babası olup, patrikliği dâhilinde bulunan ruhani reislerin sosyal birleştiricisi olması düşüncesiyle, adı geçen mezhebi himaye etmesi ruhani vazifesinin gereklerindendir.

Madde 13- Patriklik makamında bulunan zat, rahip ve piskoposları takdis ve tayin edebilir. Gerektiğinde bunları ve diğer ruhani sınıfa ait olanları, haklı bir nedeninin bulunması durumunda azil ve aforoz edebilir, böyle bir durumda karma meclis bu karara katılmalıdır.

Madde 14- Patrik zamanın ihtiyaçlarına göre karma meclisçe kendisine tahsis edilen yıllık gelirinden başka, adı geçen meclisin kararı olmadıkça, patrikhane, kilise ve manastırların vakıf gelirlerinden para alıp harcayamaz.

Madde 15- Patrik, Hindistan'daki Süryânî Ortodoks Kiliseleri'nin durumlarını görmek ve yerinde inceleme yapmak amacıyla yola çıkmak veya diğer yerlere seyahat etmek istediğinde, bu seyahate gidip gidemeyeceği konusunda karma meclis ile birlikte karar verilecektir.

İstanbul Patriklik Vekilinin ve Kudüs-ü Şerif Metropolitliğine Seçilecek Kişinin Özellikleri ve Atanması

Madde 16- Devletin başkentinde (İstanbul'da) bulunmasından dolayı, bu önemli makama atanacak patrik vekilinin ruhaniyet özelliklerinden başka, yönetmeliklere uyan ve uygulamaları bilen, herkesin güvenini kazanmış ve her yönüyle bu makama layık nitelikte olacak kişilik ve ahlaka sahip bulunması, devletin resmi dili olan Türkçeye vakıf olması gereklidir.

Madde 17- İstanbul Patrik Vekilliği makamının herhangi bir nedenle boşalması durumunda, öncelikle patriğin başkanlığında toplanan karma meclis tarafından piskopos rütbesinde bulunan üç kişi, cemaat metropolitliğine gönderilir. Yerel millet meclislerinin oybirliği ile metropolitler üç kişiden birisini seçip 31 gün içerisinde oylama sonuçlarını patrikhaneye sunma mecburiyetindedir.

Madde 18- Eğer seçilen metropolitlerden birisi seçimi kazanırsa, görevinden ayrılması gerekecek ise, yerine usul gereğince bir başkasının seçilmesi ve atanması lazımdır. Böylece oybirliğiyle seçimi kazanan metropolit veya piskopos, geçerli bir özrü veya mantıklı bir gerekçe ile belirtilen görevden istifa ettiği takdirde ilk seçimde en çok oy alan ikinci piskopos bu göreve atanır.

Madde 19- Önceki maddede belirtilen usul üzere seçim tamamlandıktan sonra oy birliği ile seçilen piskoposun belgeleri, hükümetin bu atamayı onaylaması amacıyla patrik tarafından yazılı olarak Adliye ve Mezahip Bakanlığı'na sunulur.

Madde 20- Kudüs Metropoliti Mor Markos Manastırı ruhban cemaatinin başkanı ve Süryânî cemaatinin kutsal yerlerinin sorumlu müdürü olup, Ortodoks Süryânî Patrikliğine bağlı ve her konuda merkez patrikhane yetkilidir.

Madde 21- Kudüs Metropolitiğine atanacak olan kişi piskopos rütbesinde, dindar, güzel ahlaklı ve her yönüyle belirtilen makama layık ve aranan şartlara sahip olmalıdır. Görevi, patrikhanece belirlenen manastır kanun ve nizamlarına uygun hareket ve kanun ile kaidelerin uygulanmasına gayret etmesinden ibarettir.

Madde 22- Kudüs Metropolitiği boşaldığında 17. 18. ve 19. Maddelerde belirtilen şekilde seçimler yapılır.

Metropolit, Matran, Piskopos, Hori ve Ruhban ile Keşişlere Dair

Madde 23- Süryânî Kadîm Ortodoks mezhebi patrikliğince, ruhani reisler tarafından kutsanan ruhbana caslik diye adlandırılan yüksek rütbesi (metropolit, piskopos vs.) verilir. Süryânîler de, bütün ruhani rütbe ve makamlar, eski zamanlardan beri kullanılmaktadır.

Madde 24- Ruhbanlığa girmek isteyenler Deyrulzafaran ile iklidosa ait diğer manastırlarda, yani ruhban okullarından mezun olma zorunluluğu vardır. Adı geçen okullardan diploma ve yeterlilik alamayan veya karma meclis önünde yeterliliğini ispat edemeyen kişilerin rahip olarak takdis ve atamaları hiçbir şekilde kabul edilmez.

Madde 25- Ruban sınıfından olup, matran ve piskoposluk rütbesine atanacak kişinin dindar ve güzel ahlak sahibi, dini konularda bütünüyle haberdar, ruhani yönden başka maddi yönden de yetenekli, kanun ve uygulamalara vakıf, her yönüyle bu makama layık kişiliğe sahip olmalıdır. Devletin resmi dili olan Türkçeye meramını ifade edebilecek kadar sahip olması gereklidir. En az iki yıl metropolit vekilliğinde ve diğer görevlerde bulunması şarttır.

Madde 26- Boşalmış bulunan piskopos, metropolitlik makamlarına ve manastırlara yeni matran tayini için, ruhban sınıfından olup sonradan takdis edilmiş metropolit atanması gerektiği takdirde, yerel halk veya kilise cemaati tarafından iki kişi belirlenip, karar patriğe sunulur. Belirlenen şartlara sahip iki piskopostan veya iki rahipten birisi patriklikçe onaylanıp ihtiyaç bulunan yerlere atanması yapılır. Patrik tarafından atanması yapılan kişiye görev ve yetki belgesi (sustatikon) verilir.

Madde 27- Metropolit, Matran, Piskopos, Hori, Rahip, Keşiş, şemmas (diyakos) gibi rütbelerde bulunanların tümü cemaatin en yüksek ruhani önderi olan Antakya Süryânî Patrikliğine bağlıdır. Bunlar rütbelerine uygun hal ve davranışlarda bulunmaları, yapmakla görevli oldukları vazifelerine aykırı hareketlerde bulunmamaları gerekmektedir. Her zaman ve er yerde güzel davranışlarda bulunarak, patriğin sıfat ve şanına zarar verecek hareket ve sözlerden kaçınmaları görevlerinin gereğindendir.

Madde 28- Kudüs Metropoliti, İstanbul Patrik Vekilliğinde bulunan metropolit, Hindistan ve diğer yerlerde bulunan metropolit ve piskoposlar, manastırlarda bulunan

tüm ruhban ve cemaat kiliselerindeki keşişler tümüyle patriğin başkanlığında bu nizamnamenin hükümlerine tabidirler.

Madde 29- Bir yerde veya bir kilise, manastır cemaati tarafından bir piskopos veya rahip hakkında şikâyet vaki olursa, şikâyet incelemeye layık görülürse, patrikhane ve karma meclis tarafından gerekli incelemeler yapılarak, sonucu içeren yazılı karar taraflara bildirilir.

Madde 30- Yirmi dokuzuncu maddede açıklandığı gibi aleyhinde şikâyet bulunan bir piskopos, rahip veya keşiş inceleme ve soruşturma için patrikhaneye davet edildiği halde gelmemekte ısrar ile çekinme ve karşı çıkanlar veyahut inceleme ve soruşturma sonucunda mahkûm olup kararı kabul etmeyen ruhani kişi cezadan kurtulmak amacıyla mezhep değiştirdiği iddiasında bulunanlar karma meclis kararıyla kendilerini takdis eden ve atayan patrik tarafından ruhbanlık yetkileri geçersiz sayıldıktan sonra, mahkûmiyetleri ruhani bir suçtan ileri geliyorsa ruhani bir ceza ile cezalandırılır. Ruhani suçların dışında, dünyevi suçtan dolayı mahkûm olmuşlarsa hükümet kuvvetlerine teslim edilir.

Madde 31- Piskoposlar görevli bulundukları yerlerdeki cemaatin işleriyle her yönüyle ilgilenmeli. Birlikte çalıştıkları cemaatin ileri gelenleri ve yerel ruhbanlar ve keşişlerinde dâhil olduğu makamın önemine göre altı, on ve on iki kişiden meydana gelen ve iki senede bir seçim veya yenilenme suretiyle karma meclis oluşturulup, bu kişiler cemaate danışılacak ve üyelerin atanması için patrikhaneye bildirilecektir.

Madde 32- Görev yerleri manastırlar olan matran, metropolit ve piskoposlara, yerel ruhban ve ileri gelenlerden oluşturulan heyet ve idare meclisince karara bağlanan aylık maaştan başka vakıf, gayrimenkul geliri ve yardım türünden para verilmeyecektir.

Madde 33- Patriğin ölümü halinde, terk edilmiş taşınabilir ve taşınamaz tüm malları patrikhaneye aittir. Piskoposlar, metropolitler ve diğer ruhbanların da vefat etmeleri halinde, terk edilmiş mallarından, dini ayinler sırasında kullandığı ruhban elbiseleri, kutsal takıları ve kitapları Deyrulzafaran Manastırı'na verilir, geriye kalan terk edilmiş taşınmaz gayrimenkullerinin yarısı patrikhaneye, diğer yarısı da mahalli kilise ve manastırlara verilir. Ölüm olayından sonra, bunların terk edilmiş mallarını kimsenin almaya hakkı olmadığı gibi, ölen şahsın tüm malları gelenek olduğu üzere patrikhaneye aittir. Bu konuda tüm görev ve yetkiler patrikhaneye aittir. Bundan dolayı, ruhbanlık mesleğini seçenler, ilk önce her türlü taşınır ve taşınmaz malları varsa, bunları yazılı olarak beyan ederek, patrikhane kayıtlarına kayıt eder. Gerekli işlemlerin yapılması karma meclis tarafından yürütülür. Böylece ruhban olan ve sonradan metropolit olarak atanan ve hatta patriklik görevine eriştikten sonra, aile ve akrabalarından kendisine devreden nakit ve çeşitleri dahi, patrikhane kayıtlarına geçirilir. Ruhbanın ölümünden sonra, yukarıda belirtildiği üzere elbise ve kutsal takıları, kitaplarından başka, her türlü terk edilmiş malları ortaya çıkarsa, yarısı patrikhaneye, diğer yarısı ise yerel kilise ve manastırlara aittir.

Madde 34- Patrik olan zatın göreviyle ve dini emirlerle ilgili olarak, kanun hükümlerine aykırı hareket etmesi halinde görevinden alınır. Ancak, daha önce kendisine birinci ve ikinci defa metropolit ve matranlar tarafından uygun bir şekilde uyarı yazısı yazılır. Bu ihtarlara uymayıp, olayın tekrarına devam ederse bu takdirde matranların ve genel meclis üyelerinin birlikte hazırladıkları uyarı yazısı bir kez daha, tekrar ve ısrarla bildirildiği halde, patrik yine de ısrar ederse ve istifa teklifini kabul etmezse, genel meclis üyeleri, patriğin görevden alınmasını Mezahip Bakanlığından isteyeceklerdir. Fakat patriğin görevden alınması, bütün metropolitlerle, genel meclisin üyelerinin üçte bir oranında oyları gereklidir.

Madde 35- Yirmi dördüncü madde de belirtildiği gibi, ruhban sınıfına dâhil olmak isteyen kişiler, ruhban okullarından diploması olmayanların kabulü, karma meclis huzurunda yapılacak sınavı kazanması ve yeterliliğini gösteren belgeyi patrikhaneye sunmadıkça, hiçbir metropolit, rahip takdis edemez.

Madde 36- Evli olan keşişlerin kabul ve atanması, önceki madde hükümlerinden ayrı olup, kilise cemaati tarafından tespit edilerek, yerel meclis huzurunda yeterliliğini kanıtladığı takdirde, metropolit tarafından takdis edilerek patrikhaneye bilgi verilir. Diyakosların takdisi ve atamaları da bu madde hükümlerine tabidir.

Madde 37- Keşişlik sınıfına her arzu eden dâhil olamaz Gerekliği takdirde cemaat tarafından seçilmiş olması gerekmektedir.

Madde 38- Keşişlik görevine seçilecek olan kişi aşağıda belirtilen özelliklere sahip olmalıdır. Öncelikle evli olmak, en az otuz yaşında olmalı, dindar, namuslu, güzel ahlak sahibi olmalıdır. Dini hükümlere ve ayin uygulamalarına ait kanunları, kilisede becerikli, idaresi altında bulunan cemaatin mezhep ve ruhani işlerinde aydınlatmaya gücü yetmeli.

Madde 39- Karma mecliste üyesi bulunmayan bir yer için keşiş takdis ve ataması gerektiği takdirde, o yerin cemaati tarafından seçilmiş olan kimse, bağlı oldukları kilise veya manastır metropolitleri huzurunda imtihan edilip, özellikleri ve durumu araştırıldıktan sonra keşiş tayin ve ataması yapılır.

Madde 40- Evli olan keşişlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, eskiden beri yürürlükte olan usul üzere, Kuddas (ayin) uygulaması, vaftiz, nikâh ve cenazeler için aldıkları ödemeler ve yerel meclis üyelerince tensip ve takdir ettikleri miktardan fazla olmamalıdır. Bir kilisenin keşişi diğer kilisenin cemaatine üye olan Süryânîlerin vaftiz, düğün ve cenaze merasiminde davet edilmedikçe bulunmayacaklardır.

Madde 41- Ruhban sınıfında bulunanlar, Kudüs'ü şerifi ziyaret etmek için yola çıkanlar veya yardım toplamak için ikametleri dışındaki yerlere gitmek istediklerinde, keşişler mensup oldukları cemaat meclislerinden, metropolit, piskopos ve diğer ruhban sınıfına mensup olanlar patrikhaneye başvurup izin almadıkça hiçbir yere gidemezler.

Patrikhane Karma Meclisinin Oluşturulması ve Üyelerinin Görevleri

Madde 42- Patrikhanenin ruhban ve sivil üyelerinden meydana gelen daimi karma meclis iki piskopos, dört rahip, altı tanesi halk temsilcilerinden olmak üzere on iki kişilik üyeden meydana gelir. Bular iki yıldan daha uzun süre görevde bulunamazlar. Meclisin tamamı üç yılda bir yenilenir ve değiştirilir.

Madde 43- Patriğin başkanlığında bulunan karma meclise üye olarak atanacak kişilerin belirlenmesinde her şeyden önce, patrik tarafından dört piskopos, sekiz rahip ve patrikhane cemaatinden ve Osmanlı Devleti vatandaşlarından ve genel kabul gören, dürüst, namuslu kişilerden on iki kişilik adayların adlarının yazılı olduğu bir belge tanzim edilerek, cemaat metropolitliği ve manastır yetkililerine gönderilir. Metropolitler ve manastır yetkilileri, yerel meclis başkanlarının oybirliği ile belgede adı geçen adaylardan iki piskopos, dört rahip, altı sivil kişinin kararnameleri patriğe sunulur. Karma meclisin belirlenen üyeleri görevlerinde ve işlerinde kazandıkları tecrübe ve itibarları, devlet ve milletçe takdir ve kabul edilmiş kişiler olmalıdır.

Madde 44- Usulüne uygun yapılan seçimler sonuçlandırıldıktan sonra, onay için seçilmiş üyelerin isimleri hükümete sunulmak üzere patrik tarafından resmen Adliye ve Mezahip Bakanlığına gönderilir.

Madde 45- Karma meclise ataması yapılmış bir üye iki yıllık görev süresi bitmeden önce, geçerli ve haklı bir sebebi olmadıkça görevinden ayrılamaz. Geçerli bir sebeple istifaya

mecbur olan veya görev süresi içerisinde vefat eden üyenin yerine, kalan süre için, yedekte olan üye atanır. Durumu Adliye ve Mezahip Bakanlığına bir yazı ile bildirilir.

Madde 46- Yukarıda adı geçen meclis, Ortodoks Süryânî Patrikliğine bağlı kilise ve manastırların vakıflarına, patrikhanenin gelir ve giderleri ile ilgilenmek, cemaat okullarının en iyi şekilde idare ve geliştirilmesine özen gösterir. Vakıf ve varisi olmayan Hristiyan ölülerine ait mallar hakkında, geçerli ve yürürlükte olan hüküm ve şartların yerine getirilmesi uygulaması, vasiyetnamelerin hüküm ve şartlarına uygun olarak yerine getirilmesi, ölen kişinin yazılı eserleri ve gelirleri cemaat tarafından uygun yerlere harcanması konusunda gerekli yerlere bu konuda yetkili memurlar meclisçe gönderilecektir.

Madde 47- Patrikhanenin gelir ve giderlerine ait hesaplar, her yıl içinde meydana gelen gelir ve giderin genel muhasebesini araştırma ve inceleme, hesapları kayıt etmek üzere başkatipli görevini ifa etmeye muktedir bir kişi görevlendirilecektir. Bu kişi meclisin gözetimi altında olacaktır.

Madde 48- Her yılsonunda bütün kilise ve manastırlarda bulunan piskoposlar veya piskopos vekilleri, gelir gider kayıtlarını patrikhaneye sunmak mecburiyetindedir. Bu kayıtlar karma meclis tarafından incelenip onaylanacaktır. Fazla gelir durumunda bunun hangi manastır veya kiliseye ait ise, adına gelir kaydedilmek üzere, bina ve gelir getiren mallar ve diğerleri yerel meclis tarafından satın alınır.

Madde 49- Patrikhanede, Süryânî Ortodoks patrikliğine bağlı, bütün cemaate ait kilise ve manastırların vakfı olan bağ, bahçe, değirmen, tarla ve arazinin miktarı, manastırlardaki kutsal sayılan araç ve gereçler, döşemeler, çeşitli kitaplar gibi taşınabilir malların miktarını gösterir kayıtlar bulundurulur. Bu suretle güvenliğe alınmalıdır. Her yıl basılacak olan millet yılılığına yazılmak üzere, patrik hane karma meclisi, bütün Süryânîlerin erkek ve kadın nüfusu, diyakosluk rütbesine varıncaya kadar ruhban sınıfında bulunanların isimleri ve görevlerini, okul müdür ve öğretmenlerinin isimlerini ve öğrenci sayılarını belirten cetvelleri isteyeceklerdir.

Madde 50- Patriğin bilgisi olmaksızın ve kendisi mecliste bulunmadığı sırada, metropolitlerden birisini vekil tayin etmeden, karma meclis tarafından alınan kararlara itibar edilmeyip geçersiz sayılacaktır. Bunun gibi, meclisin bilgisi dışında, patrik tarafından tek başına alacağı kararlar da geçersiz sayılacaktır.

Genel Meclisin Oluşturulması ve Görevlendirilmesi

Madde 51- Genel meclis üyeleri üç kısımdan oluşur. Birinci kısım, görevli bulunan bütün metropolit ve piskoposlardır. İkinci kısım, kırsal kesimdeki piskopos ve meclis üyelerinden iki kişi. Üçüncü kısım, patrikhanenin ruhban ve sivil karma meclis üyelerinden ibarettir.

Madde 52- Genel meclis üç yılda bir mayıs ayının başında, patrik tarafından yapılacak davet üzerine, patriklik makamı olan Deyrulzafaran Manastırı'nda toplanır. Ancak, lüzumu halinde patrikhane ve karma meclisin onayı ve kararı ile belirlenen zamandan önce de toplanabilir.

Madde 53- Genel meclis bu toplantılarda öncelikle, Deyrulzafaran Manastırı'ndaki işlerin düzenlenmesine, diğer manastırların ıslahı ve düzeni, cemaat okullarının geliştirilmesi, ruhani işlerin düzenlenmesine dair gerekli tedbirlerin kararlaştırılması. Bu kararlar patrikhanenin genel siciline kayıt edildikten sonra, alınan kararlar doğrultusunda hareket edilmesini istemek üzere patrik tarafından yazılı olarak duyurulması.

Madde 54- Geçerli bir mazeretinden dolayı Genel Meclis toplantısında bulunması mümkün olmayan metropolit için, karma meclis ruhanileri arasından birisi görevlendirilebilir.

Madde 55- Genel Meclis toplantılarına davet edilen ve taşradan gelen metropolit ve üyelerin harcırahları, karma meclisin takdir ve onayı ile patrikhane bütçesinden ödenir.

Eğitimin Geliştirilmesine Dair

Madde 56- Deyrulzafaran Manastırı'nda; bir şubesi ruhban sınıfına ait olmak üzere dini ilimlerin öğretilmesi, bir şubesi de halka ait lise düzeyinde, tam teşkilatlı bir okulun tesisi gerekli olduğu gibi, Kudüs-ü şerif Manastırı'nda da dini ilimleri öğretmek üzere ruhban sınıfına ait olmak üzere bir okul açılacaktır.

Madde 57- Musul iline bağlı Şeyh Matta adıyla bilinen, Diyarbekir ili Beşiri ilçesine bağlı Mor Kiryakos, Midyat ilçesi sınırları dâhilinde bulunan Mor Gabriyel adındaki manastırlarında da birer şubesi ruhbanlara, bir şubesi de çocuklara ait olan ve ilkokul düzeyinde, yeni usulde eğitim ve öğretim programına uygun olarak düzenlenmesine yardımcı olunacaktır.

Madde 58- Devlete bildirilen ve resmi belgelerle ispat edilen ve tarihi bilgilerle Süryânîlere ait kilise ve manastırların, tarihi değerlere haiz araç ve gereçlerin korunması, her türlü saldırı, tecavüzden uzak tutulması ve dokunulmazlığı devlet güvencesi altındadır.

Vergi ve Yardımlara Dair

Madde 59- Süryânîler, patrikhane çalışanları, ruhbanlar ve ihtiyaç sahiplerinin giderlerine harcanmak üzere, (zıdk) olarak ifade edilen ve miktarı herkesin gücüne göre belirlenen yıllık ödemeyi yapmak zorundadır. Ancak, bunun toplanmasında ve sarf edilmesinde hiçbir şekilde suiistimale meydan vermeden, güvenli bir şekilde toplanmasını sağlamak gerekir. Genel meclis toplantısında, her yerleşim yerinin nüfus sayısına göre yıllık muayyen bir miktar belirlemesi gerekir.

Madde 60- Adı geçen ödeme kiliselerde vaftiz, nikâh, cenaze töreni ve diğer dini merasimler için cemaat tarafından davet edilen matran, piskopos, rahip, keşiş, şemmaslar ve kilise yardımcı personeline adet olduğu üzere verilecek olan ücret, bunların ikametgâhlarıyla patrikhanede yazılıp düzenlenecek izin belgesi için yazıcı ücreti olmak üzere, alınan paradan hariçtir.

Madde 61- Altmışıncı madde de belirtilen ruhani törenlerden dolayı matran, piskopos, rahip, keşiş, şemmas ve kilise yardımcı personeline verilmesi gereken ücretin miktarı, mahalli cemaat meclisince belirlenir.

Madde 62- Süryânî Ortodoks Patrikliğine bağlı bütün manastır ve kiliselerin vakıf gelirlerinin yüzde 10'u, patrikhane giderlerine ait olmak üzere her yıl patrikhaneye teslim edilecektir. Ancak, bazı yıllarda adı geçen vakıfların onarımına gerek görüldüğü veya önemli bir masrafı gerektiren kilise ve manastırların vakıf gelirlerinden bir şey alınamaz.

Madde 63- İstifa veya azil olunmuş, ihtiyaç sahibi olduğu belli olan patrik ve metropolitlerin ihtiyaçlarının karşılanması karma meclise aittir.

Sonuç

Madde 64- İşbu nizamnamenin genel esaslarına dokunulmaksızın bazı maddelerin açıklanması veya ek yapılmasına ihtiyaç duyulduğu takdirde, genel meclisin toplantısında kararlaştırılıp onaylandıktan sonra hükümete arz edilecek ve verilecek izine göre gereği yapılacaktır. Adıye ve Mezahip Bakanlığı makamına, 79 numara ve 10 Kasım 1329 tarihli emirleri gereğince patrikhanede toplanan heyetimizce sonuçlandırılan 64 maddeyi kaleme alan, işbu nizamname bütün maddeleri tekrar gözden geçirilerek, oybirliğiyle kabul ve tasdik olunur. 18 Mart 1330.

Ruhani Üye Mardin Temsilcisi Matran Circis	Üye İstanbul Patrik Vekili Fevt	Üye Musul Temsilcisi Matran İlyas Şakir	Üye Diyarbakır Matran Toma
Üye Patrikhane Temsilcisi Matran Mansur	Sivil Üye Yusuf Raci	Üye Mensur Ken'u	Üye Naum Şehrisinah
Üye Hanna Çıkkı	Üye Hanna Elkas	Üye Hanna Hannas	

Ek-6. Süryaniler Hakkında Yapılan Tezler

Mehmet Çelik, *Antakya Süryânî Kadim Kilisesi: Doğuşu ve Gelişmesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1985.

Süleyman Hayrullah Çetin, *Türkiye’de Nasturî Hareketleri (1830-1926)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Yakup Bilge, *Süryânîlerin Kökeni ve Türkiyeli Süryânîler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 1990.

Nihat Durak, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Kadir Albayrak, *Keldanî Kilisesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.

Yonca Anzerlioglu, *Nasturîler ve 1924 Ayaklanması*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Nihat Durak, *Süryani Ortodoks Kilisesinde İbadet*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

Cüneyt Yeşil, *Süryanilerde İnanç ve İbadet Esasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Cihangir İleri, *Türkiye’de Nasturî Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Mustafa Bülbül, *Türkiye’de Süryânîlerin Din Eğitimi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Mustafa Çiçek, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devleti’nde Süryânî Cemaati*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

İsmail Ayduşlu, *Cumhuriyet Döneminde Mardin ve Yöresinde Süryaniler*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryânîleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2006

Abdurrahim Özmen, *Tur-Abdin Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Mutay Öztemiz, *II. Abdülhamit’ten Günümüze Sosyolojik, Siyasal ve Hukuki Açından Süryaniler*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Zeynep Gül Küçük, *Mardin ve Çevresinde Süryaniler*, Çukurova Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Deniz Bayburt, *Türk Tarihi’nde Süryaniler (1880-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Mehmet Keske, *Mardin’de Süryaniler: Nüfus Hareketlilikleri ve Nedenleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Güler Ocakçı, *Süryaniliğin Dini Merkezi Deyru’z-zafaran*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Zafer Duygu, *İslam Yönetimlerinde Süryânîler (VII-XII. Yüzyıllar)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Gökhan Sarı, *Geçmişten Günümüze Süryânîler ve Süryânîlerin Türkiye’ye etkileri: İdil Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Umut Can, *Türk-İslam yönetimlerinde Süryânîler, (XII-XVI. Yüzyıllar)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Cem Zafer, *Mardin yöresi Süryânîlerinde Dini ve Sosyal Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Haşim Erdoğan, *20. Yüzyılın ilk Yarısında Türkiye’deki Süryânîler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Abdullah Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryânî Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Şahin Sert, *Diyarbakır Süryânî Kadim Meryem Ana Kilisesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Su Erol, *İstanbul Süryânî Kadîm Cemaatinde Etno-Dinsel Kimliğin İnşası ve Kimlik Stratejileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Yelda Tutar Serter, *Cumhuriyet Dönemi’nde Süryânîler (1923-1990)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Serdar Örnek *Süryânî Milliyetçiliği ve Dinamiklerinin Tarihsel Analizi*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Şeyhmus Sarice, *Selçuklular Dönemi Anadolu’da Müslüman-Süryânî İlişkileri (XI-XII. yüzyıllar)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ramazan Turğut, *Hollanda Süryânî Ortodoks Kilisesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Vasfiye Melike Turan, *Midyat Süryânî Manastır ve Kiliseleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

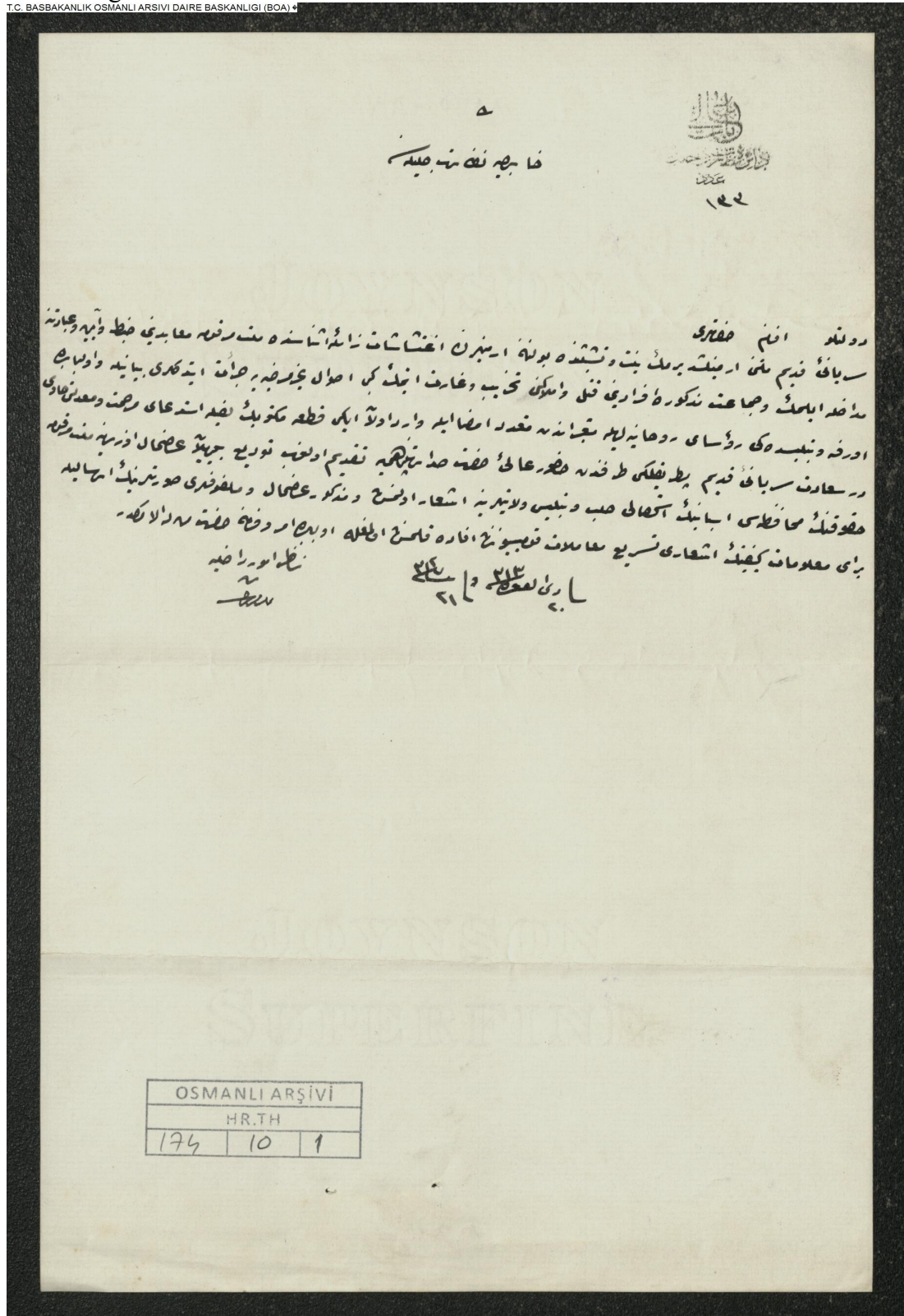
Umut Can, *1234 yılı Anonim Süryânî Vekayinamesi’nin tercüme, tahlil, tenkid ve sunumu (7-13. yüzyıllar/İslam Sonrası döneme ait kayıtlar)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Fatma Betül Kurt, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte Süryânî Kadim Patrikliği’nin İdari Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Ek-7. Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van vilayetleriyle Erzincan ve Urfa Mutasarrıflıkları'nın kaza ve karye itibariyle nüfus sayıları

[illegible]

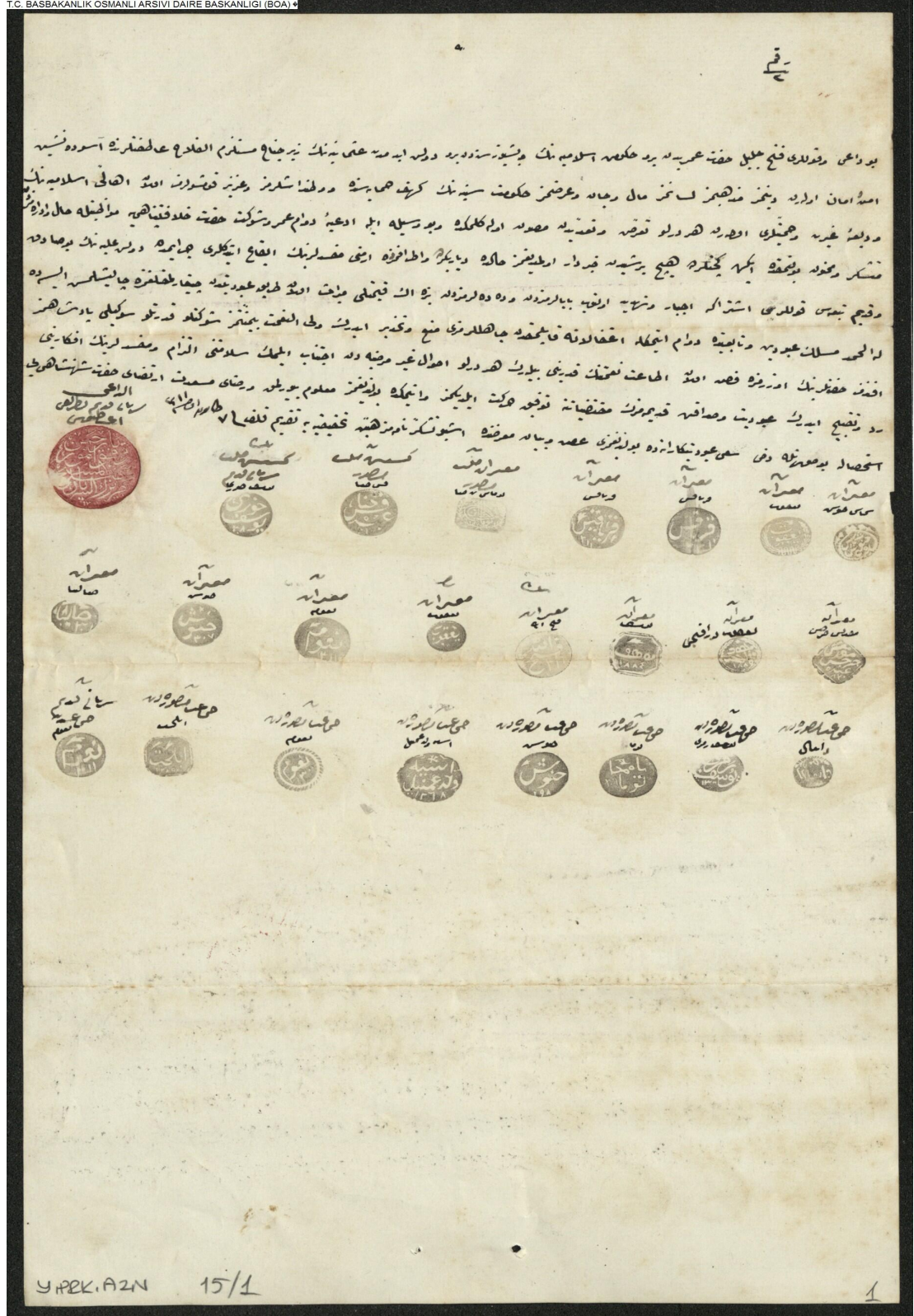
Ek-8. Ermenilerin Süryânî Kadîmleri Ermenileştirilmeye çalışıldığı ve onlara saldırılar düzenlediğine dair.

HR.TH.00174.00010.001

Ek-9. Diyarbakir'daki Ermenilerin çıkartmış olduğu olaylarda Süryânîlerin dahil olmadığına dair

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.AZN.00015.00001.001

Ek-11. Anadolu'daki bazı vilayetlerde Ermeni teröründen zarar gören savunmasız Süryânîlerin muhafazası

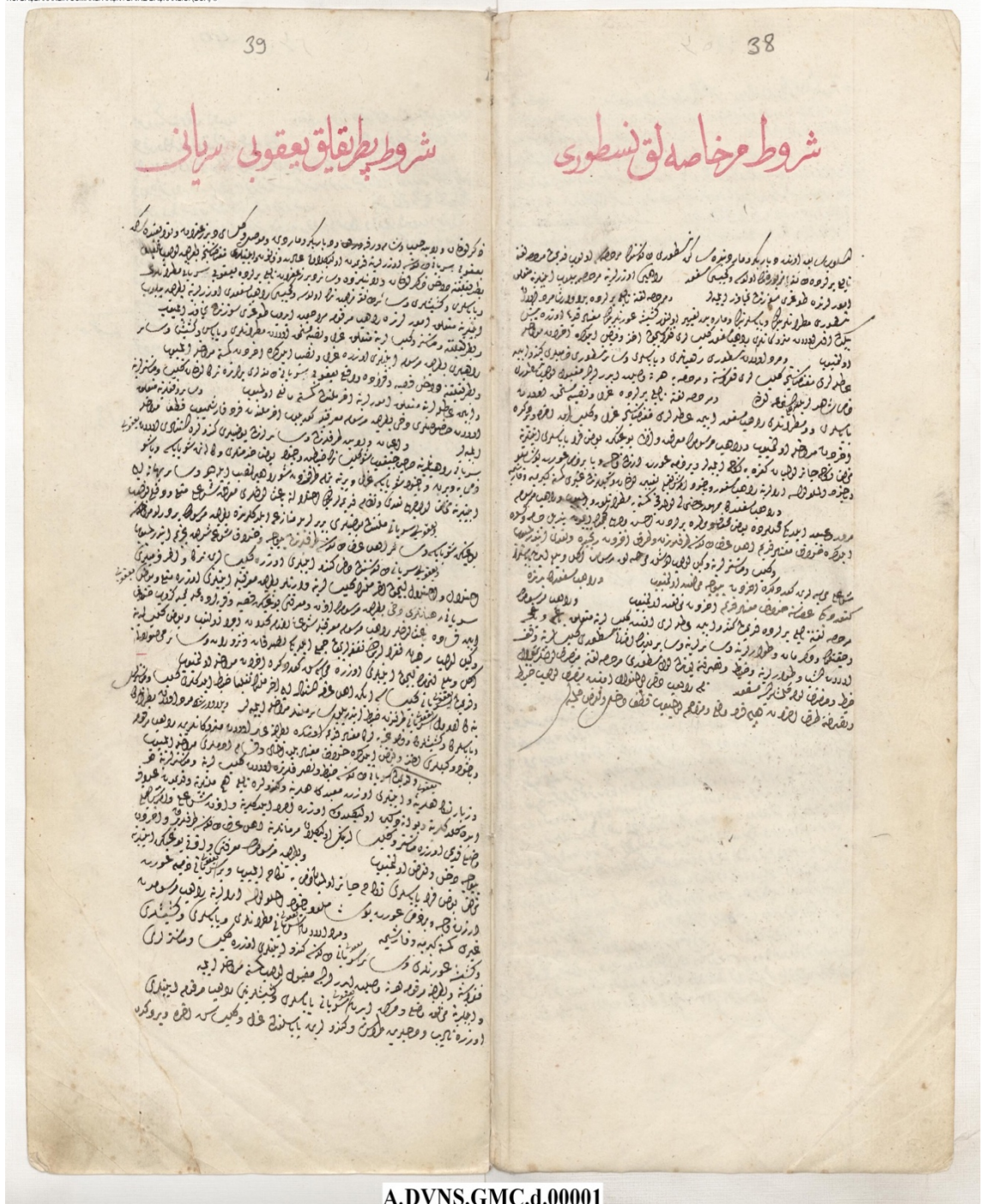
Ek-12. Gayrimüslim Cemaate ait Süryânîler ile ilgili Defter Sayfası

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

[illegible]

Ek-13. Gayrimüslim Cemaate ait Defter Şurut-ı Patriklik Ya'kubi Süryânî

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DARE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

A.DVNS.GMC.d.00001

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	MUHAMMED		UĞURLU
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı			
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme	Kurum Adı	
Lise			
Lisans			
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	19/09/2017-20/03/2021 BİTLİS TARİHİ-BAP PROJESİ-ARAŞTIRMACI		
Yayınlar:	Muhammed UĞURLU, “KLASİK İSLAM LİTERATÜRÜNDE SÜRYANİLER VE SÜRYANİCENİN KÖKENİ”, Yayın Yeri: <i>DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ</i>, 2023 Muhammed UĞURLU, “BİTLİS VİLAYETİNDEKİ SÜRYANİ VARLIĞI (1870-1920)”, Yayın Yeri: <i>Bitlis İslamiyat Dergisi</i>, 2023		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
		Tarih İmza Adı-Soyadı	Muhammed Uğurlu